

B. TAMM

EESTI RAHVA VÕITLUSTEEST SUURES ISAMAASÕJAS

Käesolevas brošüüris antakse põgusalt edasi seda kangelaslikku võitlust, mida eesti rahvas koos teiste Nõukogude rahvastega pidas fašistlike röövvallutajate vastu Suures Isamaasõjas.

Võrdlemisi rikkalike faktiliste andmete ja illustreeriva materjali põhjal saab lugeja küllaltki selge pildi, milliseid raskusi tuli ületada meie rahval koos Nõukogude Liidu teiste vennasrahvastega, millist heitlust pidada ootamatult kallaletunginud tugeva vaenlasega, et kaitsta oma vabadust, oma õnnelikku loovat tööd.

Tähtsamate võitlusmomentide kõrval ei ole unustatud meie kangelaslike võitlejate tegevust ka õppustel, kindlustustöödel, puhketundidel jne.

B. TAMM,
ajalooteaduste kandidaat

EESTI RAHVA VÕITLUSTEEST SUURES ISAMAASÕJAS

(1941 — 1945)

J
45785

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1959

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
45789

AUTORILT

Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja võidukast lõpust on möödunud neliteist aastat. Sõjajärgseil aastail on trükist ilmunud terve rida ülevaatlikke teoseid kõigi Nõukogude rahvaste ühisest võitlusest saksa fašistlike anastajate vastu. Mis puutub aga eesti rahva osavõttu võitlusest Nõukogude kodumaa eest möödunud sõjas, siis seda küsimust käsitlevaid teoseid on väga vähe. Meie ajaloolased ei ole senini veel suutnud luua kapitaalset uurimust sellel teemal.

Ka käesoleva raamatu autor ei sea endale eesmärgiks anda ammendavat ülevaadet sellest raskeimast ja komplitseerituimast ajalooperioodist eesti rahva elus. Selle suure ülesande lahendamiseks on vaja läbi viia ulatuslikum ja põhjalikum eeltöö, tõmmates selleks kaasa paljusid sündmustest osavõtjaid. Kahtlemata jõuame me lähemal ajal ka niikaugele. Esialgu aga esitab autor lugejale lühema ülevaate eesti rahva kangelaslikust võitlusest saksa fašismi vastu Suures Isamaasõjas.

Teadku noored, kes sündisid pärast sõda või olid sõja ajal veel muretus lapseeas, kui suuri raskusi tuli ületada meie rahval, et kätte võita õigus elada rahus, tegelda loova tööga. Olgu nõukogude sõduri — vabastaja kangelaslik ja ennastsalgav võitlus meie noortele eeskujuks õpinguis ja töös, kui see aga osutub vajalikuks — ka meie Nõukogude kodumaa kaitsmisel.

I. Suure Isamaasõja algus. Lahingud Eesti NSV territooriumil 1941. aasta suvel ja sügisel

22. juunil 1941 tungis fašistlik Saksamaa mittekallaletungipakti jalge alla tallates Nõukogude Liidule kallale. Algas Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda.

Isamaasõda oli suureks katsumuseks kõikidele Nõukogude rahvastele. Erilisteks tuleristseteks aga osutus ta alles hiljuti Nõukogude Liidu koosseisu astunud vabariikidele, kes polnud jõudnud veel tugevneda uue ühiskonna tingimustes ega järele jõuda rahvastele, kellel seljataga olid paarikümneaastased sotsialismi ülesehitustöö kogemused.

Eesti NSV oli nooremaid nõukogude vabariike, kus nõukogude võim taastati alles 1940. aastal. 21. juunil 1940 kukutas eesti töörahvas fašistliku diktatuuri. 21. juulil võttis demokraatliku valimisseaduse alusel valitud Riigivolikogu ühel häälel vastu ajaloolise deklaratsiooni Eesti kuulutamise kohta nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks. 1940/41. aasta oli seega eesti rahvale suure murrangu aastaks. Teiste Nõukogude rahvaste vennaliku abiga ja nende sotsialistliku ülesehitustöö kogemusi kasutades kujundas eesti töörahvas põhjalikult ümber oma vabariigi nii poliitilise, majandusliku kui ka kultuurielu.

Kodanlike politikaanide asemel asusid vabariigi elu juhtima töörahva tõelised esindajad. 25. augustil 1940 vastuvõetud konstitutsioon kinnitas kogu võimu vabariigis töörahva saadikute näol linna ja maa töörahvale. Maa, tööstus- ja kaubandusettevõtted ning suuremad majavaldused natsionaliseeriti. Alates 1940. aasta IV

kvartalist hakati kogu vabariigi majanduselu juhtima ühtse rahvamajandusplaani alusel.

Tööstustoodangu tase vabariigis tõusis ühe aasta jooksul rohkem kui 60% võrra. 1940. aasta aprilliga võrreldes suurenes tööliste arv Eestis 1941. aasta aprilliks 70% võrra. Täiesti likvideeriti tööpuudus. Kodanliku diktatuuri aegse virelemise järel algas vabariigi tööstuselus tormiline tõus.

1940/41. aastal viidi läbi maareform, mis talurahva senise maavalduse iseloomu põhjalikult muutis, andes purustava löögi kulaklikele majapidamistele, kellele kodanlikus Eestis kuulus umbes pool üldisest kasutamiskõlblikust maapinnast. Riiklikust maafondist said 53 000 sulast ja kehvikut üle 550 000 ha maad. Inventari, kariloomade ja ehitusmaterjalide muretsemiseks avas nõukogude võim uusmaasaajaile pikaajalise krediidi. Eesti külas loodi 25 masina-traktorijaama. Vabariigi põllumajanduses rajati 100 sovhoosi ja esimesed kolhoosid ning seega pandi alus sotsialistlikule sektorile.

Maailma kõige eesrindlikuma, nõukogude kultuuri mõjul hakkas kiiresti arenema eesti vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik kultuur. Pikendati koolikohustuse aega, töötava rahva laste ees avanesid kõikide õppeasutuste uksed. Kõrgemate õppeasutuste juurde asutati aspirantuurid. Eesti kirjanikud, heliloojad ja kunstnikud lõid sotsialistliku realismi ideedele tuginevaid teoseid.

Suurt abi Nõukogude Eesti töötajaile sotsialistliku ühiskonnakorra ülesehitamisel andis Nõukogude Liidu paljurahvuseline pere, esmajoones suur vene rahvas. Meie vabariik sai sotsialistliku ülesehitustöö rikkalikke kogemusi, teda hakati varustama mitmesuguste toorainetega ja eesrindliku nõukogude tehnikaga. Ainuüksi ühe aasta jooksul sai Nõukogude Eesti NSV Liidu valitsuselt materiaalset toetust umbes 230 miljoni rubla ulatuses.

Nõukogude paljurahvuselises riigis hakkas eesti rahvas end tundma täieõigusliku liikmena. Üha selgemini hakkas ta mõistma sotsialistliku ühiskondliku ja riikliku korra suuri eeliseid, võrreldes kodanliku korraga. Aastaid kestnud võitlus ekspluataatorliku korra kukutamise eest oli lõppenud ja eesti töörahvas võis ometi viimaks asuda kättevõidetud vabaduse kasutamisele tõelise arengu heaks. Üha enam süvenes eesti rahvas nõukogude patriotismi ja rahvastevahelise sõpruse tunne.

Sotsialism võitis Eestis poliitiliselt. Ta saavutas võidu ka tööstuses. Vabariigi põllumajanduses aga tehti uute, sotsialistlike suhete rajamisel alles esimesi samme. Sotsialistliku sektori erikaal oli siin alles väike. Üksainus aasta nõukogude võimu oli selleks siiski liiga lühike, et kogu eesti rahvas oleks täielikult ümber kujunenud ühtseks, sotsialistlikuks rahvuseks.

Suure Isamaasõja alguseks oli Eestis säilinud veel nõukogude võimule vaenulikke elemente. Kulaklus kui klass oli veel likvideerimata, tema suhtes viidi läbi piiramis- ja väljatõrjumispoliitikat. Samuti asus linnades veel suurtööstureid ja -kaupmehi. Neilt oli küll võetud ekspluateerimisvõimalus, kuid oma klassiolemuselt olid nad nõukogude korrale vaenulikud. Pärast fašistliku Saksamaa kallaletungi Nõukogude Liidule aktiviseerisid need kontrrevolutsioonilised jõud nõukogude-vastast võitlust. Samuti ei saa märkimata jätta seda, et kodanlikus Eestis süstemaatiliselt läbiviidud kodanlik-natsionalistlik nõukogude-vastane propaganda oli jätnud teatud mõju osa rahva teadvusse.

Hoolimata neist raskustest astus eesti töörahvas nagu teisedki Nõukogude rahvad Suurde Isamaasõtta, täis otsustavust purustada saksa fašistlikud vallutajad ja kaitsta sotsialistliku revolutsiooni saavutusi.

Võideldes Isamaasõjas hitlerlaste vastu ei unustanud eesti rahvas ka seda, et ta seitse aastasada oli pidanud orjama saksa mõisnikke. 1918.—1919. aastal katsus imperialistlik Saksamaa eesti kodanlike natsionalistide abiga haarata Baltimaid enda kätte. Pealegi olid kodanliku diktatuuri aastail paljud valitsevad positsioonid majanduselus endiste saksa parunite käes. Seega kohtus eesti rahvas lahinguväljal saksa fašistidega kui oma igipõlise vihavaenlasega.

Suure Isamaasõja puhkemisega 22. juunil 1941 algas eesti rahvale üks ta ajaloo raskemaid, aga ka kangelaslikumaid lehekülgi.

Seoses fašistlike hordide sõnamurdliku kallaletungiga meie kodumaale toimusid kogu Nõukogude Liidus massilised miitingud. Neil miitinguil needsid nõukogude inimesed alatuid agressoreid, avaldasid oma suurt armastust ja truudust Nõukogude valitsusele ja kommunistlikule parteile ning kinnitasid oma täielikku valmisolekut asuda sotsialistliku isamaa kaitsmisele. Töötajad võtsid endale

konkreetseid kohustusi, lubades tõsta tööviljakust, kindlustada töödistsipliini, tugevdada revolutsioonilist valvsust.

Samasugused miitingud toimusid ka üle kogu Eesti. Tallinna ühe suurema tööstusettevõtte — Viktor Kingissepa nimelise Tselluloosikombinaadi töölised kirjutasid 22. juuni õhtul vastuvõetud resolutsioonis: «Me tõotame töötada rahulikult ja ausalt oma tööpostil. Me kindlustame ennastsalgava tööga tööstuses, ehitustel ja asutustes oma suure kodumaa võimsust, varustame Punaarmeed, laevastikku ja lennuväge kõige vajalikuga. Liidame veel tihedamalt oma read bolševike partei ja Nõukogude valitsuse ümber.»[1]

Kreenholmi manufaktuuri Joala vabriku töölised tõotasid 23. juuni miitingul anda kogu oma energia toodangu suurendamiseks. Nad lubasid nõukogude rahvale, et nad partei esimesel kutsel on valmis asuma isamaa kaitsele. Viisu sovhoosi töölised ja ümbruskonna talupojad võtsid endile kohustuse õigeaegselt läbi viia viljakoristustööd ning anda riigile vilja ennetähtaegselt. Analoogilisi resolutsioone ja üleskutseid võeti vastu kõikjal.

Kodumaa kohale kerkinud suure hädaohu ees koondusid nõukogude inimesed veelgi tihedamalt Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ja ta Keskkomitee ümber. Lähtudes sellest põhitõest, et rahvamasside jõud ja aktiivsus sõltub nende poliitilisest teadlikkusest, tegi kommunistlik partei sõja algul laiaulatuslikku selgitustööd nõukogude elanikkonna hulgas. Partei paljastas fašistlike röövvallutajate kallaletungi reetlikkust, nende agressiivseid plaane, rääkis Nõukogude rahvaid ähvardavast hädaohust, andis konkreetseid juhiseid üldrahvaliku võitluse organiseerimiseks.

EKP Keskkomitee läkitused ja üleskutsed mobiliseerisid Nõukogude Eesti töörahvast võitlusele vaenlase vastu, kasvatasid eesti rahvas armastust Nõukogude kodumaa vastu, süvendasid temas sõprust teiste Nõukogude rahvastega, kutsusid valvsusele vaenlase agentuuri suhtes.

Nõukogude ajakirjanike kaader vabariigis oli veel nõrk. Selle tugevdamiseks hakati alates 4. juulist kahe eestikeelse ajalehe («Kommunist» ja «Rahva Hääl») asemel välja andma ühte ajalehte — «Kommunist», kuhu

[1] «Kommunist» nr. 148, 23. juunil 1941.

koondati parimad ajakirjanduslikud jõud. Tallinna parteiorganisatsioon kui suurim vabariigis abistas perifeeria parteiorganisatsioone. EKP Tallinna Linnakomitee juurde asutati 60-liikmeline agitkollektiiv, kes viis läbi selgitustööd ka väljaspool linna. Spetsiaalsed agitkollektiivid loodi ka EKP maakonnakomiteede juurde. Partei leegitsev tõesõna avaldas eesti rahvale suurt mõju, äratades temas uinuvad jõud ja süüdates ta kodumaa-armastuse. Veendunud ja poliitiliselt küpsed nõukogude kodanikud asusid innustatult konkreetsete ülesannete täitmisele. Paljud neist, kes fašistide kallaletungini Nõukogude Liidule polnud veel aru saanud muudatustest, mis toimusid eesti rahva elus viimase aasta jooksul, lõid partei selgitustöö mõjul otsustavalt lahti kõigest igandlikust ja asusid kaitsma sotsialistlikku isamaad.

Eesti rahva võitluse organisatsioonilist juhtimist teostas Eestimaa Kommunistlik Partei kaitsekomiteede kaudu, mis loodi kohapeal NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee eeskujul. Vabariiklik Kaitsekomitee asutati 11. juulil 1941. Sellesse kuulusid seltsimehed J. Lauristin, N. Karotamm, V. Botškarjov jt. Vabariikliku Kaitsekomitee juurde moodustati konkreetsete küsimuste lahendamiseks erilised vabariiklikud komisjonid: Vabariiklik Evakueerimiskomisjon ja Vabariiklik Toitluskomisjon. Kaitsekomiteed loodi ka maakondades ja linnades, kuhu kuulusid vastutavad partei- ja nõukogude töötajad.

Kaitsekomiteede tegevus oli väga mitmekesine ja vastutusrikas. Kaitsekomiteed abistasid Eesti NSV territooriumil sõdivaid Nõukogude armee üksusi, aitasid moodustada kohalikust elanikkonnast töölispataljone ja töölispolke ning organiseerisid kohalikku elanikkonda tööle välikindlustuste rajamisel. Kaitsekomiteede kaudu juhtis partei rahvamajanduse ümberehitamist sõjaaja nõuete kohaselt, teostas elanikkonna ning materiaalsete väärtuste evakueerimist rindelähedastest rajoonidest. Seega tagasid kaitsekomiteed kogu rahva sõjaliste jõupingutuste kooskõlastamise, juhtimise ja kontrolli mitmesuguste kohalike riiklike ja majanduslike asutuste ning organisatsioonide üle.

Kõrvuti eesti rahva üldise juhtimisega võitluses fašistlike anastajate vastu saatis kommunistlik partei kommuniste komandöridena, reavõitlejatena ja poliittöölistena rinde kõige vastutusrikkamaisse ja hädaohtliku-

maisse lõikudesse. Oma isikliku mehisuse ja kangelaslikkusega innustasid nad hävituspataljonide ja töölispolkude võitlejaid lahinguülesannete eeskujulikule täitmisele. Eesti kommunistide kangelaslikkusest, nende piiritust armastusest ja truudusest kodumaa ning nõukogude rahva vastu pajatab lahingupostil kangelassurma leidnud parteitöötajate suur arv: ebavõrdses võitluses vaenlase ülekaalukate jõudude vastu Eesti NSV territooriumil langes 1941. aasta suvel 30,7% EKP maakonna- ja linnakomiteede töötajaist ja 63,9% valdade ning tehaste partorgidest.[1] Uhkuse ja tänutundega mälestab eesti töörahvas EKP Keskkomitee sekretäri F. Okki, ELKNÜ Keskkomitee sekretäri O. Cheri, Eesti Ametiühingute Keskнõukogu esimeest V. Sassit, EKP Virumaa komitee sekretäri A. Stammi ja paljusid teisi, kes ilma kõhkluseta ohverdasid oma elu Nõukogude kodumaa eest. Tallinna evakueerimisel hukkus lahingupostil esimene Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees Johannes Lauristin. Kommunistid, nõukogude rahva ustavad pojad, ilmutasid lahinguis vaenlase vastu ennenägematut mehisust ja kangelaslikkust.

Nõukogude Eesti, mis asus fašistliku Saksamaa ja Soome vahetus läheduses, kujunes juba esimestest sõjapäevadest peale lahingutegevuse areeniks. Saksa kindralstaabi koostatud sõjaplaan nägi ette pealöögi suunamist rinde kesklõiku, üldise suunaga Moskvale. Samaaegselt pealöögi suunamisega Moskvale paiskas Saksa ülemjuhatus lahingusse tugevad löögigrupid tiibadel, nii põhjas kui ka lõunas. Saksa fašistlike vägede põhjagrupp pidi koos valgesoomlaste vägedega vallutama Leningradi. Selle grupi vasak tiib, mis koosnes 18. armee väeosadest, tungis peale piki Balti mere idakallast. Juuli esimestel päevadel tungisid 18. armee väeüksused, kellele vastupanu osutasid väikesearvulised Nõukogude regulaarväe osad, lõunast Eesti NSV territooriumile.

Nõukogude vägede kaitselahinguid Eesti NSV territooriumil 1941. aasta suvel ja sügisel võib lahingutegevuse iseloomu järgi jaotada neljaks etapiks.

Kaitselahingute esimene etapp Eesti NSV territooriumil kestis juuli algusest kuni juuli keskpaigani. Sel ajal

[1] EKPA (Eestimaa KP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi arhiiv), f. 1, nim. 1, t. 332, l. 2.

pidasid Nõukogude armee, piirivalveüksused ja eesti ning läti töötajaist koosnevad rahvakaitseväeosad kaitselahinguid Lõuna-Eestis. Vaenlase ülekaalukate jõudude survel olid meie väed sunnitud viisade lahingutega põhja poole taanduma.

Lahingute teine etapp algas ligikaudu juuli keskel ning kestis augusti alguseni (7. augustini). Nõukogude armee väeosad püüdsid vaenlase kiiret edasitungi peatada Lihula—Märjamaa—Põltsamaa—Emajõe üldjoonel ja andsid vaenlasele rea tugevaid vastulööke. Vaenlane paisati tagasi Pärnu-Jaagupini. 16.—20. juulini toimusid visad lahingud Lihula rajoonis, mis lõppesid selle suure asustatud punkti vabastamisega Nõukogude vägede poolt. Eesti NSV territooriumi kaitsvad Nõukogude väed osutasid vaenlasele sedavõrd tugevat vastupanu, et ta esialgsed plaanid vallutada Baltimaad oma eelvägedega luhtusid. Hitlerlik väejuhatus oli sunnitud oma jõud ümber grupeerima. Ta tõmbas tagalast kiiresti värskeid vägesid juurde ning saatis nad augusti algul uuele pealetungile. 7. augustil õnnestus vaenlase tankiväeüksusel tungida Kunda rajoonis Soome laheni ja Nõukogude vägede rinne Põhja-Eestis läbi lõigata.

Kaitselahingute kolmas etapp hõlmab perioodi augusti algusest augusti lõpuni, s. o. Tallinna evakueerimise ja lahingutegevuse lõpetamiseni Eesti mandriosal. Välja jõudnud Soome lahe rannikule, suunasid Saksa väekoondised oma pealöögi Tallinnale. Nõukogude garnisoni evakueerimine Tallinnast viidi läbi 28. augustil, pärast visasid lahinguid linnas ja selle lähistel. Eesti mandriosal osutasid Nõukogude väed Saksa vägedele vastupanu veel ainult lääneranniku l. Kuid septembri alguses olid nad sunnitud Hiiumaale taanduma.

Viimane, neljas etapp, kujutab endast Nõukogude vägede lahinguid vaenlase dessantide vastu Eesti saartel. See oli kõige pikem etapp ja kestis augusti lõpust kuni 1941. aasta detsembri esimeste päevadeni. Muhu saarel algasid lahingud 11. septembril. Muhu- ja Saaremaa vallutamine õnnestus vaenlasel 5. oktoobriks. Lahingud kurnasid hitlerlasi niivõrd, et Hiiumaa vallutamisele said nad asuda alles oktoobri keskel, pärast uute täienduste saabumist. Hiiumaa Nõukogude garnisoni peajõud evakueeriti pärast visasid kaitselahinguid Hanko poolsaarele ja Osmussaarele. Viimaseks jalatäieks Eesti territoo-

riumist, mille Saksa fašistlikud väed okupeerisid 6. detsembril 1941. aastal, oli Osmussaar.

Seega kestis Eesti NSV territooriumi kangelaslik kaitsmine 1941. aastal tervelt viis kuud.

Saksa fašistlike vallutajate pealetungi eest Eesti NSV-d kaitsvate vägede peajõud koosnesid Nõukogude armee regulaarvägedest, piirivalvuritest ja Punalipulisest Balti Mere Laevastikust. Hoolimata reast eelistest, mis fašistlikel vägedel oli, kaitsesid Nõukogude armee ja piirivalve-väeosad ning meremehed iga jalatäit maad Nõukogude Baltikumist.

Regulaarvägesid abistasid kohalikud töötajad. Partei üleskutsel lõi ka eesti rahvas teiste Nõukogude rahvaste eeskujul oma rahvakaitseväeosad. Rahvaväe organisatsiooni vormideks 1941. aasta suvel Eesti NSV-s olid hävituspataljonid ja töölispolgud.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EKP Keskkomitee juhtnöörid hävituspataljonide loomiseks anti 25. juunil. Tegelikult aga hakati partei maakonna- ja linnakomiteede ning töötajate endi algatusel rahvakaitsevägesid looma veelgi varem. Üldse loodi 1941. aasta suvel ja sügisel Eesti NSV-s kahekümne hävituspataljoni ümber, sealhulgas Tallinnas — neli, Tartus — kolm, Haapsalus, Pärnus, Viljandis, Paides, Rakveres, Narvas, Valgas, Võrus ja Petseris — igaühes üks, peale selle üksikud suuremais keskustes maal. Tööstuskeskustes moodustati rahvakaitseväe pataljonid harilikult suuremate käitiste tööliskollektiividest. Nii näiteks formeeriti juuni lõpul Tallinna raudteesõlme ja selle töökodade baasil 300 mehest koosnev Tallinna raudteelaste hävituspataljon. Juuni lõpul moodustati Järvakandi klaasivabriku tööliste valverühm, kes Kohila vabriku ja Ellamaa elektrijaama töölisrühmadega ühinedes sai aluseks 10. hävituspataljonile.[1] Samuti moodustati Kohtla-Järve põlevkivikeemiakombinaadi baasil rahvakaitseväe pataljon.[2]

Eesti suurima tööstuskeskuse — Tallinna töölised olid põhikontingendiks nii kodulinna rahvakaitseväe pataljonide formeerimisel kui ka abijõuks teiste linnade ja maakondade töötajaile. Nii näiteks kasvas väikesest Tallinna tööliste salgast, mis komandeeriti Viljandi linna, Viljandi-

---

[1] EKPA, f. 32, nim. 32—1, t. 2, l. 2 ja 18.
[2] Samas, t. 12, l. 34.

maa rahvakaitseväe pataljon mõnesaja-liikmelises koosseisus. Üks grupp Tallinna 4. hävituspataljoni võitlejaid võitles Pärnu all ja jäi hiljem Pärnu hävituspataljoni koosseisu.

Maakondades moodustati hävituspataljonid territoriaalsel printsiibil. Tartumaal moodustas esimese pataljoni tuumiku partei maakonnakomitee juures 22. juuni õhtul loodud 25-meheline kommunistidest valvesalk. See kommunistidest koosnev tuumik hakkas kiiresti kasvama vabatahtlike arvel parteitute hulgast ja 5. juulil oli pataljoni ridades juba ligi 470 inimest. See pataljon koosnes peamiselt Tartu linna töölistest ja teenistujatest. Teine Tartumaa rahvakaitseväe pataljon formeeriti 4.—5. juulil Mustvee alevis. 15. juulil oli selle ridades juba 325 inimest. Selle pataljoni tuumikuks oli Mustvee linna parteiorganisatsioon ja parteitu nõukogude aktiiv. Pataljoni koosseisu kuulusid peamiselt kohaliku kehvtalurahva esindajad. Kolmas Tartumaa pataljon loodi partei maakonnakomitee juures 10. juulil, pärast seda kui maakonnakomitee oli Tartust Torma alevisse evakueerunud.[1]

Rahvakaitseväeosi luues toetus partei kommunistidele, kommunistlikele noortele ja ametiühingu liikmeile. Enamik rahvakaitseväe pataljonide võitlejaid olid ametiühingu liikmed. Eriti palju võitlejaid andsid metallistide ja ehitustööliste ametiühingud.

Kuu aega pärast sõja puhkemist teatas ajaleht «Tartu Kommunist», et Petserimaa kommunistlikud noored astusid peaaegu sajaprotsendiliselt hävituspataljoni. Tallinna komsomoliorganisatsioon suunas mõnisada vabatahtlikku vastutavaisse kaitselõikudesse. Ettevõtteisse ja asutustesse ei jäänud endisest komsomoliorganisatsioonide koosseisust kümmet protsentigi.

Rahvakaitseväe pataljonide juhtiv koosseis komplekteeriti pärtei ja nõukogude aktiivi, samuti aga ka piirivalveohvitseride hulgast. Piirivalveohvitserid tõid pataljonide ellu ja lahingutegevusse organiseeritust ja kaadriväe kogemusi. Rahvakaitseväe pataljonide relvastus koosnes peamiselt käsirelvadest. Autode, mootorrataste ja teiste liiklemisvahenditega olid hävituspataljonid küllaldaselt varustatud. Need pataljonid loodi eelkõige Nõukogude armee kommunikatsioonide kindlustamiseks, õhudessantide ja bandiidijõukude hävitamiseks.

[1] EKPA, f. 32, nim, 31—1, t. 8, l. 205.

Nagu eespool juba märkisime, säilis noores Nõukogude Eestis uue võimu suhtes vaenulikult meelestatud klasside jäänuseid. Eesti kodanlikud natsionalistid, keda juhtisid eesti fašistlikud peamehed, ründasid ja tapsid nurga tagant rahulikke elanikke, Nõukogude armee võitlejaid, rikkusid sideliine jne. Ühe sellise jõugu tegevuse kohta ilmus 6. juulil 1941 vabariiklikes ajalehtedes lühike teade: «Eile sõitis Võsult välja autobuss pioneeridega, kes olid laagris viibinud. 13 km kaugusel Võsult tungisid autobussile kallale bandiidid, kes külvasid ta üle kuulirahega. Selle elajaliku kallaletungi ohvreiks langesid tapetuina kaks pioneeri, autojuht ja õde.»[1]

Juuli esimestel päevadel purustasid Pärnu hävituspataljoni võitlejad ühe bandiitide grupi Kilingi-Nõmmel.[2] Augusti alguses likvideeris Tallinna 4. hävituspataljon bandiitide salga Paunküla rajoonis. Lahingus sai surma ka bandiitide peamees — endine ohvitser lipniku auastmes. Tema juurest leitud dokumentidest selgus, et nii tema kui ka veel 16 bandiiti olid Soomest lennukil Nõukogude vägede tagalasse saadetud.[3] Banditismi esines ka Virumaal ja mõnes teises rajoonis, kuid bandiidid ei leidnud rahva hulgas toetust, sellepärast piirdus nende tegevus üksikute vägivallaaktide ja röövimistega.

Võitlus bandiidijõukude ja vaenlase õhudessantide vastu oli rahvakaitseväe pataljonide esialgseks peaülesandeks. Toetudes kohalike elanike abile, likvideerisid rahvakaitseväelased edukalt banditismi Nõukogude vägede tagalas.

Pärast Saksa fašistlike vägede tungimist Eesti NSV territooriumile allutati hävituspataljonid sõjaväejuhtkonnale ja neid kasutati ka lahingutegevuseks Saksa regulaararmee vastu. Nii näiteks pidas Pärnu hävituspataljon koos Tallinna 4. hävituspataljoniga ägedaid kaitselahinguid Pärnu ja Pärnu-Jaagupi all.[4] Viljandi hävituspataljon ründas ja purustas vaenlase ülekaaluka motoriseeritud kolonni Põltsamaa rajoonis. Tartu hävituspataljonid hoidsid pikemat aega rinnet Emajõe rajoonis ja taandusid alles siis, kui vaenlane oli tunginud neile selja taha. Petseri hävituspataljon pidas oma ägedamad lahingud

[1] «Kommunist» nr. 160, 6. juulil 1941.
[2] EKPA, t. 32, nim. 32—1, t. 7, l. 172—174.
[3] Samas, t. 1, l. 111.
[4] Samas, t. 7, l. 55.

Vasknarva juures, takistades kuu aja jooksul vastast, kes oli Pihkva—Gdovi kaudu tunginud ümber Peipsi järve, Narva jõge forsseerimast.[1]

Pärast seda, kui meie väed olid sunnitud loovutama suurema osa Eesti mandrist ja taanduma Tallinna alla, ühendati kõik Tallinna kogunenud hävituspataljonid 1. Eesti Kütipolguks. Polgu komandöriks oli kapten Pasternak, kommissariks F. Okk. 20. augustil saatis kogu töötav Tallinn oma polgu pidulikult rindele. Polk asus lahingusse fašistlike Saksa regulaarvägede vastu Kiviloo—Perila rajoonis 21. augustil ja võttis neist osa kuni Tallinna evakueerimiseni. Hoolimata ebaküllaldasest sõjaväelisest ettevalmistusest ja suurtest kaotustest kaitses polk visalt oma lõiku Tallinna lähistel.[2]

Kõrvuti hävituspataljonidega formeerisid Nõukogude Eesti töötajad 1941. aasta suvel kaks töölispolku — ühe Tallinnas, teise Narvas. Otsuse Tallinna töölispolgu loomise kohta võttis EK(b)P Tallinna Linnakomitee vastu juulikuu lõpul. Vabatahtlike vastuvõtmiseks töölispolku moodustati eriline vastuvõtukomisjon. Kohe pärast ajalehtedes avaldatud teadet polgu formeerimise kohta algas vabatahtlike tung vastuvõtukomisjoni. Juba 6. augustil oli polgu koosseisus 1300 inimest.[3] Polku astusid parimad Tallinna töölised, eesrindlikum osa intelligentsist ja õppiva noorsoo hulgast. Ka kõik linna vastutavad partei- ja nõukogude töötajad olid polgu võitlejaiks. Polgu komandöriks oli K. Kanger, kommissariks sm. Lutus. Tallinna töölispolk asus kohe Tallinna kaitsmisele Kadrioru—Lasnamäe rajoonis, kattes koos Punalipulise Balti Mere Laevastiku võitlejatega sadama kaudu toimuvat evakueerimist.

Narva töölispolk formeeriti ajavahemikul 10.—15. augustini. Ta moodustati Narva töölistest ja Narva kaudu taanduvaist Virumaa, Viljandimaa ja Tartumaa hävituspataljonidest. Polku kuulus ka üks läti rühm. Kokku oli polgus 1000 sõjameest. Töölispolgu komandöriks oli N. Trankmann. Oma kodulinna kaitsmisest ei õnnestunud Narva töölispolgul osa võtta. Lahingusse saadeti polk 19. augustil Kingissepa linna rajoonis. Kaitstes mitut rindelõiku Luuga jõe joonel, ilmutas polgu isikuline

[1] EKPA, f. 32, nim. 32—1, t. 8, l. 103—106.
[2] Samas, t. 1, l. 15—16.
[3] Samas, l. 69.

koosseis kõrget lahinguvaimu ja aktiivsust. Polk võttis korduvalt ette vasturünnakuid, tekitas vaenlasele suuri kaotusi ja pidas pealetungivaid väeosi kinni. 1941. aasta septembri algul viidi Narva töölispolk üle Nõukogude armee regulaarvägede koosseisu.[1]

Pealetungivate Saksa vägede survel lahkusid Läti NSV territooriumilt põhja poole läti hävituspataljonid ja tuhanded Nõukogude Läti töötajad. Nad olid sunnitud oma kodukohad maha jätma, kuid jätkasid võitlust vaenlasega Eesti NSV territooriumil. Läti salgad võitlesid Narva ja Pärnumaa hävituspataljonide koosseisus. Eestis loodi kaks läti töölispolku. Üks neist kaitses Tallinna, teine pidas lahinguid Tartu ja Viljandi maakonnas. Kõik need läti rahvakaitseväe üksused kaitsesid Eesti linnu ja külasid kangelaslikult ja mehiselt. Läti rahva poegade võitlus saksa fašistlike vallutajate vastu Eesti NSV territooriumil tugevdas veelgi kahe naaberrahva sõprussidemeid.[2]

8. armee väeosad, piirikaitseväed ja Punalipuline Balti Mere Laevastik kandsid lahingutes Baltimaadel oma õlul võitluse pearaskust. Koos rahvakaitseväega, mis oli kaadrivägede käsutuses, kaitsesid nad visalt iga jalatäit Nõukogude maad. Vaenlane oli lootnud saavutada Baltimail kerget võitu, kuid tal tuli Nõukogude vägede löökide all kanda suuri kaotusi, tema esialgsed sõjaplaanid luhtusid.

Nõukogude Eesti kaitsjad, kes samal ajal tõkestasid sakslastele teed Nõukogude Liidu ühte suuremasse majanduslikku, poliitilisse ja kultuurilisse keskusse — Leningradi, võitlesid lahinguis erakordse kangelaslikkusega. Eesti lahingute sangarite hulgast võime paljude Nõukogude Liidu rahvaste poegade nimesid leida. Esmajoones peab mainima Punalipulise Balti Mere Laevastiku meremehi, kes kaitsesid Baltikumi merepiire. Arvestades aga seda, et vaenlane andis pealöögi Tallinnale maa poolt, eraldas Punalipuline Balti Mere Laevastik linna kaitse organiseerimiseks mitu tuhat meremeest. Laevastiku madrused moodustasid Eesti NSV pealinna kaitsjate peajõu. Polkovnik Parafilo mere-jalaväelased võtsid mitmel korral ette vasturünnakuid, kergendades sellega linna organiseeritud evakueerimist. Suuri kaotusi vaenlasele

[1] EKPA, f. 32, nim. 32—1, t. 11, l. 77.
[2] Samas, t. 8, l. 205.

tekitas Tallinna reidil seisvate sõjalaevade suurtükivägi. Tallinna kaitsmisest osavõtnud ristlejat «Kirov» autasustati hiljem Punalipu ordeniga.

Surematuks jääb suure vene rahva poja, miinilaeva «Minsk» elektriku, kommunistliku noore Jevgeni Nikonovi kangelastegu. Kui Saksa sõjaväed Tallinnale lähenesid, viidi Nikonov koos grupi seltsimeestega laevalt üle jalaväkke. Juba esimeses lahingus hävitas Nikonov neli fašisti. Ühelt öiselt luurekäigult ta aga tagasi enam ei pöördunud. Järgmisel ööl kuulsid tema sõbrad hüüet: «Seltsimehed, makske kätte!» Meremehed sööstsid rünnakule ja lõid vaenlase lähedal asetsevast külast välja. Sealt leidsid nad Nikonovi laiba. Fašistid olid nooruki metsikult surnuks piinanud. Rasketest piinadest hoolimata jäi kommunistlik noor Jevgeni Nikonov truuks sõjaväelisele vandetõotusele ega andnud sõjasaladust välja. Tallinlastele ja kogu eesti rahvale jääb hukkunud kangelase mälestus alati pühaks. Pärast Suure Isamaasõja võidukat lõppu omistati J. Nikonovile Nõukogude Liidu kangelase nimetus. Ta maeti sõjaliste auavaldustega Tallinna, kus talle püstitati mälestussammas. Tema nime kannab ka üks Tallinna tänavaid.

Eestis toimunud visade kaitselahingute päevil sai kõigile tuntuks ukrainlase, kommunistliku noore Nikolai Kolomijetsi nimi. Minnes kindlasse surma, kattis ta oma kuulipildujatulega allüksust, kes vahetas vaenlase tule all oma positsioone.

Hingepõhjani liigutab meid Hiiumaa kangelaslike kaitsjate meremeeste kiri, mis leiti 1949. aastal: «Seltsimehed punalaevastiklased! Meie, Balti Mere Laevastiku meremehed, kes me viibime Hiiumaal, tõotame sel ähvardaval tunnil oma valitsusele ja parteile: ennem hukkume kõik viimseni, kui et anname oma saare käest. Me näitame kogu maailmale, et nõukogude meremehed oskavad auga surra, täites oma kohust Isamaa ees!

Hüvasti, seltsimehed! Makske fašistlikele elajatele meie surma eest kätte.

Alla kirjutanud:
Kurotškin, Orlov, Konkin.»

Eesti rahvas ei unusta kunagi kangelasi Venemaa, Ukraina, Valgevene ja paljude teiste nõukogude vabariikide linnadest ning küladest, kes neil nõukogude rahvale rasketel päevadel Nõukogude Baltimaid kaitsesid.

Vaenlase vastu peetud ühises võitluses avaldus ka paljude eesti rahvusest võitlejate suur kangelaslikkus ja mehisus. Nii on kõigile Tartu kaitsjaile tuntud kohaliku tekstiilivabriku töölise Karl Kangru nimi. Sõja alguses astus ta hävituspataljoni ridadesse. Linna lähistel Jõesuu rajoonis tõrjus K. Kangur kuulipildujatulega vaenlase ülekaalukate jõudude rünnakuid tagasi. Raskesti haavatuna jätkas ta võitlust viimse hingetõmbeni ja langes lahingupostil. Pärnumaa hävituspataljonis sai oma hulljulgusega kuulsaks seltsimees Laas. Kõrge autasu ja seltsimeeste lugupidamise pälvis Vändrast pärit olev rahvakaitseväe luuraja sm. Meimre, samuti seltsimehed N. Lembit, L. Kukk, A. Kadarik, E. Lepp, E. Aare jt. Igas pataljonis ja igas allüksuses olid oma kangelased, kelle järgi joondusid kõik teised võitlejad.

Samal ajal, kui Nõukogude armee ja laevastiku, piirivalve- ja rahvakaitseväe üksused vaenlase ülekaalukate jõudude vastu rindel ägedaid lahinguid pidasid, valmistas Nõukogude tagala uusi reserve rindemeeste ridade täienduseks.

Nõukogude Liidule kallaletungimise momendiks oli fašistlik Saksamaa mobiliseerinud suured inimkontingendid, mis Nõukogude vägesid arvuliselt ületasid. Nõukogude Liidul tuli mobilisatsioon läbi viia sõjatingimustes ja väga lühikese aja jooksul.

Sõjaväekohuslaste mobilisatsioon NSV Liidu 14 sõjaväeringkonnas kuulutati välja 22. juunil 1941. Mobilisatsioon toimus kõigi Nõukogude rahvaste poliitilise teadlikkuse suure tõusu tähe all. Hoolimata Eesti NSV territooriumil toimunud sõjalistest sündmustest õnnestus ka siin osaliselt mobilisatsioon läbi viia.

Suurt abi tegevvägedele Nõukogudemaa kaitsmisel andsid nõukogude inimesed kaitseliinide ehitamisega rindelähedastes rajoonides. Saksa fašistlike jõudude sõnamurdliku ning ootamatu kallaletungi alguseks olid Nõukogude Liidu läänerajoonides alustatud kaitseehitustööd veel lõpetamata. Sõja puhkemisel tõmmati sellele tööle hulgaliselt kaasa kohalikku elanikkonda. Eesti territooriumil osutasid töötajad eriti suurt abi Nõukogude vägedele Märjamaa—Põltsamaa—Emajõe kaitseliini kindlustamisel. Suureulatuslikud kaitseehitustööd tehti ära Tallinna lähistel. Töid alustati juuli keskel. Vabariikliku

Kaitsekomitee määruse alusel suunati sellele tööle kogu linna tööst vaba elanikkond. Vaenlase lähenedes suurendati kaitseehitustöödele suunatud inimeste hulka veelgi. Vabariikliku Kaitsekomitee määrusega 2. augustist 1941 tõmmati Tallinna linna, Harjumaa, Järvamaa ja Virumaa kogu töövõimeline elanikkond kaasa kaitsetöödele (naised 16—55 aastani, mehed 16—60 aastani). Sama määruse alusel suleti kaitseehitustööde lõpetamiseni kõik ettevõtted ja asutused, mis polnud otseselt seotud sõjaväe teenindamisega. Valitsusasutuste koosseisu vähendati seks otstarbeks 50% võrra. Tootmisettevõtete ja asutuste töötajad võtsid kaitseliinide ehitustöödest osa puhkepäevadel.

Kodulinna kindlustamisele rakendasid tallinlased kogu oma jõu. Kaitsetöödest võttis osa üheaegselt kuni 25 000 linnaelanikku. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu premeeris paremaid töölisi korduvalt. Ainuüksi määrusega 16. augustist 1941 premeeriti 8 paremat brigadiri ja 114 töölist kaitsetöödel ülesnäidatud töökangelaslikkuse eest. Oma väsimatu tööga suutsid Tallinna ja selle ümbruskonna töötajad ligikaudu ühe kuu jooksul ehitada mitu kaitsevööndit linna lähistel. Need kaitseehitused aitasid Tallinna kaitsjail vaenlast tagasi hoida ja Tallinna sadama kaudu toimuvat evakueerimist katta.

Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda oli meie sotsialistlikule rahvamajandusele raskeks katsumuseks. Samal ajal kui fašistlik Saksamaa kasutas sõjapidamiseks peaaegu kogu Euroopa majanduslikke ressursse, pidi nõukogude rahvas rinnet varustama ainuüksi omal jõul. Juba esimestel sõjapäevadel rakendati Nõukogude Liidus rida abinõusid maa sõjamajanduse tugevdamiseks. Enamik tööstusettevõtteid, mis sõja alguseni tootsid laiatarbeesemeid, muudeti sõjatööstusettevõtteiks. Loodi uued üleliidulised rahvakomissariaadid, mis juhtisid sõjamaterjalide tootmist. Rahvamajandusplaane korrigeeriti vastavalt sõjavajadustele.

Kõik need kommunistliku partei juhtimisel kasutusele võetud abinõud leidsid paljumiljonilise nõukogude rahva hulgas palavat poolehoidu. Nõukogude töölisklass ilmutas sõjapäevil tõelist töökangelaslikkust. Töölised pingutasid jõudu tööviljakuse tõstmiseks, võitlesid sisemiste reservide täieliku ärakasutamise eest, võtsid kasutusele uusi sotsialistliku võistluse vorme. Uraali masinaehitus-

tehase tööliste initsiatiivil võisteldi kõikjal töönormide süstemaatilise ületamise eest. Gorki linna kommunistlikud noored kohustusid töötama nii enda kui ka rindele läinud seltsimeeste eest. Tootvale tööle tuli tagasi tuhandeid vanu töölisi — pensionäre.

Koos teiste liiduvabariikide töölistega võitlesid Nõukogude riigi sõjamajanduse tugevdamise eest ka Eesti NSV töölised. Juba esimesel nõukogude võimu aastal tõusis tööviljakus eesti tööstuses tunduvalt. See oli ka arusaadav, sest eesti tööline ei rikastanud oma tööga enam ettevõtjaid, vaid lõi uusi väärtusi enda ja kogu rahva heaks. Teiste liiduvabariikide tööliste rikkalike töökogemuste tundmaõppimisel ja nende kogemuste kasutamisel tõusis sõja eelõhtul Nõukogude Eesti tööliste hulgast esile tuhandeid tootmise ratsionaliseerijaid ja lööktöölisi. Erilist kangelaslikkust aga osutas eesti töölisklass 1941. aasta suvel ja sügisel.

Ajalehe «Kommunist» juhtkiri 29. juunist 1941 teatas, et eesti tööstuses on märgata tööviljakuse järsku tõusu. Tööstusettevõtete rõhuv enamik täitis edukalt poole aasta plaani.

Sõja alguses viidi jahuvabrik «Põhja Veski» üle tööle kolmes vahetuses. Paljud töölised jäid vabatahtlikult ületunnitööle. Tööviljakuse kasv võimaldas päevast toodangut 50 protsendi võrra tõsta. Elektrimootorite tehase «Volta» lukksepad hakkasid sõjaolukorras ületama päevanormi 30, kogu mähkimistsehh aga 50 protsendi võrra. Viktor Kingissepa nimelise Teraviljakombinaadi katelsepad töötasid kiiret tellimust täites omal initsiatiivil ilma vaheajata 36—60 tundi järjest ja andsid toodangu välja ennetähtaegselt.

Erilist leidlikkust ja visadust ilmutasid Tallinna töölised linna pärast toimunud lahingute perioodil. Hoolimata sellest, et sõja algul suur osa Eesti NSV tööstusettevõtete sisseseadeid oli juba evakueeritud, jätkus maapoolsest küljest piiratud Tallinnas keeruliste sõjatellimuste täitmine. Linna tehastest töötasid otseselt armee ja laevastiku vajaduste rahuldamiseks vabrikud «Säde», «Uraania», «Ika», «Metallist», «Kommunaar», «Simpleks» ja paljud teised. Kopli metallitehas tegi Tallinna kaitsmise viimaste päevadeni lahingumasinate remonti. Tallinna raudteelased ehitasid neli soomusrongi (kaks laia- ja kaks kitsarööpmelist), mis linna kaitsmisest edukalt osa võt-

sid. Kopli metallitehases ja Tallinna arsenalis hakati lihtsustatud konstruktsiooniga miinipildujaid valmistama. Kuigi neil miinipildujail sihikud puudusid, olid päevas toodetavad 30 miinipildujat suureks abiks linna kaitsjaile. Eriti keeruline oli miinide tootmine, sest lõhkeainet — trotüüli kui ka tooli — tuli hankida vanadest mürskudest. Päevas jõuti niiviisi valmistada kuni 1000 miini. Kui ümberpiiratud linnas suurtükimürskudest puudus tuli, alustasid töölised vanade suurtükimürskude ümbertreimist nõukogude suurtükkide jaoks. Peale selle oli Eesti NSV territooriumil muidugi ka spetsiaalseid sõjalisi tööstusettevõtteid ja töökodasid, mis töötasid ainult sõjavajaduste rahuldamiseks.

Sõjaolukorras täitsid Eesti NSV töötajad tootmisülesandeid või teenistuskohustusi mõnikord eluga riskides, kuid mitte mingisugused hädaohud ei suutnud neid oma patrioodikohuse täitmisest loobuma sundida. Ühele eesti raudtee veduribrigaadile, mille koosseisu kuulusid A. Saik ja A. Almer, tehti ülesandeks sõjaline laadung kohale viia. Teel tulistas fašistlik lennuk rongi. Kuulid purustasid veduri korstna ja rikkusid aurukatelt. Rahulikult ja külmavereliselt tegutsedes viisid vaprad raudteelased rongi sihtjaama, kus vedur remonti anti. Remonttöö teostati ettenähtud 60 tunni asemel 36 tunniga ja peagi väljus brigaad parandatud veduril jälle liinile.

Ühel teisel veduril avastati vigastus, mille kõrvaldamiseks oli vaja kustutada tuli ahjus ja lasta tal jahtuda. See oleks aga rikkunud vedude graafikut. «Väljun graafiku järgi, teen jalamaid kõik ise!» teatas vedurijuht Kovšarjov. Seltsimees Kovšarjov kattis näo märja rätikuga, ronis eluga riskeerides tulisesse veduriahju ja kõrvaldas tehnilise vigastuse. Rong väljuski täpselt ettenähtud ajal.

Eesti tööliste kangelaslikust võitlusest tööülesannete täitmisel esimestel sõjakuudel võib veel palju näiteid tuua. Kõik need faktid räägivad sellest, et kommunistliku partei juhtimisel andsid koos Nõukogudemaa töölisklassiga ka Nõukogude Eesti töölised kogu oma energia tööstuse ja sõjamajanduse sõjaröobastele üleviimiseks.

Koos töölisklassiga tõusis vaenlase vastu ka Nõukogude Liidu talurahvas. Sõja esimestest päevadest peale

alustas kolhoositalurahvas nõukogude põllumajanduse ümberorganiseerimist vastavalt sõjavajadustele. Kolhoositalurahva hulgas algas liikumine riigi varustamiseks viljaga 1940. aasta tagavaradest. 1941. aasta viljasaak koristati ennetähtaegselt. Hakati paremini masinaid kasutama, tõusis töödistsipliin. Vennasvabariikide kolhoositalurahva eeskujul hakkas ka Nõukogude Eesti talurahvas töötama sõjavajaduste kohaselt. Sõja algul astus palju mehi vabariigi põllumajandusest armeesse ja hävituspataljonidesse. Suur hulk hobuseid ja traktoreid anti üle riigile rindevajadusteks. Seega andis põllumajanduses end teravalt tunda töö- ja veojõu puudus. Vaatamata neile raskustele tehti varasemate kultuuride koristustööd Põhja-Eestis ja saartel ära täies ulatuses. Nende valdade töötajad, kus viljakoristustööd varem lõpetati, moodustasid erilisi brigaade naabervaldade talurahva abistamiseks. Neis abistamisbrigaadides töötas kohati kuni 200 inimest.

Kirjanik Mart Raud kirjeldab oma muljeid tolleaegsest Tartumaa talurahvast järgmiselt: «Kui Tartus oli küllalt kogenud tööliste ja aktiivsema haritlaskonna vankumatut valmisolekut võitluseks saksa fašismi vastu, siis nende kümne päeva kestel, mis ma sedapuhku viibisin mainitud Tartumaa valdades, selgus päevast päeva ikka enam, et niisama kindlalt ja ennastsalgavalt kuulub sellesse valvsasse ja võitlustahtelisse ühisrindesse ka eesti töötav talurahvas ... Ja seda mitte ainult uusmaasaajad, kohalike sovhooside töölised ja muu maaproletariaat, vaid ka kodanliku maareformiga loodud asundustalude pidajad, kes veel elavalt mäletasid parunite ähvardusi asunike majad maha põletada, et oma maad endises suuruses tagasi võtta.»[1]

Töötavaile talupoegadele tulid abiks töölised ja teenistujad linnadest. Eriti aktiivselt võtsid linnaelanikud osa viljakoristustöödest Saaremaal.

Nõukogude Eesti talurahvas oli parteile ja valitsusele kindlaks toeks Nõukogude tagala kindlustamisel. Kulaklike elementide bandiitlikud väljaastumised nõukogude ja partei aktiivi ning uusmaasaajate vastu ei kõigutanud silmapilgukski töötava talurahva otsust kaitsta oma nõukogude võimu.

---

[1] «Saksa fašistlik okupatsioon Eestis». Tallinn, 1947, lk. 46.

Kommunistliku partei üleskutse muuta meie maa ühtseks sõjalaagriks leidis nõukogude intelligentsi hulgas tulist poolehoidu. Partei üleskutsele vastates muutis oma tööd teiste vennasvabariikide intelligentsi eeskujul ka noor eesti nõukogude intelligents. Eesti kirjanikud J. Barbarus, J. Sütiste, A. Alle ja paljud teised kutsusid leegitseva sõnaga rahvast isamaa kaitsmisele. «Estonia» teatri kollektiiv pühendas kogu oma töö rinde teenindamisele. Teater organiseeris 10 rindebrigaadi, millesse kuulus ligi 150 näitlejat. Väeosades, hävituspataljonides, kaitsetöödel ja haiglates anti sõja esimese kuu jooksul üle 50 kontserdi. Ümberpiiratud Tallinnas toimusid tasuta teatrietendused. Riiklike raamatukogude töötajad komplekteerisid väeosade ja haiglate jaoks raamatukogusid. Tartu ülikooli keemikud valmistasid mõne päeva jooksul paar tuhat süütepudelit tankide vastu võitlemiseks.

Nõukogude võim kindlustas naise ja mehe võrdõiguslikkuse ühiskonnas, andes sellega naisele tugeva tõuke loovaks initsiatiiviks. Suure Isamaasõja ajal, kui mehed võitlesid rindel, olid naised peamiseks tööjõuks Nõukogude tagalas. Ajalehtedes teatati, et Viktor Kingissepa nimelises Teraviljakombinaadis asus sõjaolukorrast tingituna 50 naist töödele, mida varem olid sooritanud ainult mehed. Tallinna Keskmeiereis asendas mehi 10 naist. Naised tulid uue tööga hästi toime, ületades tunduvalt päevanorme.

Suure jõuga avaldus Nõukogude Eesti naiste patriotism sõjatingimustele vastava meditsiinilise teenindamise organiseerimisel. Üle kogu vabariigi loodi sanitaarkursuste laiaulatuslik võrk. Eriti laialdaseks kujunesid sanitaarkursused suures tekstiilivabrikus «Juuni Võit» ja Balti ning Kreenholmi manufaktuuris. Naiste hulgas oli palju doonoreid. Tallinna Vereülekandejaamas suurenes nende arv sõja alguses tunduvalt. Doonorite-patriootide mõtteid avaldas lihtsates, kuid liigutavates sõnades üks Tartu algkooli õpetaja, kommunistlik noor, järgmiselt: «Sõitsin Tartust just selleks, et vereproovi anda. Olen õnnelik, et arstid mu soovi täitsid. Nüüd, kus fašistlikud bandiidid salakavalalt Nõukogude Liidule kallale tungisid, tahan abistada meie kangelasi, kes kartmatult meie kallist kodumaad kaitsevad.»[1]

[1] «Kommunist» nr. 152, 27. juunil 1941.

Palju oli ka neid naisi, kes vapralt otse võitlusjoonel võitlejaid abistama asusid. Rahvakaitseväe võitlejad suhtusid sügava tunnustusega tütarlaste Viikmani ja Raudkivi ennastsalgavasse abisse, kes töötasid sanitaridena isegi kuulirahe all.

Suure poliitilise teadlikkusega toetasid Eesti NSV töötajad moskvalaste algatust kaitsefondi loomiseks, mis leidis elavat vastukaja kõikjal üle maa. Selle liikumise algatajaks Nõukogude Eestis olid Tallinna sadamatehase töölised ja teenistujad, kes 4. augusti miitingul otsustasid anda iga kuu ühe päeva töötasu kaitsefondi. Tallinnas moodustati komisjon kaitsefondi loomiseks. Ajalehed teatasid iga päev töötajate annetustest kaitsefondi. Toome siinkohal ühe neist paljudest: «... üks kodanik andis Riigipanka 20 kuldrubla. Kassiiri küsimusele: «Kuidas on teie nimi?» vastas ta: «Ma ei soovi nimetada oma nime. Andke mulle nimetu kviitung. Annan kuldrublad kaitsefondi täies veendumuses, et õiglus võidab. Saksa fašism, see inimkonna pahe, hävitatakse igaveseks.»[1] Elanikkonna annetustest kaitsefondi teatas ka ajaleht «Saarte Hääl», kus kirjutatakse, et 6. augustini kandsid Kuressaare linna töötajad kaitsefondi 65 000 rubla sularahas ja 117 000 rubla obligatsioonides. Lühikese aja jooksul kogusid Tallinna linna ja Harju maakonna töötajad kaitsefondi 1 800 000 rubla ja suure hulga väärtesemeid. Kõrvuti kaitsefondi moodustamisega organiseeriti laialdaselt korjandusi pakkide saatmiseks rindele. Ainuüksi 7. augustini 1941. aastal kogusid Tallinna töötajad rindemeeste heaks ligi 10 000 saadetist.

Nõukogude inimeste säästude arvel riigile osutatud abi pole märkimisväärne mitte ainult selle poolest, et need materiaalsed ressursid teenisid kaitsevajadusi. Nende annetustega näitas nõukogude rahvas oma armastust kodumaa vastu, valmisolekut kanda ohvreid võidu saavutamise nimel vaenlase üle.

Suure Isamaasõja algul oli Nõukogude armee sunnitud vaenlase ülekaalukate jõudude survel osa Nõukogude territooriumist maha jätma. Meie vägede lahkumisel tuli mahajäetavate rajoonide elanikud ja materiaalsed väärtused evakueerida Nõukogude Liidu tagalasse. See ülesanne, mis nõukogude majanduse ja transpordi alal tööta-

[1] «Kommunist» nr. 194, 9. augustil 1941.

jail parteiorganisatsioonide juhtimisel tuli lahendada, kujutas endast väga keerulist operatsiooni. Tuli ümber asustada miljonid inimesed, ära vedada suur hulk sisseseadeid ja teisi materiaalseid väärtusi. Sõja esimeste kuude jooksul toimetati rindelähedastest rajoonidest itta ligi poolteist miljonit vagunit ehk 30 000 raudteerongi evakueeritud kodanike ja veostega. See esimestel sõjakuudel tehtud hiiglaslik töö oli üks eeltingimusi, mis hiljem kindlustas sõjalise toodangu suure tõusu Nõukogude tagalas.

Evakueerimise juhtimiseks Eesti NSV-s moodustati vabariikliku kaitsekomitee juures spetsiaalne evakueerimiskomisjon. Mitmel korral arutati evakueerimisküsimusi ka EK(b)P Keskkomitee büroo ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu istungitel. Elanikkonna evakueerimisel otsustati esmajärjekorras evakueerida partei- ja nõukogude aktiivi perekonnad. Peale selle evakueerus ka suur hulk töötajaid, kes polnud küll vahetult seotud parteiega nõukogude organite tööga, kuid ei soovinud ikkagi okupeeritud territooriumile jääda.

Esialgselt määras Keskevakueerimiskomisjon Eestist evakueeritud ešelonide sihtkohaks Uljanovski oblasti. Kuna aga evakueerimise käigus kuhjus Uljanovski linna ja oblastisse liiga palju rahvast, suunati Eesti NSV-st evakueeritud elanikkond Uraali-lähedastesse autonoomsetesse vabariikidesse ja oblastitesse.

Esimesed raudtee-ešelonid evakueeritutega asusid Eestist teele 1941. a. juuli alguses. Pommitades Rakvere, Sonda ja Narva raudteejaamu, püüdis vaenlane mitmel korral katkestada raudteeliiklust, kuid see ei läinud tal korda. Purustatud liinid parandati kiiresti ja elanikkonna evakueerimine raudteel kestis kuni 4. augustini. Pärast rongiliikluse katkemist toimus evakuatsioon mereteed kaudu. Seda teed kasutati peamiselt vabariiklike valitsusasutuste ja Tallinna kaitsvate võitlejate — rahvakaitseväelaste evakueerimiseks. Eesti NSV kirderajoonidest evakueerunud lahkusid koos Nõukogude armee väeosadega maanteid mööda üle Narva ja Kingissepa.

Vaatamata meie maa raskele olukorrale neil esimestel karmidel sõjakuudel hoolitsesid kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus igati evakueeritute eest. NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu poolt eraldati vahendid Eesti NSV-st evakueeritute materiaalseks abistamiseks. Otseselt

saabus see abi evakueerituile Moskvas asuva Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Alalise Esinduse kaudu. Teel sihtkohtadesse varustati evakueerituid toiduainetega, meditsiinilise abiga, kohalesaabumisel muretseti neile elamispinda ja tööd.

Kõrvuti elanikkonna evakueerimisega tegid Eesti NSV partei- ja nõukogude organid ära suure töö ka tööstusseadmete evakueerimisel. Mõnede tehaste ja vabrikute töölised jõudsid oma ettevõtete seadmed nii täielikult ära viia, et nad peagi pärast evakueerimist võisid Nõukogude tagalas tootmistegevust alustada. Nii töötas sõja-aastail Kuzbassis Tallinnast evakueeritud «Punase Krulli» baasil tehas põlevkivitööstuse seadmete tootmiseks jne.

Eriti raske ja vastutusrikas ülesanne tuli evakueerimise käigus täita meremeestel, kes pidasid ühendust Tallinna, Kroonlinna ja Leningradi vahel. Pärast seda, kui fašistidel oli õnnestunud tungida Eesti põhjarannikule, tuli meie laevadel, mis suundusid Tallinnast Kroonlinna, läbida otseses vaenlase tegevuspiirkonnas 250 kilomeetrit üldisest 320-kilomeetrisest teekonnast. Vaenlane seadis endale ülesandeks mitte ainult Tallinna evakueerimise takistamise, vaid ka Punalipulise Balti Mere Laevastiku ja kaubalaevade hävitamise. Kõigest hoolimata evakuatsioon siiski õnnestus.

Neist raskustest, mida meremeestel tuli sellel meretee-konnal ületada, jutustab laeva «Lake Lutzern» kapten Kask: «Viimane karavan, mille koosseisu kuulus ka «Lake Lutzern», tõstis ankru vaenlase tule all oleval Tallinna reidil 28. augusti õhtul. Maskeerimise eesmärgil liikusid laevad ilma käigutuledeta, mis raskendas laevade juhtimist. Pimeduses sattus karavan vaenlase miinitõkkeisse. Laevade rivi läks segamini. 29. augusti hommikul teekond jätkus. Õhuvallas ülekaalu omav vaenlane sooritas laevadele iga 10—20 minuti järel lennurünnakuid. Õhukaitserelvadega varustatud transpordilaevad ja kaitselaevad tulistasid lennukeid, kuna laevad, mida fašistid pikeerisid, päästsid end pommide eest kursi sagedaste muutmistega. Meie laeva meeskond oli alles hiljuti komplekteeritud. Sellele vaatamata täitsid kõik osavasti ja kogu jõudu pingutades oma kohustusi. Eriliselt tuleb esile tõsta tüürimees Konsa ja peamehaanik Dorožkovi ennastsalgavust.»

Raskel teekonnal Tallinnast Leningradi kandsid Nõukogude laevad kaotusi nii inimeste kui ka tehnika näol. Siiski ei õnnestunud vaenlasel meie laevastikku hävitada ega nõukogude meremeeste moraalset vastupidavust murda. Vaenlase tule all abistasid vaprad meremehed üksteist seltsimehelikult. Kui eskaadri miinilaeval «Jakov Sverdlov» märgati, et vaenlase allveepaat laskis välja torpeedo ristleja «Kirovi» suunas, tõkestas eskaadri miinilaev torpeedo tee, asudes ise sellele kursile. «Jakov Sverdlov» hukkus, kuid päästis Punalipulise Balti Mere Laevastiku uhkuse, ristleja «Kirovi».

Evakuatsiooni käigus oli ka palju puudusi. Mitte alati ei suudetud kõigile evakueerida soovijaile tagada transpordivahendeid. Suur hulk Eestist mere kaudu evakueeritud materiaalseid väärtusi veeti Leningradi sadamasse, kuhu nad jäidki kuni sõja lõpuni. Kohati tekkis seisakuid teeolude tõttu. See kõik aga ei vähendanud teostatud evakuatsiooni vajadust ja tähtsust. Eesti NSV-st evakueeritud elanikkond päästeti fašistlikust terrorist. Ka ei jäänud meie tehnika vaenlasele käepärast kasutada.

Eesti territooriumi kaitsmisel 1941. aasta suvel ja sügisel oli suur sõjaline ja poliitiline tähtsus. Pealetungi käigus kandis vaenlane tõsiseid kaotusi. Ainuüksi lahinguis Eesti saarte pärast kaotasid fašistid 25 000—30 000 sõdurit ja ohvitseri ning palju väärtuslikku lahingutehnikat. Sõja algusest kuni oktoobri lõpuni uputasid Nõukogude relvastatud jõud Balti merel ühe vaenlase ristleja, 18 traalerit, miinilaeva ja valvelaeva, ühe allveelaeva, 46 transpordilaeva koos vägede, laadungi ja tehnikaga, 2 tanklaeva, umbes 200 mitmesugust kaatrit ja väikesetonnaažilist laeva.[1] Seitsmest Eesti territooriumil pealetungivast fašistlikust diviisist kandsid kolm niivõrd tõsiseid kaotusi, et Saksa väejuhatus oli sunnitud nad ümberformeerimise eesmärgil reservi viima. Kõik fašistlikud väeosad vajasid tunduvaid täiendusi. Nii näiteks kaotas Tallinna ründav 61. jalaväediviis 75 protsenti oma koosseisust.

Eesti NSV kaitselahingute tähtsus ei piirdunud vaenlasele elavjõus ja tehnikas tekitatud kaotustega. Need lahingud pidasid kinni vaenlase jõudusid, mis olid mää-

[1] Г. Падалка. «Краснознаменный Балтийский Флот в Великой Отечественной войне», М. 1949 г., стр. 11.

ratud lõõgi andmiseks Leningradile. Seega kaitsesid Nõukogude väed Eesti NSV territooriumil ka Lenini linna. Samuti oli oluline, et kuni Nõukogude väed hoidsid enda käes Eesti saari, ei saanud vaenlane kasutada soodsat mereteed Leningradi blokeerivate vägede varustamiseks.

Eesti rahva võitlust saksa fašistlike vallutajate vastu raskendas eesti kodanlike natsionalistide vaenulik ja reetlik tegevus. Kuid eesti kodanlike natsionalistide, rahvavaenulike elementide katsed murda eesti rahva moraalset kindlust ja häirida kangelaslikku võitlust saksa fašistlike vallutajate vastu ei suutnud kõigutada Nõukogude Eesti töötajate usku idee õigsusesse, mille kaitsele tõusid kõik Nõukogude Liidu rahvad. Koondudes kommunistliku partei ümber, täitis eesti rahvas koos teiste Nõukogude Liidu rahvastega auga oma kohust kodumaa ees.

Ootamatult kallaletunginud vaenlase ülekaalukate jõudude survel olid Nõukogude väed sunnitud Baltimaadelt lahkuma. Nõukogude Eesti sattus saksa fašistlike vallutajate ikke alla. Eesti rahva elus algas Saksa okupatsiooni raske ajajärk. Kuid lõplikus võidus vaenlase üle veendununa ei pannud eesti töörahvas relvi maha. Okupeeritud Eesti NSV territooriumil jätkus rahva võitlus vaenlase vastu mitmesugustes vormides. Nõukogude tagalasse evakueerunud Eesti NSV kodanikud, kes liitusid Nõukogude rahvastega ühtsesse sõjaleeri, alustasid nii rindel kui ka tagalas võidu sepitsemist vaenlase üle.

II. Nõukogude armee eesti rahvuslike väeosade formeerimine ja ettevalmistamine lahingutegevuseks

Saksa fašistlikud peamehed olid lootnud, et neil õnnestub Nõukogude Liitu rahvusvaheliselt isoleerida. Need lootused, samuti fašistide arvestused nii nõukogude korra kui ka Nõukogude armee nõrkuse kohta aga ei õigustanud end. Nõukogude Liidust sai vabadustarmastavate rahvaste ikka rohkem tugevneva ja laieneva antifašistliku koalitsiooni juhtiv jõud. Veelgi tugevamaks kui rahuajal muutus raskeil sõjapäevil Nõukogude Liidu paljurahvuselise pere omavaheline, lahinguis karastatud sõprus. Üldrahvalikku võitlust juhtiv Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei tugines kindlalt kõikide nõukogude ühiskonnakihtide täielikule usaldusele ja toetusele. Juba esimestest sõjapäevadest peale ilmnesid Nõukogude armee sõjameeste kõrged moraalsed omadused ja hea lahinguline väljaõpe.

1941. aasta suve ja sügise jooksul vallutas Saksa armee, kasutades sõnamurdliku kallaletungi tagajärjel saavutatud eeliseid, samuti aga ka teise rinde puudumist Euroopas, rea Nõukogude Liidu läänerajoone. Kuigi Nõukogude väed olid vastase ülekaalukate jõudude survel sunnitud taanduma, tekitasid nad vaenlasele visade kaitselahingutega suuri kaotusi elavjõus ja tehnikas, kukutades läbi Saksa kindralstaabi väljatöötatud plaani «välksõjaks».

1941. aasta hilissügisel toimus Nõukogude vägede ajalooline kaitselahing Moskva lähistel. Asudes seejärel vastupealetungile, haaras Nõukogude armee strateegilise initsiatiivi enda kätte. Saksa fašistlike vägede purustami-

sel Moskva all, mis kasvas üle Nõukogude vägede üldiseks talviseks pealetungiks, oli määratu suur sõjaline ja poliitiline tähtsus.

Moskva all purustati lõplikult «välksõja» plaan ja haihtus muinasjutt Saksa fašistlike vägede võitmatusest. Lahing Moskva all näitas nõukogude sõjakunsti üleolekut vaenlase omast. Moskva lahingu käigus hävitati Saksa kaadriarmee parimad jõud. Nõukogude armee omandas rikkalikke lahingukogemusi ja muutus tugevamaks, kui ta oli olnud sõja alguses. Lõpuks oli Nõukogude armee võidul Moskva all suur rahvusvaheline tähtsus: see takistas fašistliku bloki laienemist Jaapani ja Türgimaa arvel, sisendas orjastatud Euroopa rahvastesse usku võidusse ja õhutas neid jätkama võitlust fašistlike okupantide vastu. Samuti ajas ta nurja Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa reaktsiooniliste ringkondade plaanid, kes lootsid, et Nõukogude Liit kaotab sõjas Saksamaa vastu oma endise jõu ja rahvusvahelise autoriteedi. Nüüd olid Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa valitsevad ringkonnad sunnitud asuma edasise antihitlerliku koalitsiooni kindlustamise teele, sõlmima lepinguid ja kokkuleppeid Nõukogude Liiduga.

Nõukogude vägede võit Moskva all oli esimese sõjaperioodi otsustavaks sündmuseks. Ta andis kommunistlikule parteile ja Nõukogude valitsusele võimaluse jätkata riigi ja rahva jõudude ning vahendite edasist mobiliseerimist vaenlase hävitamiseks. Partei ja valitsuse nende abinõude hulgas oli suur tähtsus värskete, hästi väljaõpetatud reservide ettevalmistamisel Nõukogude armee jaoks.

Nõukogude armee uute reservide ettevalmistamise üheks koostisosaks oli eesti rahvuslike väeosade formeerimine ja väljaõpe rindel.

Nõukogude armees oli rahvuslikul põhimõttel komplekteeritud väeosasid juba varemgi. Kodusõja päevil sõdisid Nõukogude armee koosseisus rahvuslikud väeosad ja väekoondised. Samuti kuulus rahvuslikke väeosi Nõukogude armee koosseisu sõjaväelise reformi läbiviimise perioodil (1924.—1925. a.).

Rahvuslike väeosade formeerimise vajadus kerkis uuesti päevakorda seoses Eesti, Läti ja Leedu vastuvõtmisega Nõukogude Liidu koosseisu 1940. aastal. Balti vabariikide vanade kodanlike armeede koosseisud puhas-

tati kontrrevolutsioonilistest elementidest ja formeeriti 1940. aasta sügisel ümber Nõukogude armee rahvuslikeks väeüksusteks. Eesti NSV-s moodustati 22. territoriaalne laskurkorpus. Äsja loodud rahvuslikud väeosad võtsid 1941. aasta suvel osa lahingutest saksa fašistlike vallutajate vastu.

1941. aasta juuli alguses saadeti 22. korpus rindele Slavkovitši-Porhovi rajooni. Fašistlikud väed olid vallutanud Läti NSV territooriumi ja tungisid edasi Ostrov—Pihkva—Dno suunas. Noore Nõukogude armee laskurkorpuse ees seisis väga vastutusrikas ja raske ülesanne. Tal tuli koos teiste Nõukogude armee väeosadega tegutseda vastase Leningradi suunas lööki andvate peajõudude vastu. Kuigi meie vägedel ei õnnestunud vaenlast peatada, näitasid korpuse sõjamehed ebavõrdses võitluses üles suurt meelekindlust ja kangelaslikkust.

17. juulil õnnestus ühel vaenlase grupil tungida läbi rindejoone 22. korpuse staabini. Staabi ohvitseridest ja sidelastest organiseeriti ringkaitse. Puhkes meeleheitlik võitlus vastase ülekaalukate jõudude vastu. Rida staabitöötajaid (seltsimehed Kiljako, Loog jt.) said haavata. Kriitilise olukorra päästis sidepataljoni poliitjuhi asetäitja Arnold Meri, kes lõi oma kaheteistmehelise salgaga kõik vaenlase rünnakud tagasi. Lahingus sai A. Meri ise korduvalt haavata, kuid jätkas võitlust abijõudude kohalejõudmiseni. Nõukogude valitsus hindas kõrgelt Arnold Mere vaprust ja ennastsalgavust, omistades talle esimesena eestlaste hulgast Nõukogude Liidu kangelase aunimetuse.

Korpuse mehisemate võitlejate hulka kuulus kapten J. Ernits, kes väikese meestegrupiga pidas kahe ööpäeva jooksul lahinguid vaenlase suurte jõudude vastu. Seltsimees Ernits sai lahingus surmavalt haavata, kuid täitis temale antud lahinguülesande.

Suurtükiväelane kapten E. Mürk paistis mitmes lahingus silma oskusliku ja meelekindla sõjamehena. Vanem P. Mäe ja vanemseersant E. Randma ei täitnud mitte ainult eeskujulikult oma vahetuid ülesandeid, vaid suutsid vajaduse korral asendada ka rivist väljalangenud ohvitsere. Niisuguseid mehiseid võitlejaid oli korpuse ridades palju.

Et mõista, kui rasked ja visad olid need lahingud, toome ära mõned märkmed 22. korpuse 625. kergesuur-

tükiväe polgu vanemseersandi A. Kaljuste päevikust: «9. juuli. Lahing Suur-Beti küla juures Ostrovi rajoonis. Patarei tulistas vahetpidamata.

13. juuli. Äärmiselt raske rännak. Sakslane 1 kilomeetri kaugusel. Mehed söömata, hobused väsinud.

17. juuli. Positsioonil. Vaenlane ründas. Osa suurtükimeeskonda langes rivist välja. Asusin suurtüki juurde ja hakkasin tulistama. Punaväelane Didenko (ukrainlane, kommunistlik noor), kes oli haavatud, abistas mind. Laksime välja 24 mürsku. Hävitasime kaks vaenlase kuulipildujat. Pimeduse katte all taandusime.

24. juuli. Prudõ küla all. Küla põleb, elanikud põgenevad. Taandume ägedalt võideldes.

27. juuli. Piiramisrõngas. Kardan, et laskemoon lõpeb. Peame arvel iga mürsku, mis peab täpselt tabama vaenlast.

28. juuli. Pääsesime piiramisrõngast.

29. juulist 4. augustini. Ägedad lahingud Staraja Russa all.»[1]

Valdav enamik 22. Eesti Territoriaalse Laskurkorpuse sõjamehi võitles saksa fašistlike vallutajate vastu visalt ja kangelaslikult. Kuid korpuse väeosade isikulisel koosseisul oli sõjategevuses nii poliitilise kui ka lahingulise väljaõppe alal ka rida puudusi. Tunduval määral põhjustas kõiki neid puudusi küllaldase hulga kvalifitseeritud, poliitiliselt küpse eesti rahvusliku sõjaväelise kaadri puudumine. Sellepärast kerkiski 1941. aasta sügisel üles uute rahvuslike väeosade moodustamise küsimus.

NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee määrus Nõukogude armee 7. Eesti Laskurdiviisi loomise kohta anti välja 18. detsembril 1941. aastal. 4. märtsil 1942, pärast seda kui 7. diviisi väeosad olid põhiliselt juba komplekteeritud ning diviisi ohvitserkond omandanud mõningaid kogemusi uute väeosade formeerimisel, andis Kaitse Rahvakomissariaat välja direktiivi 249. Eesti Laskurdiviisi moodustamise kohta. 1942. aastal moodustati eesti diviisidele täienduste ettevalmistamiseks 1. Üksik Eesti Tagavara Laskurpolk.

Uute rahvuslike väeosade formeerimist hõlbustas asjaolu, et varem oli juba teatavat eeltööd tehtud. Rahvusliku sõjaväelise kaadri ettevalmistamiseks loodi 1940.

[1] EKPA, f. 32, nim. 32—1, t. 15, l. 26—30.

Võitlejad lähevad positsioonile.

aasta detsembris Nõukogude armee Tallinna Jalaväe Sõjakool. Sõjakooli võeti vastu 500 Eesti NSV kodanikku. 1941. aasta jaanuaris organiseeriti selle kooli juures nooremate poliitjuhtide kursused, millest võttis osa 96 inimest. Kursused komplekteeriti EK(b)P Keskkomitee valikul kommunistide ja kommunistlike noorte, Eesti NSV kodanike hulgast. Pärast Suure Isamaasõja algust evakueeriti Tallinna sõjakool algul Slavgorodisse, hiljem aga Tjumenisse. Eesti NSV-st pärit olevad kursandid sooritasid kooli lõpueksamid 1941. aasta lõpul ja 1942. aasta algul. Suure osa nooremaid ohvitsere ja poliittöölisi saidki eesti rahvuslikud väeosad Tallinna Jalaväe Sõjakooli kasvandike hulgast.[1]

Sõja algul Eesti NSV territooriumil läbiviidud noorte tegevteenistusse kutsumine ja vanemate aastakäikude mobilisatsioon oli loonud küllaldased reservid eesti rahvuslike väeosade rea- ja seersandikoosseisu komplekteerimiseks. Meeste koondamine laagreisse, kus toimus eesti rahvuslike väeosade formeerimine, ei nõudnud palju aega, sest enamik neist paiknes Uraali ja Arhangelski sõjaväeringkonna piires. Eesti rahvuslike väeosade edu-

[1] RKMA (NSV Liidu Kaitseministeeriumi arhiiv), Tallinna Sõjakooli fond, nim. 374567, t. 2, l. 2.

kat formeerimist soodustas ka EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogude töö Eestist evakueeritud elanikkonna arvele võtmisel, mis võimaldas lühikese aja jooksul suunata formeerimistöödele kogu Eesti NSV nõukogude ja parteiaktiivi. Seega oli uute Nõukogude armee eesti rahvuslike väeosade moodustamise alguseks juba terve rida abinõusid rakendatud, mis soodustasid keerulise ja vastutusrikka formeerimistöö kiiret ja edukat läbiviimist.

1942. aasta jaanuari keskpaiku hakkasid formeerimise asukohtadesse saabuma esimesed ešelonid meestega. Mõne nädala jooksul kogunes siia juba nii palju sõjamehi, et saadi komplekteerida kõik 7. diviisi väeosad. Kiiresti komplekteeriti ka 249. diviis. Järjest saabuvate ešelonide vastuvõtmine, meeste majutamine ning jaotamine väeosade ja allüksuste vahel oli muidugi küllaltki raskeks ülesandeks. See töö oli aga ainult esimeseks ja väga väikeseks sammuks rahvuslike väeosade formeerimisel. Nüüd oli vaja organiseerida meeste lahingulist ja poliitilist väljaõpet, et neid ette valmistada sõjategevuseks rindel.

Sõjaväelise ettevalmistuse ja poliitilise küpsuse poolest oli eesti rahvuslike väeosade isikulise koosseisu üldpilt formeerimise algpäevil väga kirju. Sõjaväeliste teadmiste tase seersantide ja sõdurite hulgas oli väga madal. Osa nendest polnud varem üldse sõjaväelist väljaõpet läbi teinud. Nõukogude armees teenimiseks, eriti aga sõjatingimustes, ei piisanud teadmistest ka vanematel, kodanlikus armees tegevteenistuse läbiteinud, tagavarast mobiliseeritud aastakäikudel. Mis puutub suurema osa reaja seersantide koosseisu teenistusse Nõukogude armees nende mobiliseerimise momendist kuni eesti rahvuslike väeosade formeerimise alustamiseni, siis viibisid nad peamiselt tööpataljonides, kus lahingulist väljaõpet läbi ei viidud. Seetõttu puudus valdaval enamikul võitlejaist sõjaline ettevalmistus.

Huvi pakub ka eesti diviiside rahvuslik koosseis. Rõhuva enamiku sõjameeste hulgas moodustasid eestlased. Näiteks oli 7. diviisi reameeste hulgas eestlasi 86%, seersantide hulgas 91,9%. Ülejäänud osa seersantidest ja reameestest koosnes teiste, Eesti NSV territooriumil elanud rahvuste esindajaist.[1] Eestlastest koosneva isikulise

[1] RKMA, f. 779, nim. 56195, t. 10, l. 435.

koosseisu vene keele oskus oli väga nõrk. 249. diviisi andmeil valdas ainult üks kolmandik isikulisest koosseisust vene keelt. Selles vene keele mittetundmises, mida esines eriti noorsoo hulgas, avaldusid eesti kodanliku koolisüsteemi kahjulikud tagajärjed, mis vene keele õpetamise kavast üldse välja jättis. Nõrk vene keele tundmine raskendas tunduvalt õppetööd diviisides. Eestikeelseid määrustikke ja eeskirju ei olnud, puudulik oli ka eestikeelne sõjaväeline terminoloogia.

Ligikaudu 80% 249. eesti diviisi sõjameestest elas kuni Suure Isamaasõja alguseni Eesti NSV territooriumil, 20% teistes liiduvabariikides.[1] Seega oli suurem osa isikulisest koosseisust elanud nõukogude võimu tingimustes ainult veidi üle ühe aasta ning kasvanud kodanliku ideoloogia mõju all.

Sotsiaalse päritolu järgi oli 249. diviisis sõja alguseni Eesti NSV territooriumil elanud isikulisest koosseisust: töölisi — 66%, üksiktalupoegi — 15%, teenistujaid — 17% ja õpilasi — 2%.[2] Töölisklassil kui eesti rahva eesrindlikul osal oli seljataga palju aastaid kestnud võitlus ekspluataatorliku korra vastu kodanlikus Eestis. Nende suur erikaal sõjameeste hulgas avaldas head mõju isikulise koosseisu poliitilis-moraalsele tasemele. Samuti oli eesti rahvuslike väeosade isikulise koosseisu hulgas töötavaid talupoegi. Töölised ja talupojad, kes olid liitunud, võitlesid nõukogude võimu ning sotsialismi eest. Talupoegadest sõdurite hulgas oli palju uusmaasaajaid. Nõukogude võim oli andnud neile maad ja nad olid tänulikud eesti külas teostatud ümberkorralduste eest. Seejuures ei tohi unustada, et nad polnud kolhoosnikud, vaid üksiktalupojad, kelle teadvuses tugevamini kui tööliste hulgas olid säilinud kapitalismi-igandid.

Analüüsides isikulist koosseisu, millest formeeriti Nõukogude armee eesti rahvuslikud väeosad, tuleb märkida, et mõningal määral tungis nende ridadesse ka poliitiliselt karastamata inimesi. Tuli olla poliitiliselt valvas, et õigeaegselt paljastada neid, kes püüdsid kahjustada üldrahvalikku võitlust vaenlase vastu.

Kokku võttes võib ütelda, et nii 7. kui ka 249. diviis komplekteeriti poliitiliselt ustavatest, tublidest seersantidest ja sõduritest. Nõukogude armee eesti rahvuslike

[1] EKPA, f. 79, nim. 79—1, t. 16, l. 190.
[2] Samas.

väeosade ridadesse koondusid eesti rahva parimad pojad, kelle sooviks oli võidelda Nõukogude kodumaa vabaduse ja iseseisvuse eest. Selleks aga, et muuta eesti diviisid võitlusvõimelisteks üksusteks, tuli ära teha suur ja tõsine töö nende isikulise koosseisu lahingulise väljaõppe ja poliitilise kasvatustöö alal. Selle töö läbiviimisel tuli arvesse võtta eespool mainitud isikulise koosseisu spetsiifikat.

Sõjameeste lahingulise ja poliitilise väljaõppe läbiviimise raske ja vastutusrikas ülesanne langes ohvitseride koosseisu õlgadele. Eesti diviiside ohvitserkond oli nii oma sõjateoreetilise ettevalmistuse kui ka kogemuste poolest üldiselt noor ja puudulikult ette valmistatud. Näiteks oli 7. diviisis 1942. a. aprillis ohvitseridest vaid 38,9% läbi teinud õppuse Nõukogude armee õppeasutustes, sealjuures suuremas enamuses lühendatud programmi järgi. 30,5% ohvitseridel oli kodanliku eesti armee sõjaväeline ettevalmistus, 30,6%-l aga puudusid süstematiseeritud sõjalis-teoreetilised teadmised ning kogemused.[1] Ligikaudu samasugust pilti kujutas 249. diviisi ohvitserkond. Ülaltoodust on näha, et Nõukogude lahingumäärustikke ja eeskirju, väljaõppe printsiipe ja Nõukogude armee lahingutegevuse aluseid tundis vaid veidi üle kolmandiku ohvitseridest. Teatud määral kompenseerisid osa ohvitserkoosseisu mitteküllaldast teoreetilist ettevalmistust nende lahingukogemused. Nii oli varem lahinguist osavõtnud ohvitsere 7. diviisis 27% ja 249. diviisis 35%.

Arvestades eesti rahvuslike väeosade noore ohvitserkonna vähest ettevalmistust, võis nii lahingulise kui ka poliitilise väljaõppe läbiviimisel edu saavutada ainult sel juhul, kui ohvitserid järjekindlalt oma teadmisi täiendasid. Nii tuligi ohvitseridel pärast pingerikast õppepäeva asuda õhtul raamatu taha, et valmistuda järgmise päeva õppusteks. Palju on aga sõjaasjanduses sellist, mida ei saa omandada määrustikust või eeskirjast, vaid ainult vanalt kogemustega sõjamehelt. Igapäevaste instruktiivsete õppuste, samuti süstemaatilise kogemuste vahetamise teel abistasidki noori ohvitsere need Nõukogude armee kaadrisõjaväelased, kes teenisid eesti rahvuslikes väeosades. Endised eesti diviiside reamehed ja ohvitserid mäletavad tänutundega Nõukogude armee kaadriohvitsere, nagu seltsimehed Pärn, Pusta, Allikas, Feldmann, Lombak,

[1] 7. Eesti Laskurdiviisi Poliitosakonna arhiiv, 1942. a., t. 3/1, l. 47.

Kund, Võrk, Horn, Aru ja paljud teised, kes tegid kaasa kogu eesti rahvuslike väeosade lahingutee Suures Isamaasõjas.

Suure tähelepanuga jälgis eesti diviiside ohvitserikoosseisu kvalifikatsiooni tõstmist kõrgem väejuhatus. Uraali ja Moskva sõjaväeringkondade staabid saatsid neisse diviisidesse perioodiliselt kõrge kvalifikatsiooniga ohvitsere, kes kohapeal viisid läbi instruktsioone, õppekogunemisi, selgitasid noortele ohvitseridele õppuste läbiviimise metoodikat ja väejuhtimiskunsti.

Parteilise staaži ja töökogemuste poolest põhiliselt noor oli ka endiste Tallinna Jalaväe Sõjakooli kursantide ja Eesti NSV parteiaktiivi ridadest komplekteeritud eesti rahvuslike väeosade poliittööliste kaader. 1942. a. aprillikuu andmete järgi oli 7. diviisis ainult 22,8% poliittöölisi, kellel oli suurem kui kahe aastane parteistaaž. Need seltsimehed olid koondatud poliitosakonda ja väeosade poliitaparaati. Allüksustes töötasid noored kommunistid ja isegi NLKP liikmekandidaadid. Veel väiksemad olid poliittööliste töökogemused armee tingimustes. 69,3% 7. diviisi poliittöölistest teenis Nõukogude armees esimest korda.[1] Rõhuvale enamikule poliittöölistest olid partei- ja poliittöö vormid ning meetodid sõjaväe tingimustes seega tundmatud. Nõrga teoreetilise ettevalmistusega ja vastavate parteitöö kogemusteta poliittöölised pidid rakendama kogu oma energia, et eesti diviiside formeerimistöid poliitiliselt kindlustada. Oma töös toetusid nad partei- ja komsomoliorganisatsioonidele. Nii partei- kui ka komsomoliorganisatsioone oli väeosades esialgu üsna vähe ja nad olid väikesekoosseisulised. 1942. a. aprillis oli parteilaste erikaal 7. diviisis järgmine: ohvitseride hulgas — 21,7%, seersantide hulgas — 2,6%, reameeste hulgas — 1,1%.[2] Samuti polnud palju suurem kommunistlike noorte arv. Partei- ja komsomoliorganisatsioonide muutmiseks eesti rahvuslike väeosade elus tõeliseks edasiviivaks jõuks oli esmajoones vaja võidelda nende ridade suurendamise eest.

Eesti diviiside noorte poliittööliste kaadri väljaõppele ja parteipoliitilisele tööle pöörasid suurt tähelepanu Nõukogude armee Poliitiline Peavalitsus ja Uraali kui ka

---

[1] 7. Eesti Laskurdiviisi Poliitosakonna arhiiv, 1942. a., t. 3/1, l. 91.
[2] Samas, l. 47.

Moskva sõjaväeringkonna poliitiline valitsus, kes diviisidesse süstemaatiliselt oma esindajaid saatsid. Eesti rahvuslike väeosade isikuliste koosseisude poliitilisel kasvatamisel andis suurt abi ka EK(b)P Keskkomitee, kes diviisidesse nii alalisele kui ka ajutisele tööle oma töötajaid suunas. Korduvalt külastasid diviise seltsimehed N. Karotamm, O. Sepre, J. Vares, A. Veimer, G. Abels, V. Telling, P. Vihalem, L. Lüüs, B. Kumm, A. Resev ja teised seltsimehed. Oodatud külalisteks diviisides olid ka kunstnikud Eesti Riiklikest Kunstiansamblitest, mis loodi Jaroslavlis 1942. a. alguses.

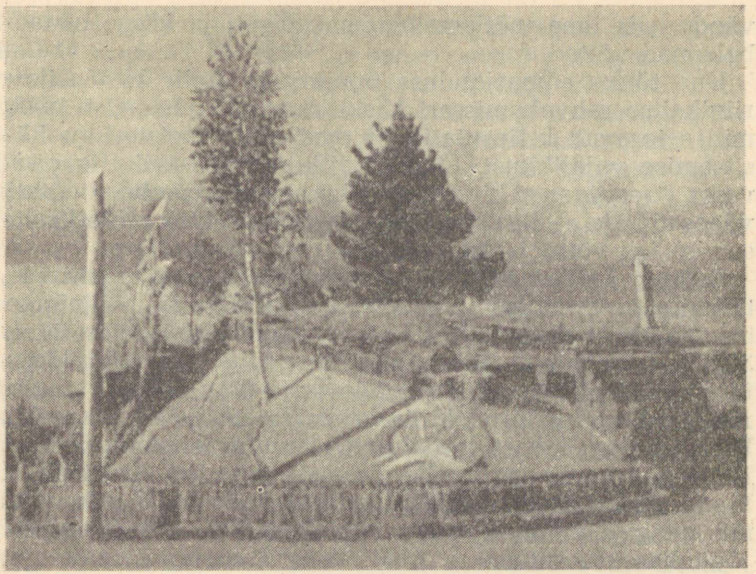
Kokku võttes tuleb märkida, et pärast diviiside komplekteerimist isikulise koosseisuga tuli teha veel palju tööd eesti rahvuslike väeosade ettevalmistamisel rindetegevuseks. Kõik üleskerkinud raskused ületati tänu kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse ning kõrgema väejuhatuse hoolitsusele ja väeosade isikulise koosseisu ennastsalgavale tööle.

1942. aasta veebruaris kirjutasid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu oma läkituses eesti rahvuslike väeosade sõjameestele:

«Meie diviiside loomine leiab kõige soojemat vastukaja iga tõsise eesti töötava rahva poja, iga tõsise nõukogude patrioodi poolt, sest see tähendab, et meie saame võimaluse, relv käes, kaasa võidelda oma kodumaa vabastamise eest fašistidest, neile kätte maksta läbielatud kannatuste eest. Meie loome diviisi selle kindla teadmisega, et kogu maailma, sealhulgas siis ka meie Nõukogude Eesti töötajate rahulik, loov ülesehitav töö on võimalik ainult pärast fašismi lõplikku hävitamist.»[1] See läkitus, mis väljendas kõigi eesti rahvuslike väeosade võitlejate soove ja mõtteid, leidis nende hulgas sooja poolehoidu. Ta võeti vastu kui Eestimaa Kommunistliku Partei teelesaatmissõnad eestlastest võitlejaile, kes olid alustanud oma lahinguteekonda.

Juba isikulise koosseisu saabumise esimestest päevadest peale algas laagreis, kus toimus diviiside formeerimine, pingeline õppus. Varahommikust hilisõhtuni kõlasid Lõuna-Uraali lumistel lagendikel ja metsateedel uljad eestikeelsed laulud ja komandöride käsklused. Laagrid kujunesid suurteks õppekombinaatideks, kus üheaegselt õppis

[1] «Punaväelane» nr. 1, 8. veebruaril 1942.

Pidulikult kaunistatud muldonn eesti rahvuslike väeosade formeerimispäevil.

tuhandeid inimesi — kõik isikulise koosseisu kategooriad, alustades sõduritest ja lõpetades diviiside staabiohvitseridega.

Allüksustes toimus üksikvõitleja väljaõpe. Loosung «Saa oma ala meistriks!» muutus iga sõduri eluseaduseks. Sõjatehnika omandamine ei piirdunud ainuüksi õppetundidega, sõjamehed kasutasid selleks ära iga minuti. Toome näiteks ühe lühiartikli, mis ilmus diviisi ajalehes ning mis annab pildikese sellest väeosades ja allüksustes toimunud pingelisest lahinguõppusest. Kriipsutanud alla, et sõjalise eriala omandamiseks on vaja pidevat treeningut, jätkab sõjakirjasaatja: «Võib-olla väidab mõni seltsimees, et meil puudub treeninguks aeg. Sellele vastaksin — iga sekund vabast ajast tuleb kasutada oma relva tundmaõppimiseks. Kui pole võimalik igal ajal just käega katsuda oma relva, siis on küllalt aega, mil mõttega saab viibida relva juures ja mõttes läbi teha kõik võtted õiges järjekorras, nii et kui järgmisel korral saame kätte bussooli, käärpikksilma või suurtüki pöördemehhanismi

vända, siis ilma mõtlemata teeme õiged ja kõige otstarbekamad võtted.»[1]

Uue tõuke sõjaasjanduse õppimisele andis NSV Liidu riigikaitse rahvakomissari käskkiri nr. 130 1. maist 1942, milles teravalt kriipsutati alla oma relva meisterliku käsitsemise vajalikkust. Et iga võitleja ees seisaks igapäevases treeningus kindel, konkreetne ülesanne, töötati väeosades ja allüksustes välja ajanormatiivid relva käsitsemise iga võtte jaoks.

Sellest, kuidas isikuline koosseis nende normatiivide täitmise eest võitles ja kuidas see lahingulise väljaõppe taseme üldist tõusu mõjustas, kõnelevad järgmised näited. 354. laskurpolgu 2. miinipildujate roodus oli miinipilduja ülesseadmiseks tulepositsioonile ja ta üleviimiseks uuesti rännakukorda määrustikuliseks normatiiviks 40 sekundit. Pärast mõnepäevast treeningut saavutas enam kui 50% isikulisest koosseisust selle ülesande täitmisel eeskujuliku hinde. Pärast seda püstitati uus normatiiv — 37 sekundit, mis peagi enamikule roodu isikulisest koosseisust samuti jõukohaseks osutus.

Kommunistlik noor leitnant Järv määrati komandöriks roodu, mis oli lahingulises väljaõppes maha jäänud. Asudes uuele teenistuskohale, otsustas sm. Järv sõdurite lahingumeisterlikkuse tõstmiseks kasutada normatiivse 50-meetrise distantsi läbiroomamiseks määrati 1 minut 40 sekundit. Algul ei tulnud sõdurid selle ajaga toime. Kui aga roodu poliitjuht kommunist sm. Kiviloo isiklikku eeskuju näitas, täites ülesande 1 minuti 30 sekundiga, suutis peagi kogu roodu isikuline koosseis täita nii seda kui ka teisi normatiive. Rood tõusis mahajäänute hulgast eesrindlike ridadesse.

Kui suurt tähelepanu väljaõppe käigus sotsialistliku võistluse organiseerimisele pöörati, nähtub seltsimees Palmi mälestustest: «Sotsialistlik võistlus oli 354. laskurpolgus viidud iga punaväelaseni. Selleks töötati võitlejate üldkoosolekuil välja individuaalsed ja allüksuste-vahelised võistluslepingud. Pärast võistluslepingute sõlmimist alustati kohe võistluse tegelikku õppetöösse viimist. Sellel alal tegid eriti silmapaistvat tööd niisugused komandörid, nagu seltsimehed Allik, Kevvai, Pallas, Sõmer, Randma, Kool, Järv jt. Eriti hoogus sotsialistlik võistlus

[1] «Punaväelane» nr. 297, 4. augustil 1942.

toimus 1. pataljoni allüksuste võitlejate vahel. Ühel taktikalisel õppusel kaevusid ja maskeerusid pataljoni punaväelased nii hästi, et polgu komandöril ja komissaril oli raske leida selle allüksuse asukohta, kuigi see asus temale määratud kaitselõigus. Tagajärgede hindamist teostati igal õhtul. Hindetabelisse märgiti hinne iga õppeala kohta eraldi, nende kogusumma jagatis aga oligi päeva hinne. Sotsialistlik võistlus selgitas välja rea eesrindlasi, keda edutati agitaatoreiks ja jaokomandörideks.»[1]

Lahinguõppuste käigus saavutatud teadmiste rikastamiseks tänapäeva-sõja kogemustega kasutati väeosades laialdaselt endiste rindemeeste — sõdurite, seersantide ja ohvitseride abi. Eesti rahvuslike väeosade ohvitseride hulgas, nagu juba ülalpool märgitud, oli rindemehi umbes kolmandik, sõdurite ja seersantide hulgas — 8—12%. Endised rindemehed jaotati ühtlaselt allüksuste vahel ja igapäevastes õppustes jagasid nad teistele oma kogemusi. Peale selle viidi väeosades läbi spetsiaalseid konverentse ja nõupidamisi sõjakogemuste vahetamiseks. Üks selliseid konverentse toimus 3. juulil 1942. aastal 23. suurtükiväepolgus. Sõna võtsid viis ohvitseri, kes olid 1941. aastal osa võtnud lahingutest loodeliinil. Seltsimehed Pais, Mürk, Poolus, Lessel jt. jutustasid sõduritele nõukogude suurtükiväetule jõust, lahtistelt tulepositsioonidelt tulistamise võtteist, side tähtsusest lahinguolukorras jne. Selliste konverentside vastu tundis isikuline koosseis suurt huvi.

Üheaegselt sõjaasjanduse õppimisega pööras isikuline koosseis suurt tähelepanu ka kehakultuurile. Sõjakogemused näitasid, et rindeelu nõuab sõjameestelt suurt füüsilist vastupidavust ja head karastust. Füüsilise treeningu eesmärgil korraldati pikki rännakuid ja massilisi sportlikke üritusi. Nõukogude armee 24. aastapäeva auks viidi väeosades läbi suusakross. 1. mai eelpäevil võistlesid sõjamehed kevadisel jooksukrossil 1000 m distantsil. Suvel olid väeosade laagreis populaarsed sportlikud mängud ja ujumine.

Samal ajal kui roodudes ja patareides toimus üksikvõitleja väljaõpe ja allüksuste lahingulise koostöö organiseerimine, tegelesid diviiside õppepataljonid ja polgukoolid tulevaste seersantide kiirendatud ettevalmistami-

[1] «Punaväelane» nr. 283, 12. juulil 1942.

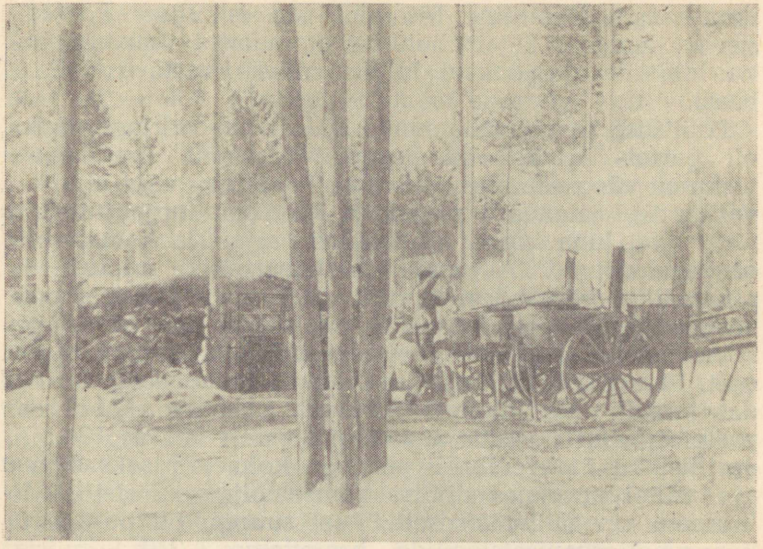
sega. Polkudes ja diviisides toimusid täpsuslaskurite, sihturite, radistide ja teiste sõjaliste spetsialistide kursused, kelle õpetamist allüksustes raskendas küllaldase hulga vastavate instruktorite puudumine.

Paralleelselt üksiksõduri ja spetsialisti ettevalmistamisega toimusid taktikalised õppused pataljonide ja polkude ulatuses, kuhu laialdaselt kaasa tõmmati eri väeliike. Selliste manöövrite käigus õppisid kõikide astmete komandörid organiseerima allüksuste koostööd ja vägede juhtimist lahinguväljal. Suure töö oma sõjalise kvalifikatsiooni tõstmisel tegid ära staabiohvitserid, kellest enamik asus staabitööle esmakordselt. Staapide väljasõidud, treeningud kaartidel, lahingu- ja poliitväljaõppe planeerimine, õppetöö kontroll ja teised töövormid ning staabiõppused tõstsid staabiohvitseride töökultuuri ja suurendasid vilumust.

Tähtsaimaks sündmuseks selle perioodi lahingulise ja poliitilise väljaõppe käigus oli 1942. aasta mai algul Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorteri komisjoni külaskäik eesti diviisidele, eesotsas Nõukogude Liidu marssali K. J. Vorošiloviga. Seoses sellega viidi mõlemas diviisis läbi kahepoolsed kontrollõppused. Marssal K. J. Vorošilov juhtis diviiside juhtkonna tähelepanu reale puudustele võitlejate taktikalises ettevalmistuses ja komandöride töös lahingu juhtimisel.

Rivilisel ülevaatusel sõna võttes kriipsutas seltsimees Vorošilov alla Nõukogude armee eesti rahvuslike diviiside loomise suurt tähtsust ja avaldas kindlat veendumust, et eesti rahvuslikud väeosad võitluses vaenlase vastu teenivad ära austava kaardiväe nimetuse.

Tähtis osa eesti diviiside lahingutegevuseks ettevalmistamisel oli isikulise koosseisu poliitilisel kasvatustööl. Kogu sõjaväelise kasvatustöö lahutamatu koostisosana seisis poliitiline kasvatustöö Nõukogude armees alati kommunistliku partei tähelepanu keskpunktis. V. I. Lenin õpetas, et edu lahingus sõltub suurel määral võitlejate poliitilisest teadlikkusest. M. V. Frunze hindas poliittööd kui Nõukogude armee lisarelva. Nõukogude armees süstemaatiliselt läbiviidav poliitiline kasvatustöö aitas sõjameestel paremini omandada sõjalisi teadmisi, tugevdas distsipliini ja organiseeritust. Poliitiline töö kindlustas lahingukäskude eduka täitmise, kasvatas võitlejaid nõukogude patriotismi vaimus.

Väeosa köök formeerimispäevil.

Eriti suur osatähtsus oli poliitilisel kasvatustööl eesti rahvuslikes väeosades. Nõukogude armee teiste väeosade isikuline koosseis koosnes küpsetest Nõukogude kodanikest. Neid oli kasvatanud õppetöö nõukogude koolis, elu sotsialistlikus ühiskonnas, neil oli juba enne armeesse astumist välja kujunenud kindel nõukogude inimese maailmavaade, nad olid kogunud teatava hulga poliitilisi teadmisi. Poliitiline kasvatustöö sõjaväes selliste küpsete nõukogude inimeste hulgas võis tugineda varem tehtud tööle ja sõjameestes eelkõige niisuguseid moraalseid omadusi edasi arendada, mis olid vajalikud rindemeestele. Eesti rahvuslikud väeosad koosnesid rõhuvas enamikus noortest Nõukogude kodanikest, kes olid elanud sotsialistlikus ühiskonnas vaid veidi üle ühe aasta. Eesti rahvas oli 1940. a. suvel vabanenud ekspluatatsioonist. Kuid ta polnud kaugeltki suutnud veel vabaneda kapitalismiigandeist oma teadvuses. Kodanliku ideoloogia jälgi polnud üks aasta nõukogulikku korda jõudnud kustutada. Seega ei saanud rahvuslikes väeosades esialgu juttugi olla mingist sõjameeste terviklikust nõukogulikust maa-

ilmavaatest. Poliitiline töö pidi siin isikulises koosseisus kujundama sõjamehelikke moraalseid omadusi kui ka lühikese aja jooksul looma selleks vastava vaimse baasi.

Poliitilise kasvatustöö eduka läbiviimise eeltingimuseks oli partei- ja komsomoliorganisatsioonide osatähtsuse tõstmine väeosade elus. Selleks oli eelkõige vaja aktiivse valiku teel laiendada partei- ja komsomoliorganisatsioonide ridu, luua kõigis allüksustes partei- ja komsomoliorganisatsioonid. Arvesse võttes parteitöö eriolukorda rahvuslikes väeosades, kinnitas NLKP Keskkomitee oma määrusega 10. aprillist 1942 soodustatud vastuvõtutingimused parteisse sõjaväeteenistujaile Baltimaade vabariikidest. Pärast selle määruse avaldamist tõusis eesti diviisides järsult uute liikmete vastuvõtt parteisse. 7. diviisi parteiorganisatsioonide arvuline koosseis kasvas 1942. a. aprillist kuni novembrini peaaegu kolmekordseks. Sama aja vältel suurenes diviisi komsomoliorganisatsioonide liikmete arv mitmekordselt. Veel suurem oli partei- ja komsomoliorganisatsioonide kasvutempo 249. diviisis. Kui kommunistid diviisi isikulise koosseisu hulgas 1942. aasta märtsi lõpul moodustasid 1,6% ja kommunistlikud noored 1,1%, siis juba oktoobri keskpaiku olid vastavad protsendid 6,1 ja 11.[1]

Partei- ja komsomoliorganisatsioonid kasvasid eesti töörahva parimate esindajate hulgast. Toome mõne näite. 27. laskurpolgus võeti NLKP liikmeks vastu seltsimees Naaber, kes juba kahel korral oli võidelnud fašistlike vallutajate vastu. Hispaanias teenis ta madrusena vabariiklaste laeval, 1941. a. võitles ta Eesti territooriumi kaitsel hävituspataljoni ridades. NLKP liikmekandidaadiks võeti vastu 23. suurtükiväepolgu suurtükikomandör seersant Kirkman. Oma relva hoidis ta eeskujulikus korras, olles lahingulise ja poliitilise väljaõppe eesrindlaseks. Seljataga oli tal hävituspataljoni reavõitleja raske lahingutee. Neil päevil diviisi ajalehe veergudel ilmunud artiklis «Keda me võtsime vastu kommunistlike noorte perre?» kirjutas komsomolibüroo sekretär Liim: «Nad on enamasti juba rindel olnud noored võitlejad. Kommunistlike noorte algorganisatsiooni üldkoosolekul nad jutustavad oma võitlusest fašistide vastu, nad on oma relvadest

[1] RKMA, f. 1175, nim. 128073, t. 1, l. 96.

külvanud surma nende ridadesse, otsesihtimisega purustanud vaenlase kolonne, neid on kiidetud rindel, nende töö väärib kiitust ka siin, väljaõppe teostamisel enne rindele minekut.»[1] Kommunistlikeks noorteks vastuvõetute hulgas loetleb artikli autor endisi rindevõitlejaid seltsimehi Pruulit, Olemat, Põldmaad, Randviiru, Tiidust jt.

Diviiside tegevarmee koosseisu lülitumise ajaks olid juba kõigis roodudes ja neile võrdsetes allüksustes partei-allorganisatsioonid või kandidaatide grupid. 29. oktoobriks 1942. aastal tegutses 249. diviisis juba 29 partei-algorganisatsiooni ja 80 kandidaatide gruppi. Komsomoliorganisatsioonide arv samas diviisis kasvas 125-le.[2] Selline partei- ja komsomoliorganisatsioonide kasv võimaldas kanda partei- ja komsomolitöö pearaskuse allüksustesse ning suurendada parteilist mõju vahetult sõdurite ja seersantide hulgas. Kui diviisi olemasolu esimesel ajajärgul partei kasv toimus peamiselt ohvitseride arvel, siis pärast roodude parteiorganisatsioonide loomist hakkas parteisse vastuvõetute hulgas kiiresti kasvama sõdurite ja seersantide osakaal. Kommunistid ja kommunistlikud noored olid komandöridele kindlaks toeks nii plaanilise lahinguja poliitväljaõppe organiseerimisel ja läbiviimisel kui ka teiste väeosade ette kerkivate ülesannete lahendamisel.

Partei- ja komsomoliorganisatsioonid roodudes ja algorganisatsioonid arutasid oma koosolekuil järjekindlalt, kuidas poliitiliselt tagada väejuhatuse käskkirjade täitmist, organiseerituse ja distsipliini tugevdamist allüksustes, kuidas paremini omandada õppeteemasid. Individuaalsete ülesannete korras kinnitati mahajäänud võitlejate juurde nende abistamiseks kommuniste ja kommunistlikke noori. Võitluses oma allüksuste lahinguvalmiduse üldtaseme tõstmise eest näitasid kommunistid ja kommunistlikud noored isiklikku eeskuju. Diviisi ajalehed populariseerisid iga päev kommunistide ja kommunistlike noorte — õppe-eesrindlaste kogemusi sõjaasjanduse tundmaõppimisel. 1942. aasta oktoobris tehtud kokkuvõtteist nähtub, et 92,1% 249. diviisi kommunistlikest noortest omasid vaid eeskujulikke ja häid hindeid.[3]

---

[1] «Punaväelane» nr. 242, 2. mail 1942.
[2] EKPA, f. 63, nim. 63—1, t. 45, l. 14 ja 19.
[3] Samas, l. 14.

Kommunistid ja kommunistlikud noored moodustasid agitaatorite kaadri, kes päev päeva kõrval viisid kannatlikult läbi kasvatustööd sõdurite ja seersantide hulgas. Nii näiteks oli 354. laskurpolgu agitaatorite hulgas 17,8% kommuniste ja 42,7% kommunistlikke noori.[1]

Vaatamata oma võrdlemisi lühikesele parteilisele staažile ja organisatsiooniliste töökogemuste puudumisele, suutsid eesti rahvuslike väeosade kommunistid oma komandöride abiliste osa täita. Lähtudes marksismi-leninismi põhialustest, sellest, et partei jõud seisab ta lahutamatus seoses massidega, tugevdasid kommunistid süstemaatiliselt sidet parteitute sõjameestega. Tähelepanelikult reageerides kõigile küsimustele, mis sõdureid huvitasid, olid kommunistid lähimateks seltsimeesteks, kelle poole parteitud võitlejad rasketel hetkedel pöördusid. Igapäevase kasvatustööga ja oma avangardse osaga lahingulises ning poliitilises väljaõppes õigustasid kommunistid kommunistliku partei liikme kõrget nimetust.

Diviiside ettevalmistamine lahingutegevuseks rindel oli sõjameestele niihästi tõsiseks sõjaasjanduse tundmaõppimise kooliks kui ka sügava ja mõtestatud poliitilise õppuse ajajärguks.

Sõdurite ja seersantide poliitilise kasvatustöö põhivormiks olid regulaarselt toimuvad poliitõppused. Õppuste temaatikas võeti arvesse eesti rahvuslike väeosade isikulise koosseisu poliitilise arengu taset ja huve. Kõrvuti üldiste teemadega, mida võeti läbi kõigis Nõukogude armee väeosades, õpiti rahvuslikes väeüksustes tundma ka spetsiifilisi küsimusi. Need teemad selgitasid Nõukogude konstitutsiooni põhialuseid, eesti rahva võitluse ajalugu ekspluataatorliku korra kukutamise eest. Sõjamehed avaldasid poliitõppuste vastu suurt huvi. Õppustel esitati palju küsimusi, poliitõppustel ülestõstetud probleemide arutamine, diskussioonid ja mõtetevahetus jätkus «suitsutundides», rännakul ja sõdurikoiku serval. Paljude eesti rahvuslike väeosade võitlejate jaoks olid poliitõppused ja vaidlused poliitilistel teemadel esimeseks sammuks nende teadlikult nõukoguliku maailmavaate väljakujunemisel. Nii mõnigi tolleaegsetest reameestest kasvas hiljem eesti nõukogude ja parteiaparaadi juhtivaks töötajaks.

---

[1] EKPA, f. 63, nim. 63—1, t. 43, l. 48.

Eesti diviiside isikulise koosseisu lahingu- ja poliitväljaõppes mängisid suurt osa diviiside ajalehed «Punaväelane» (7. diviis) ja «Tasuja» (249. diviis). Enamik sõdureid ja seersante, samuti ka suur osa ohvitsere valdas vene keelt väga nõrgalt. Venekeelne ajakirjandus ja raamatud olid neile kättesaamatud. Eestikeelset kirjandust leidus diviiside raamatukogudes ainult vähesel hulgal. Sellistes tingimustes kasutasid staabid ja poliitosakonnad diviiside ajalehtede abi. Diviiside ajalehed tõid oma veergudel ära materjale rindesündmustest, Nõukogude tagala tööst, neis peegeldus lahingulise ja poliitilise väljaõppe käik, neis levitati eesrindlaste kogemusi jne. Täielikult puudusid eestikeelsed Nõukogude armee määrustikud ja eeskirjad. Diviiside ajalehed trükkisid neist ära väljavõtteid. Staapide ohvitserid kirjutasid artikleid õppuste läbiviimise metoodikast, lahingukogemustest jne. «Punaväelane» ja «Tasuja» olid iga võitleja ja komandöri tõelisteks abilisteks sõjaasjanduse tundmaõppimisel. Kuivõrd kõrgelt sõdurid, seersandid ja ohvitserid oma ajalehti hindasid, sellest räägib lai kirjasaatjate võrk. Esimese kolme kuu jooksul kasvas «Punaväelase» sõjakirjasaatjate võrk 164 inimeseni, kellest sõdureid ja seersante oli 124. Nende hulgas võime loetleda ka meie hilisemaid tuntud kirjanikke ja ajakirjanikke H. Leberechti, R. Parvet, O. Jõge jt. Suurt tööd ajalehtede kujundamisel tõeliselt võitlevaiks organeiks tegid toimetuste liikmed P. Kuusberg, M. Pesti, K. Kivi, G. Reitsak, L. Remmelgas jt.

Eesti rahvuslike väeosade elus omas erakordset tähtsust sõjameeste tihe side tagalas asuvate linnade ja külade elanikega, mida teostati vastastikuse šefluse teel. Töötajate ühiskondlike organisatsioonide esindajad, kes sõitsid külla sõjameestele, jutustasid neile tööliste, talupoegade ja nõukogude intelligentsi ennastsalgavast tööst võidu nimel. Kullakaevanduste töölised kinkisid 249. Eesti Laskurdiviisile punase lahingulipu ja puhkpillide komplekti. Kamõšlovi linna töölised annetasid 7. Eesti Laskurdiviisile punase lahingulipu. Nõukogude armee 24. aastapäevaks saatsid töötajad eestlastest sõjameestele hulgaliselt kingitusi. Sõjamehed omakorda esinesid ettevõtteis ja kolhoosides isetegevuskontsertidega. 1942. a. augustis abistasid nad ümbruskonna kolhoosnikuid lõikustöödel.

Tänu sellele tihedale suhtlemisele Nõukogude tagala töötajatega ei kaotanud eesti diviiside võitlejad hetkekski sidet paljumiljonilise nõukogude rahvaga. See kasvatas võitlejais nõukogude kollektivismi ja rahvastevahelise sõpruse tunnet. Igal sammul tundsid nad seda abi, mida kogu nõukogude rahvas neile osutas. Kohtudes vene rahvusest elanikkonnaga, õppisid eesti sõjamehed hindama suurt tähelepanu ja sõprust, millega vene rahvas teiste rahvaste esindajaisse suhtus. Samaaegselt süvenes eesti sõjameestes sõpruse- ja tänutunne suure vene rahva vastu. Eesti diviiside võitlejaid sidusid kõikide Nõukogudemaa rahvastega ühised mõtted ja ühised sihid.

Eesti rahvuslike väeosade isikulise koosseisu pingeline töö kandis vilja. 1942. a. sügiseks saavutati selline lahinguvalmiduse tase, mis lubas eesti diviise tegevarmee koosseisu üle viia.

Sel ajal kui eesti rahvuslikud väeosad tegelesid tagalalaagrites lahingulise väljaõppega, toimusid rindel visad lahingud. Ülekaalukaid jõude rinde lõunatiivale koondades paiskas Saksa väejuhatus nad uuele pealetungile. Ägedad lahingud toimusid Doni jõe käärus, Stalingradi all ja Põhja-Kaukaasias. Fašistlike vägede edasitungi soodustas asjaolu, et Ameerika Ühendriigid ja Inglismaa ei täitnud enda peale võetud kohustust ega avanud teist rinnet Euroopas. Nõukogude Liidul tuli üksinda võitlust pidada kogu hitlerliku bloki vastu. Hitlerlastel oli seetõttu võimalik koondada Nõukogude rindele 240 diviisi.

Tänu Stalingradi ja Põhja-Kaukaasia legendaarsetele kaitsjatele said Nõukogude väed teostada vajalikke ettevalmistusi strateegilise initsiatiivi enda kätte haaramiseks.

1942. a. sügisel hakkas Nõukogude väejuhatus rindele hulgalisi tagalas ettevalmistatud reserve suunama. Nende hulka kuulusid ka Nõukogude armee eesti rahvuslikud väeosad.

Eesti diviisid allutati Moskva sõjaväeringkonnale. Siin, Moskva sõjaväeringkonna territooriumil, tegid eesti rahvuslikud väeosad läbi lahingulise väljaõppe viimase etapi enne nende lülitamist tegevarmee koosseisu.

Septembri lõpul ja oktoobri algul formeeriti 7. ja 249. diviisi baasil 8. Eesti Laskurkorpus. Korpuse komandöriks määrati kindralmajor Lembit Pärn, korpuse komissariks polkovnik August Pusta, poliitosakonna ülemaks alam-

polkovnik H. Allik. Peale nimetatud diviiside viidi korpuse koosseisu 85. suurtükiväepolk, sidepataljon, sapööripataljon ja teised väiksemad allüksused. Sellise põhikoosseisu säilitas 8. Eesti Laskurkorpus Suure Isamaasõja lõpuni. Eesti diviiside ühendamine 8. Eesti Laskurkorpusesse tõstis tunduvalt eesti rahvuslike väeosade löögijõudu. Korpuse toetusrelvade arvel kasvas üldine tulevõimsus. Korpuse koosseisu lülitatud eriväeosad koosnesid kogenud sõjameestest, kes olid juba rindel viibinud ja omasid rikkalikke sõjakogemusi.

Moskva sõjaväeringkonnas anti 7. Eesti Laskurdiviisile ja 249. Eesti Laskurdiviisile üle NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi lahingulipud. Lippude üleandmise paraadidel viibisid kõrgema väejuhatuse, EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esindajad. Need paraadid kujunesid pidulikuks ülevaatuseks, kus tehti kokkuvõtteid eesti rahvuslike väeosade isikulise koosseisu suurest tööst aktiivseks rindetegevuseks ettevalmistamisel.

12. oktoobril 1942 viidi 8. Eesti Laskurkorpus üle Kõrgema Ülemjuhatuse reservi. Korpus paiknes ümber Kalinini rindele. Lõppes lahingulise ja poliitilise väljaõppe periood tagala tingimustes. Nõukogude armee eesti rahvuslikud väeosad astusid rindeelu ja lahingutegevuse ajajärku.

III. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse lahinguristsed Velikije Luki linna vabastamisel

Nõukogude armee eesti rahvuslikud väeosad lülitati tegevarmee koosseisu ajajärgul, mil Nõukogude—Saksa rindel toimuvad otsustavad lahingud tekitasid põhjaliku murrangu kogu Suure Isamaasõja käigus.

Pärast ägedaid kaitselahinguid Stalingradi rajoonis ja Põhja-Kaukaasias läksid Nõukogude väed 1942. a. novembris üle vastupealetungile. Stalingradi all piirati ümber, hävitati ja võeti vangi 300 000 fašistlikku sõdurit ja ohvitseri. Saksa fašistlik armee kandis Stalingradis tohutu suuri kaotusi nii elavjõus kui ka tehnikas. Saksa fašistlike vägede lüüasaamine oli niivõrd vapustav, et isegi hitlerlik väejuhatus ei võinud sellest sündmusest vaikides mööda minna. Kogu Saksamaal kuulutati välja lein.

Stalingradi lahing andis tunnistust Nõukogude armee kasvanud lahingumeisterlikkusest. Selles lahingus ilmnesid nõukogude rahva ja ta võitlejate kõrged moraalsed ning poliitilised omadused. Võit Stalingradi all saavutati paljumiljonilise nõukogude rahva ja ta kuulsusrikka armee ühiste jõupingutuste tulemusena Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei juhtimisel.

Stalingradi lahingul oli suur rahvusvaheline tähtsus. Piiritult tõusis Nõukogude Liidu ja ta armee autoriteet. Nõukogude armee ajalooline võit Stalingradi all andis tõuke kõigi Euroopa vabadustarmastavate rahvaste fašismi-vastase võitluse aktiviseerumiseks. See võit aitas kaasa Inglise vägede edule Põhja-Aafrikas. Lahinguis Stalingradi all purustati fašistliku Itaalia valikväed, mis

oli otsustavaks põhjuseks Itaalia väljaastumisel sõjast 1943. aastal. Fašismi leeris algas kriis.

Saksa fašistlike vägede purustamine Stalingradi all oli põhiliseks, kuid kaugeltki mitte ainsaks Nõukogude armee pealetungioperatsiooniks 1942.—1943. aasta talvel. Meie väed vabastasid vaenlasest kogu Põhja-Kaukaasia. Nõukogude vägede edasiliikumine Stalingradi rindel võimaldas puhastada vaenlasest Voroneži oblasti, suure osa Kurski ja osa Orjoli oblastist.

1943. aasta jaanuaris murdsid Leningradi ja Volhovi rinnete väed läbi blokaadirõnga kangelaslinna Leningradi ümber. Niiviisi pandi alus fašistlike röövvallutajate massilisele väljaajamisele Nõukogudemaalt.

1942.—1943. a. talve võidukatest pealetungilahingutest võttis õlg õla kõrval teiste Nõukogude armee väeüksustega osa ka 8. Eesti Laskurkorpus. Olukord selles rindelõigus 1942. a. detsembri keskel, s. o. ajal, mil eesti laskurkorpus lahingusse astus, oli järgmine: 24. novembril läksid Nõukogude väed, kes seni asusid kaitsejoonel ida pool Velikije Luki linna, üle pealetungile. Hoolimata vaenlase meeleheitlikust vastupanust murdsid meie pealetungivad väed novembri lõpuks vastase kaitsest läbi, möödusid Velikije Lukist lõuna ja põhja poolt ning sulgesid linna piiramisrõngasse.

Velikije Lukil oli Saksa kaitse üldsüsteemis Nõukogude—Saksa rindel suur tähtsus. Linn oli kümne maantee ja nelja raudteeliini sõlmpunktiks. Teda läbisid kõik Saksa fašistlike vägede ühendusteed selles rindelõigus. Koos oma ümbruskonnaga oli Velikije Luki saksa fašistidele ka soodus platsdarm pealetungiks ida suunas. Seetõttu pole imeks panna, et fašistlik väejuhatus selle tähtsa strateegilise punkti kaitsmisele palju tähelepanu osutas.

Lootes Velikije Lukit enda käes säilitada, ei viinud Saksa väejuhatus oma vägesid linnast välja ka pärast otsese piiramisrõngasse sattumise hädaohu tekkimist, vaid tugevdas neid veel värskete jõududega. Sissepiiratud Velikije Luki Saksa garnison koosnes 83. jalaväediviisi, 336. üksiku kaitsepataljoni, 70. ja 83. suurtükiväepolkude ning mõnede teiste väeosade allüksustest. Vaenlase ümberpiiratud garnison oli iga liiki laskerelvade ja laskemoonaga küllaldaselt varustatud. Pärast piiramisrõngasse sattumist varustati fašistlikku garnisoni kõige vajalikuga esialgu transpordilennuväe abil.

TRÜ Raamatukogu

Sellisena nägi välja vabastatud Velikije Luki.

Velikije Luki ja ta ümbruskond asusid pikemat aega Saksa kaitse eesliinil ning olid muudetud hästi väljaehitatud kindlustatud rajooniks. Linna ümbritses kahekordne kaitseehituste vöönd. Kaitsevööndi eelserv, mis tugines linna-eelseile asulaile ja lähedastele küladele, asus mõni kilomeeter väljaspool linna piire. 9 kuu jooksul kindlustasid Saksa väed linna ja ta lähiseid. Hulgaliselt oli ehitatud puitmuldkindlustusi (dzotte), millel oli sagedasti mitu ambrasuuri (laskeava) ja kuni kaheksakordne palkidest kate. Kõik dzotid ja lahtised kuulipildujapesad moodustasid ühise, raskesti mahasurutava tulesüsteemi. Tulepunktideks kasutati ka Lovati jõe läänekaldal asuvaid rohkearvulisi kivimaju ja vanaaegset kindlust. Ümberpiiratuid toetas Saksa kaugelaske suurtükivägi, mis asus väljaspool piiramisrõngast. Kuna linna lähemas ümbruses puudusid metsad, oli vaenlasel võimalus näha ja hoida tule all iga ruutmeetrit maapinda mõne kilomeetri ulatuses linnast.

Velikije Luki linnast hoidis vaenlane visalt kinni. Pärast linna ümberpiiramist Nõukogude vägede poolt tõmbas fašistlik väejuhatus Holmi rajoonist Velikije Luki alla 8. tankidiviisi ja Neveli alt 291. jalaväediviisi ning suunas nad pealetungile ülesandega linna ümber asuvast Nõukogude piiramisrõngast läbi murda. Kaotustest hooli-

mata paiskas Saksa väejuhatus lahingusse ikka uusi jõudusid ega kaotanud lootust linna garnisoni päästmiseks. Edukalt lõpetanud Velikije Luki linna ümberpiiramise, pidasid Nõukogude väed 1942. a. detsembri algul lahinguid linnas eneses fašistliku garnisoni hävitamiseks. Samal ajal lõid nad tagasi vaenlase suurte jõudude rünnakuid lahtisel rindel.

8. Eesti Laskurkorpuse esimene ešelon alustas Moskva sõjaväeringkonnast oma rindelesõitu 19. oktoobril. Novembrikuu esimesel poolel saabusid korpuse väeosad Kalinini rinde käsutusse. Ühe kuu vältel viimistlesid korpuse väeosad veel oma lahingulist väljaõpet. Sõjamehed kohanesid uue olukorraga, kohandasid samuti oma relvi ja sõjatehnikat lahinguteks talvetingimustes. Kiirendatud korras õpiti tundma uut Jalaväe Lahingumäärustikku. Uus määrustik nägi ette hoopis teistsuguse lahingukorra, eri väeliikide koostöö alused ja komandöride ülesanded lahinguväljal. See määrustik oli koostatud Nõukogude armee rikkalikke kaasaegseid sõjakogemusi arvesse võttes.

Lahingukogemuste tundmaõppimiseks ja levitamiseks korpuses aitas suuresti kaasa 19. kaardiväe laskurdiviis, kes oli äsja saabunud Volhovi rindelt, kus ta oli läbi teinud kuulsusrikka lahingutee. 9. kuni 23. detsembrini 1942. aastal kuulus 19. kaardiväe diviis eesti laskurkorpuse koosseisu. Eesti diviiside juhtkond õppis kaardiväelaste rikkalikke kogemusi tundma ja kasutas neid lahingulise väljaõppe läbiviimisel veel tuleristseid saamata eesti rahvuslike väeosade sõjameestega. Viimaseks eesti rahvuslike väeosade lahinguvalmiduse kontrolliks enne nende lahingusse suunamist oli korpuse väeosade kontroll Kalinini rinde staabi komisjoni poolt. Komisjon tunnistas korpuse sõjategevuseks küpseks.

Seoses vastase meeleheitliku katsega vabastada Velikije Luki garnison piiramisrõngast tekkis vajadus Nõukogude vägesid selles rajoonis kiires korras tugevdada. Detsembri esimestel kuupäevadel määrati korpus Velikije Luki suunas tegutseva armee komandöri alluvusse ja lülitati aktiivsesse lahingutegevusse.

Eesti laskurkorpuse osavõttu lahinguist Velikije Luki linna vabastamisel võib jaotada kolme etappi. Esimene etapp kestis 11. detsembrist 23. detsembrini 1942. aastal. 249. Eesti Laskurdiviisi väeosad asusid kaitsel välisrindel. Need kaitselahingud nõudsid 249. diviisi meestelt kogu

oma sõjameheoskuse ja visaduse kokkuvõtmist, kuna vaenlase rünnakud järgnesid üksteisele vahetpidamatult.

Velikije Lukis sissepiiratud garnisoni deblokeerimiseks tegi Saksa tankiüksus meeleheitlikke katseid. Ööl vastu 22. detsembrit 1942 õnnestus tal tungida 249. diviisi lahingukorrasse. Kuulipildurite rühm Albert Kariste juhtimisel sattus vaenlase piiramisrõngasse. Täpse tulega surusid kuulipildurid maha ja hävitasid osaliselt Saksa jalaväe, kes ründavaile tankidele järgnes, kuid ühel saksa automaaturite grupil õnnestus selja tagant kuulipildurite tulepositsioonile tungida. Saksa automaaturid ründasid granaatidega kuulipildurite kaevikut. Seltsimees Kariste korjas kaevikusse langevaid vaenlase granaate ja heitis need ründajate ahelikku tagasi, kus nad lõhkedes fašistidele endile suuri kaotusi tekitasid. Üks granaat lõhkes vapra kuulipilduri käes, purustas ta vasaku käe ning tekitas mitu haava rinda ja pähe. Kuid ka raskesti haavatuna jätkas sm. Kariste võitlust. Ta evakueeriti alles pärast vaenlase grupi täielikku hävitamist. Selles lahingus üles näidatud vapruse eest autasustati Albert Karistet Lenini ordeniga.

Eriti raske katsumus langes 23. detsembril osaks 249. diviisi õppepataljonile. Pärast tugevat suurtükiväetule ettevalmistust ründas vaenlane ülekaalukate jõududega selle pataljoni 1. roodu kaitselõiku. Vastase suurtükituli oli kaitse eelserval rivist välja viinud kõik meie kuulipildujad ja tankitõrjerelvad. Lahingu käigus lõppes meie meestel laskemoon, palju oli haavatuid. Saksa tankidel õnnestus meie kaitsepositsiooni sügavusse tungida. Siiski ei taganenud õppepataljoni mehed sammugi. Tankidele järgnev vastase jalavägi hävitati püssitule ja tääkidega. Saksa tankidele tegid lõpu tankihävitajad, kelledest eriti silma paistsid seltsimehed Karki, Mägi ja Randmer.

Samal ajal kui 249. diviis välisrindel vastase rünnakuid tagasi lõi, võttis 7. diviis osa Velikije Luki vabastamisest. 7. Eesti Laskurdiviis, kes asus lähtepositsioonidele lõuna pool Velikije Lukit, tungis peale põhja suunas. Pealöögi fašistlikule garnisonile andsid sel etapil 257. ja 357. laskurdiviis, kes läänest itta peale tungisid. 16. detsembri õhtuks õnnestus läänest itta tungivail Nõukogude vägedel puhastada vaenlasest Lovati jõe vasakul kaldal asuv linnaosa.

7. Eesti Laskurdiviisi lõigus oli aga esialgu edu visa

tulema. Samm-sammult tõrjuti vaenlane välja linnalähedastest asulatest ja tungiti edasi Velikije Luki poole. Äärelinna ründamisel takistasid meie vägede edasiliikumist flankeerivad saksa kuulipildujad, mis olid varjatud hästi ehitatud dzottides. Muutus hädavajalikuks vaenlase tulesüsteemi täpne väljaselgitamine. 18. detsembri õhtul tungis kuuemeheline automaaturite grupp 354. laskurpolgust, nende hulgas seltsimehed Punso, Madrus, Sikk jt., linna lõunapiirile Novo-Selenino rajoonis. Enne seda ületasid nad tankil tuletsooni vaenlase eesliini ees. Neil läks korda vallutada vaenlase blindaaž ja kaks maja ning asuda ringkaitsele. 24 tunni jooksul ründasid fašistid vapraid nõukogude võitlejaid kahe jalaväerühma jõududega miinipildujate, kuulipildujate ja iseliikuvate suurtükkide toetusel neli korda. Pärast seda, kui kaitsepositsiooni ümber lamas juba 23 vaenlase laipa ja lahinguülesanne vaenlase kaitsesüsteemi selgitamisel selles lõigus oli täidetud, pöördusid meie automaaturid pimeduse katte all oma väeosa positsioonile tagasi. Selliseid julgeid luureretki teostasid teistegi polkude võitlejad.

Esimeste rünnakupäevade kogemused näitasid, et meie suurtükiväe tuli kinnistelt positsioonidelt vaenlase hulgaliste kaetud tulepunktide juures küllaldaselt efektiivseks ei osutunud. Jalaväe paremaks toetamiseks suurtükitulega paigutati 15. detsembrist enamik polkude ja diviiside suurtükke lahtistele tulepositsioonidele. Velikije Luki tingimustes, kus puudus võimalus maskeerumiseks, rääkimata vaenlase tule eest varjumisest, nõudis tulistamine lahtistelt tulepositsioonidelt suurtükimeeskondadelt suurt kiirust ja osavust. Külma verd ja meisterlikku relva kasutamist demonstreerisid neis lahinguis seltsimehed Hannula, Lenk ja Lemming koos oma alluvate suurtükiväelastega, kes, vaatamata vastase ägedale tulele, hävitasid ühe vastase tulepunkti teise järel.

Reamees Ehala, 23. suurtükipolgu sihtur, märkas suurtüki juures valves olles, et tema positsiooni ründab ligi 40 saksa sõdurit. Seltsimees Ehala ei oodanud blindaažis puhkava suurtüki-meeskonna kohalejõudmist, avas ise tule ja hävitas kogu vaenlase grupi.

8. Eesti Laskurkorpuse Velikije Luki vabastamislahinguist osavõtu teine etapp hõlmab ajavahemikku 24. detsembrist 1942 kuni 1943. aasta jaanuari keskpaigani. Sel etapil võtsid Velikije Luki ründamisest osa mõlemad

eesti diviisid, tungides peale pealöögi suunas. Naaberdiviisid — 257. ja 357. laskurdiviis — blokeerisid vaenlase sissepiiratud garnisoni idast ja loodest.

1. jaanuaril 1943, kui sissepiiratud Saksa garnisoni olukord muutus lootusetuks, esitas Nõukogude vähejuhatus sissepiiratuile ultimaatumi, nõudes neilt tingimusteta kapituleerumist. Saksa väejuhatus lükkas ultimaatumi tagasi. Ta püüdis igaviisi sissepiiratute meeleolu ülal hoida ja sundida neid viimase võimaluseni võitlema. Saksa fašistlik väejuhatus tõotas anda igale piiramise üleelanud saksa sõdurile raudristi ja puhkuse väljaspool järjekorda. Ta kinnitas, et sissepiiratud garnisonile saabub peagi abi, et niisama võimatu kui Berliini on ka Velikije Luki langemine.

Ümberpiiratud Saksa garnison osutas meeleheitlikku vastupanu. Meie vägedel tuli rünnakuga vallutada iga kvartal ja iga maja. Lahingute käigus linnas eneses oli väeosade tsentraliseeritud juhtimine raskendatud. Lahingud toimusid vaenlase rohkete tulepunktide ründamisena väikesearvuliste ründegruppide poolt. Siin näitasid oma oskust ründegruppide võitlejad. Seersant Tikk oli vaenlase dzottide vallutamise meistriks. Vabatahtlikult juhtis ta mitmel korral ründegruppe ja saavutas alati edu, avades tee meie jalaväe edasiliikumiseks. Tublilt tegutsesid seltsimeeste Kaldaru, Aljandi ja Salmi ründegrupid.

Dzotti peidetud saksa kuulipilduja tuli takistas ühe 249. diviisi allüksuse edasiliikumist. Kommunistlik noor kursant Oskar Ahi võttis vabatahtlikult enda peale saksa tulepunkti hävitamise. Ta roomas vaenlase dzotini, viskas sellesse läbi korstna mõned granaadid ja võttis üksinda dzoti seitsmeliikmelise garnisoni vangi. Selle kangelasteo eest autasustati Oskar Ahju Lenini ordeniga.

Suurtükikomandör Ilves paistis silma erakordse julguse ja täpse tulistamisega. Ta veeretas oma suurtüki 30—50 meetri kaugusele vaenlase tulepunktidest ja tabas vaenlast alati esimese lasuga.

Aeglaselt, kuid järjekindlalt tõmbus Saksa garnisoni ümber kokku Nõukogude väeosade piiramisrõngas. 15. jaanuari hommikuks lõikasid 249. diviisi allüksused pärast ägedaid lahinguid vaenlase sissepiiratud garnisoni kaheks osaks. 16. jaanuaril sundisid 8. laskurkorpuse ründegrupid vastase viimase grupi, eesotsas sissepiiratute staabiga, kapituleeruma.

Velikije Luki lahingute kolmandal etapil — 1943. a. jaanuari teisel poolel — asusid 8. Eesti Laskurkorpuse väeosad, lõpetanud Saksa garnisoni likvideerimise, kaitsepositsioonidel lääne ja edela pool linna.

Sissepiiratud garnisonile appiruttavate Saksa tankivägede löögijõud nõrgenes järsult pärast fašistlike vägede viimaste vastupanukollete likvideerimist linnas. Rinne stabiliseerus, osa Nõukogude vägesid, sealhulgas ka 8. laskurkorpus, viidi rinde reservi. Nende kaitselahingutega lõppeski korpuse osavõtt Velikije Luki operatsioonist.

Velikije Lukis asuva tugeva vaenlase garnisoni likvideerimine 8. Eesti Laskurkorpuse poolt osutus võimalikuks tänu sellele, et kõrvuti eesti diviisidega, kellele need lahingud olid esimesteks tuleristseteks, ründasid vaenlast teised, lahinguis karastatud Nõukogude armee diviisid. Korpuse lahingutegevust toetasid armee ja rinde suurtükiväg, tankiväe ja lennuväe üksused, kes jalaväele läbi vaenlase tõkete teed rajasid. Lõpuks võib selgitada seda Nõukogude armee eesti rahvuslike väeosade esimest lahinguedu oskusega, mida ilmutasid komandörid lahingute juhtimisel, ja kogu korpuse isikulise koosseisu ennastsalgava võitlusega. Üle 1000 sõduri, seersandi ja ohvitseri 8. laskurkorpusest autasustati nende lahingute eest valitsuse autasudega.

Võitlejate õhutajaiks kangelaslikkusele ja vaprusele olid väeosade ja allüksuste partei- ja komsomoliorganisatsioonide liikmed. Lahingute käigus oli kogu partei- ja komsomolitöö allutatud ainsale eesmärgile — võidu saavutamisele vaenlase üle. Parteilased ja kommunistlikud noored võtsid igaüks lahingu eel konkreetse kohustuse, mis pidi kaasa aitama lahinguülesande täitmisele. Kui väejuhatus tõstis üles küsimuse suurtükiväe suurema enamiku üleviimisest otsesihtimisega tulistamisele, moodustas 354. laskurpolgu patarei parteiorganisatsioon kommunistidest erilised suurtükimeeskonnad, keda kasutati eriti ohtlike ja vastutusrikaste tuleülesannete lahendamiseks.

Näiteid, kus kommunistid ja kommunistlikud noored olid lahinguis sõdurite massi hingestajaiks ja organisaatoreiks, võib tuua palju. Mitte vähem aga polnud juhtumeid, kus kommunistid ja kommunistlikud noored isiklikult juhtisid võitluse raskemaid lõike, ohverdades sageli oma elu lahinguülesande täitmisel. 921. laskurpolgu komandöri asetäitja poliitalal kommunist Arno juhtis isik-

likult laskuriteahela rünnakut. 25. detsembril sai ta rünnakul Taraštšanka küla all surmavalt haavata, kuid jätkas lahingu juhtimist viimse hingetõmbeni. Vaprate surma leidis 354. laskurpolgu komandör kommunist Pehk. Sama polgu kommunist leitnant Link juhtis Velikije Luki linna ühe kvartali ründamisel vaenlase tugeva tule all miinipildujate patarei tuld. Surunud maha kolm vaenlase tulepunkti, langes ta kangelasena. Hoolimata lahinguis saadud põrutusest juhtis 300. laskurpolgu parteiorganisaator Zimmermann mitmel korral luuregruppi.

Neil palavail lahingupäevil kasvas veelgi rohkem kommunistide autoriteet parteitute võitlejate hulgas. Parimad sõjamehed astusid parteisse, soovides Nõukogude kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest võidelda kommunistidena. 354. laskurpolgu võitleja Sikk, kes paistis silma ühes lahingus, kus ta isiklikult tappis 7 fašisti, tõi parteiorganisatsiooni järgmise avalduse: «Olen nüüd näidanud oma ustavust parteile ja oskust lüüa fašiste. Palun mind vastu võtta partei liikmekandidaadiks.» Olles juba kommunist, ohverdas seltsimees Sikk oma elu, kaitstes raskelt haavatud komandöri. Suurtükiväelane reamees Orlov kirjutas oma avalduses parteiorganisatsioonile: «Palun mind vastu võtta parteisse, kuna tean, et Suure Isamaasõja raskel perioodil kõik tööliisklassi eesrindlikud inimesed peavad veel tihedamalt liituma oma partei ümber.» 10. detsembrist 1942. a. kuni 10. jaanuarini 1943. a. võeti ainuüksi 7. diviisis NLKP liikmeks vastu 39, NLKP liikmekandidaadiks — 132 ja ÜLKNÜ liikmeks — 125 inimest.[1]

Velikije Luki linna vabastamist saksa fašistlikest okupantidest tervitasid kõik Nõukogude rahvad suure rõõmuga. Kõrgem ülemjuhataja avaldas oma erikäskkirjas 25. jaanuarist 1943. a. tänu Velikije Luki vabastamislahingutest osavõtnud väeosade juhtkonnale ja kogu isikulisele koosseisule. See oli väejuhatuse esimene tänuavaldus 8. Eesti Laskurkorpusele.

Eriti tähtsaks sündmuseks olid Velikije Luki vabastamislahingud eesti rahvuslikele väeosadele. Neis lahinguis tegi korpus läbi oma tuleristsed ja avas oma lahinguarve. Korpuse väeosad hävitasid ligi 3500 vaenlase sõdurit ja ohvitseri, võtsid 1554 vangi, nende hulgas 61 ohvitseri.

[1] EKPA, f. 63, nim. 63—1, t. 44, l. 10.

8. laskurkorpus vabastas enam kui kakskümmend asulat, hävitas 120 dzotti, 261 tulepunkti, 10 suurekaliibrilist suurtükki, 21 miinipildujat ja 10 tanki. Peale selle saadi väärtuslikke trofeesid.[1]

Võit tugeva ja hästirelvastatud vaenlase üle kindlustas korpuse sõjameestes usku oma jõusse. Eesti rahva ja suure vene rahva poegade ühine võitlus kodumaa vabaduse ja iseseisvuse eest tugevdas veresidemetega nõukogude rahvaste vendlust ja sõprust. Pärast Velikije Luki operatsiooni lõpetamist viidi eesti korpus üle reservi. Rinde reservis olles jätkasid kõik korpuse sõjamehed agarat võitlust väeosade lahinguvalmiduse edasise kindlustamise eest.

Pärast lahinguist väljumist sai korpus uut täiendust. Täiendusena saabuvad võitlejad olid tagavaraväeosades ja õppeallüksustes läbi teinud esialgse lahingulise väljaõppe, kuid lahingukogemused enamikul neist veel puudusid. Töös nendega pöörasid komandörid ja partei- ning komsomoliorganisatsioonid peamist tähelepanu just lahingukogemuste üleandmisele, noorte sõjameeste tutvustamisele uute väeosade lahinguteega. Korraldati noorte sõjameeste kohtumisi kogenud sõjameeste ja ordenikandjatega, allüksustes abistasid noori võitlejaid kogenud sõjamehed. Tänu kogu isikulise koosseisu tähelepanelikule suhtumisele uustulnukaisse sulasid need kiiresti ühte uue kollektiiviga, muutudes ta lahutamatuks osaks.

Kuna 1. Üksik Eesti Tagavara Laskurpolk ei suutnud kindlustada vajaliku arvu marsiroodude ettevalmistamist, täiendati korpust sel perioodil ka Kalinini rinde tagavaraväeosade arvel. Eesti rahvuslike väeosade täiendamisel teistest rahvustest võitlejatega oli isikulise koosseisu poliitilises kasvuprotsessis suur tähtsus.

Väejuhatuse lahingu- ja poliitväljaõppealaste ülesannete ühine lahendamine, eriti aga kooselu ühes ja samas roodus, rühmas ja jaos, süvendas veelgi eestlastest ja teistest rahvustest võitlejate sõprust, luues eesti rahvusest sõjameestele soodsad võimalused vene keele õppimiseks. Eesti rahvusest komandöridele korraldati vene keele õppimiseks plaanipäraseid õppusi. Suurt initsiatiivi vene keele õppimisel avaldasid komsomoliorganisatsioo-

[1] «Tasuja» nr. 35, 21. märtsil 1943.

nid. Nii näiteks rääkisid paljude allüksuste võitlejad kommunistlike noorte ettepanekul õppustest vabal ajal omavahel ainult vene keeles.

Eesti rahvuslike väeosade ridade täiendamist paljude teiste rahvuste esindajatega kasutasid ära väejuhatus ja parteitöötajad, viies väeosades läbi mitmesuguseid üritusi isikulise koosseisu tutvustamiseks nõukogude rahvaste saavutustega nende majanduslikus ja kultuurilises arengus. Need üritused süvendasid sõdurite, seersantide ja ohvitseride hulgas austustunnet teiste rahvaste vastu.

NSV Liidu Kaitse Rahvakomissariaadi eridirektiivi alusel suunati kõik eesti rahvusest haavata saanud sõjaväeteenistujad pärast nende paranemist tagasi oma rahvuslikesse väeosadesse. Tänu sellele asjaolule pöördusid Velikije Luki lahinguist osavõtjad peagi uuesti korpusesse tagasi. Kui korpusse oli kogunenud küllaldane kontingent eestlastest sõdureid, viidi eesti keelt mittevaldav isikuline koosseis Kalinini rinde vägede juhataja korralduse kohaselt 1943. a. augusti lõpul üle teistesse väeosadesse.

Arvestades lahinguis saadud kaotusi, oli korpuse elus ja tegevuses sel perioodil üheks valusamaks küsimuseks uue komandöride kaadri ettevalmistamine. Nooremaid komandöre — seersante — valmistati ette otseselt väeosades. Kohe pärast lahinguist väljumist komplekteeriti polgukoolid, kus kevade ja suve jooksul valmistati ette küllaldasel hulgal seersante. Need polnud mitte ainult teoreetiliselt hästi ette valmistatud, vaid neil noortel komandöridel oli ka lahingukogemusi. Ohvitseride koosseisu kaotuse asendamine toimus mitmel viisil. Väeosades organiseeriti ohvitseride kohuseid täitvaile seersantidele eriõppused. Pärast õppekursuse läbivõtmist sooritasid 72 seersanti vastavad arvestused ja neile omistati ohvitseri auaste. Eduka õppetöö eest autasustati kolme neist väärtusliku kingitusega, 27-le avaldati tänu. Rohke rivikomandöride reservi andis roodu- (patareide) komandöride poliitala asetäitjate ametikohtade koondamine ja parteining komsomoliorganisatsioonide struktuuri ümberkorraldamine, mis toimus 1943. aasta kevadel. Suur grupp korpuse sõjaväeteenistujaid saadeti õppima sõjaväelistesse õppeasutustesse, sealhulgas 6 ohvitseri I. V. Frunze nimelisse Sõjaväeakadeemiasse.

Suurt tähelepanu pöörati oma laskemeisterlikkuse tõstmisele. Huvitavaks ja kaasakiskuvaks ürituseks sel alal

olid 1. mail korraldatud väeosadevahelised laskevõistlused.

8. laskurkorpuse lahinguõppe tagajärgede põhjalikuks kontrolliks kujunes Kalinini rinde staabi lahingulise väljaõppe osakonna külaskäik korpusele 1943. a. novembris. Komisjon märkis ära korpuse väeosades ja allüksustes saavutatud lahingumeisterlikkuse mõningat edu, samal ajal aga näitas väeosade juhtkonnale kätte rea puudusi lahingulises väljaõppes, mille kõrvaldamisele edaspidiste õppuste käigus tähelepanu tuli pöörata.

Korpuse suurtükiväelaste lahinguvalmiduse kontrolliks oli nende lahingutegevus eesliinil. Suurtükiväelased tegid läbi katselaskmised, kusjuures märklaudadena kasutati vaenlase tõelisi tulepunkte. Väeosade komandörid, kelle lõikudes suurtükiväelased katselaskmisi sooritasid, hindasid eesti korpuse suurtükiväeosade oskusi eeskujuliku hindega.

Suurt osa kogu isikulise koosseisu lahingumeisterlikkuse tõstmisel mängis lahinguis saadud kogemuste üldistamine ja levitamine. Esimeseks suuremaks ettevõtteks sel alal oli 19. aprillil 1943. aastal korpuse staabi juures korraldatud konverents Velikije Luki all saadud lahingukogemuste tundmaõppimiseks. Sellised konverentsid ja võitlejate kokkutulekud levisid korpuse väeosades laialdaselt. Nii viidi 249. laskurdiviisis 1943. a. kevade jooksul läbi järgmised üritused: ordenikandjate konverents, suurtükiväelaste suurtüki- ja miinipildujate sihturite kokkutulek, diviisi kogenud sõjameeste nõupidamine jne. Lahingukogemuste läbitöötamisel ei piirdunud isikuline koosseis ainult nende lahingutega, millest nad isiklikult osa olid võtnud, vaid õppis ka teiste väeosade kogemusi tundma. Erilise huviga tutvusid sõjamehed Stalingradi kangelaste lahingukogemustega. Nende populariseerimiseks anti välja diviisi ajalehtede erinumbrid.

Lahingukogemuste tundmaõppimine aitas uuel täiendusel paremini omandada praktilist sõjaasjandust, suunas lahingulise väljaõppe lahinguolukorras esinevate tüüpiliste vigade kõrvaldamisele, aitas kaasa lahinguis end õigustanud võtete omandamisele, kasvatas sõjameestes usku oma jõusse.

Isikuline koosseis suhtus õppustesse täie tõsidusega ja avaldas elavat initsiatiivi sõjaasjanduse tundmaõppimisel. Võitluses paremate näitajate eest lahingulises väljaõppes

kerkis üles ikka rohkem uusi lahingumeisterlikkuse täiustamise vorme. Korpuse 85. suurtükiväepolgu sõdurid ja seersandid alustasid võistlust snaiperliku suurtükimeeskonna nimetuse eest. Polgu juhtkond töötas välja eritingimused selle nimetuse saamiseks. Selleks tuli põhjalikult oma relva materjalosa tunda ja seda eeskujulikus korras hoida. Kahurimeeskonnas pidi vähemalt kolm sihturit olema, kes lahinguolukorras üksteist oleksid võinud asendada, kõik laskeharjutused eeskujulikult läbi teha, meeskonnas eeskujulikku distsipliini pidada jne. Laskurid võistlesid omavahel täpsuslaskuri nime saamiseks. Laialdaselt populariseeriti täpsuslaskuri kommunistliku noore Suvinõmme saavutusi, kelle lahinguarvel oli juba 9 hävitatud fašisti Velikije Luki lahingute päevilt. 354. laskurpolgu 120 mm miinipildujate patarei kommunistlikud noored õppisid omal algatusel sihturi kohustused selgeks. Kuust kuusse kasvas korpuses «Eesrindlase» rinnamärgiga autasustatud sõdurite arv. Suurt tähelepanu pöörati ratsionaliseerimisettepanekutele ja leiutustele. Nii näiteks võeti 8. laskurkorpuses 1. jaanuarist kuni 1. septembrini 1943. aastal kasutusele 56 ratsionaliseerimisettepanekut. Seega kasutas isikuline koosseis viljakalt ja kogu oma jõudu pingutades aega, mis väejuhatus talle uuteks lahinguteks ettevalmistamiseks oli andnud.

Üheks õige pealetungi arendamise seaduseks on saavutada edu kindlustamine. Suure Isamaasõja aastail omistati Nõukogude armee pealetungioperatsioonide käigus suurt tähelepanu kaitseliinide ehitamisele. Toetudes ehitatud kaitsepositsioonidele, lõid Nõukogude väed vaenlase arvukad vasturünnakud edukalt tagasi. Pealetungiva Nõukogude armee tagalas läbiviidavaisse kaitseehitustöödesse suhtuti alati kui väejuhatuse tähtsa lahinguülesande täitmisse. 1943. a. mai keskpaigast juuni lõpuni ehitasid 8. laskurkorpuse väeosad armee tagala kaitselõikusid. Esialgu võtsid kindlustustöödest osa kõik korpuse sapööriallüksused ja kordamööda üks laskurpolk kummastki diviisist. Hiljem suunati kaitsetöödele kõik korpuse laskurväeosad, kusjuures sapööridele langesid instruktorite kohustused. Tööde lõpetamisel hindas vastuvõtukomisjon kaitseehitusi hindega «hea» ja «eeskujulik».

Selle vastutusrikka ülesande eeskujuliku täitmise eest autasustati 7. Eesti Laskurdiviisis Punatähe ordeniga — 5 sõjameest ja medaliga «Lahinguliste teenete eest» —

29 sõjameest, 249. Eesti Laskurdiviisis Punatähe ordeniga — 6 sõjameest, medaliga «Vapruse eest» — 1 sõjameest ja medaliga «Lahinguliste teenete eest» — 23 sõjameest.[1] Paljusid sõdureid, seersante ja ohvitsere autasustati hinnaliste kingitustega ja väejuhatus avaldas neile tänu.

Väejuhatuse ülesannete edukaks täitmiseks nii väeosade ja allüksuste väljaõppe korraldamise, uue komandöride kaadri ettevalmistamise, lahingumeisterlikkuse täiustamise kui ka kaitseliinide ehitamise alal aitas kaasa igapäevane sihikindel poliitiline kasvatustöö, mida viisid läbi väejuhatus, parteipoliitiline kaader ja partei- ning komsomoliorganisatsioonid.

1943. aasta kevade ja suve jooksul toimus kogu Nõukogude armees partei- ja komsomoliorganisatsioonide ning poliitiliste organite struktuuri ümberkorraldamine. Roodude (patareide) komandöride asetäitjate kohad poliitalal kaotati, polkude partei- ja komsomoli-algorganisatsioonide baasil loodi vastavad organisatsioonid pataljonidesse ja divisjonidesse. See reorganiseerimine, mis viidi läbi ka 8. Eesti Laskurkorpuse väeosades, tõstis partei- ja komsomoliorganisatsioonide osatähtsust väeosades ning allüksustes. Juba esimesed uute partei- ja komsomoli-algorganisatsioonide koosolekud pataljonides ning divisjonides kinnitasid sellise ümberehituse otstarbekohasust ja õigeaegsust. Koosolekuil võtsid aktiivselt sõna kommunistid ja kommunistlikud noored, kes asjalikult kritiseerisid puudusi partei- ja komsomoliorganisatsioonide töös ning tegid ettepanekuid eelseisvate ülesannete täitmise poliitilise kindlustamise parandamiseks.

Seoses partei- ja komsomoliorganisatsioonide struktuuri muutmisega edutati juhtivale partei- ja komsomolitööle uut, noort kaadrit. Nii oli 7. laskurdiviisi algorganisatsioonide uuesti määratud parteiorganisaatorite hulgas vaid 35,7% endisi koosseisulisi poliittöölisi, 64,3% moodustasid kommunistid, keda esmakordselt juhtivale parteitööle edutati. Veelgi suurem uue kaadri erikaal ilmnes komsorgide hulgas.[2]

Uue kaadri edutamine vastutavale partei- ja komsomolitööle seadis veelgi teravamalt väeüksuste poliitosakondade ette ülesande tõsta partei- ja komsomoliaktiivi

[1] «Tasuja» nr. 102, 25. juunil 1943.
[2] RKMA, f. 444, nim. 127133, t. 1, l. 67.

ideelist ja teoreetilist taset ning õpetada ta välja praktiliseks organisatsiooniliseks tööks. 1943. a. aprillis alustasid poliitosakondades tööd parteiaktiivi koolid, väeosades ja allüksustes aga NLKP ajaloo ja jooksva poliitika õpperingid. Töökogemuste vahetamiseks korraldati süstemaatiliselt partorgide ja komsorgide seminare. 1943. a. maikuus organiseerisid 7. ja 249. laskurdiviisi poliittöölised töökogemuste tundmaõppimiseks väeosade vastastikuse külastamise. Diviisi ajalehtede veergudel valgustati iga päev partei- ja komsomolielu küsimusi allüksustes. Siin ilmusid artiklid partei poliitilise töö kogemustest lahingutes ja lahingulises väljaõppes. Kõik need üritused, mis viidi läbi korpuse väeosades partei- ja komsomoliaktiivi tugevdamiseks, peegeldusid partei- ja komsomoliorganisatsioonide osa tõusus väeosade elus ja tegevuses.

Partei- ja komsomoliorganisatsioonide autoriteedi kasvust isikulise koosseisu hulgas räägib nende ridade kiire kasv. Parteisse ja komsomoli astusid Velikije Luki all lahingutulest läbikäinud võitlejad. Neile oli selge see vastutus, mille nad partei ja komsomoli liikmeks astudes oma õlgadele võtsid. Ainuüksi viie kuu jooksul — 1943. a. juunist oktoobrini — kasvas korpuse parteiorganisatsioon 568 uue vastuvõetud liikme ja 693 partei liikmekandidaadi võrra. 1942. a. septembris moodustasid kommunistid ja kommunistlikud noored 18% korpuse isikulise koosseisu üldarvust. Aasta pärast oli see arv tõusnud ligi 30%-ni.[1] Partei- ja komsomoliorganisatsioonid, kes oma ridadesse koondasid peaaegu ühe kolmandiku kogu korpuse isikulisest koosseisust, kasvasid väeosade ja allüksuste elus suureks jõuks.

Suurt huvi äratasid üritused, mida organiseeriti sõjameestes nõukogude patriotismi ja rahvaste sõpruse kasvatamiseks. Sel eesmärgil pühitseti laialdaselt ajaloolist tähtpäeva — Jüriöö ülestõusu kuuesajandat aastapäeva. 23. aprillil 1343. aastal tõusis eesti rahvas võitlusse oma orjastajate — saksa feodaalide vastu. Selles ülestõusus andis eesti rahvale vennalikku abi suur vene rahvas. Seoses Jüriöö ülestõusu 600 aasta juubeliga korraldati kõigis väeosades loenguid, vestlusi ja miitinguid, kus räägiti eesti ja vene rahva ühisest võitlusest saksa agressorite vastu. Diviisi ajalehtedes ilmusid artiklid eesti ja

[1] RKMA, f. 444, nim. 127133, t. 2, l. 152.

vene rahvaste sõpruse ajaloost. Sellele temaatikale pühendati spetsiaalne kirjanduslik võistlus.

Elavat vastukaja eesti sõjameeste hulgas leidsid väeosades korraldatud kohtumisõhtud teistest rahvustest naaberväeosade esindajatega. 1943. a. lõpul korraldati mitmes korpuse väeosas erilisi, NSV Liidu rahvaste sõprusele pühendatud miitinguid. 300. laskurpolgus korraldatud miitingul esines sõnavõtuga Nõukogude Liidu kangelase kindralmajor Panfilovi tütar, kaardiväe nooremleitnant Panfilova, kasahh. kaardiväe reamees Naguszov Sari-Bai, ukrainlane kaardiväe leitnant Milinevski jt. 354. laskurpolgus esines miitingul rohkem kui 10 inimest naaberväeosadest, nende hulgas venelased, ukrainlased, lätlased, kasahhid, grusiinlased jt. Sõnavõtjad kõnelesid oma rahvaste majanduse ja kultuuri õitsengust nõukogude võimu tingimustes, sellest vääramatust sõprusest, mis ühendab Nõukogude Liidu rahvaid ühisesse vennalikku perre, suurest ja omakasupüüdmatust abist, mida osutab väikerahvastele suur vene rahvas.

Väga elavalt reageerisid sõjamehed šeflussidemete tugevdamisele ja kirjavahetusele Nõukogude tagala töötajatega. Ei unustatud šeflussidemeid, millele pandi alus

Lahingute vaheajal leiti aega ka meelelahutuseks.

väeosade formeerimise ajajärgul. 249. Eesti Laskurdiviis raporteeris oma edusammudest ühe tagala linna töötajaile, kes omakorda teatasid sõjameestele oma võitudest töörindel. 1943. a. kevadel viibisid 249. diviisi esindajad külaskäigul oma šeffide juures. Rindele tagasi jõudes kirjeldas üks delegaate diviisi ajalehe «Tasuja» veergudel oma muljeid: «Kogu külasviibimise ajal ümbritseti meid sügava hoolitsuse ja tähelepanuga. Tutvudes lähemalt linna tööstusega, võisime me oma silmaga näha seda tohutut tööentusiasmi, millega töötavad nõukogude inimesed tagalas, et igakülgselt kindlustada kõige vajalikuga oma armastatud Punaarmeed.»[1] Esinedes väeosades koosolekuil, kutsusid delegaadid sõjamehi üles vastama tagala töötajate töökangelaslikkusele uute edusammudega oma sõjamehetöös. Ka 7. diviis jätkas kirjavahetust tagala töötajatega.

Kõrvuti diviiside ja väeosade üldiste raportitega pidasid tagalatöötajatega kirjavahetust paljud allüksuste komsomoliorganisatsioonid. 1943. a. 1. juuli andmete kohaselt olid 7. laskurdiviisi kommunistlikud noored kirjavahetuses 210 tagala noortekollektiiviga.[2]

Kirjad, mis rindele saabusid, rääkisid nõukogude rahva piiritust armastusest oma kalli Nõukogude armee vastu, kutsusid sõjamehi kättemaksule saksa fašistide kuritegude eest. Toome ära ühe neist kirjadest, mis oli adresseeritud 7. laskurdiviisi komandöri nimele: «Lugupeetud sm. Allikas! Minu isa langes rindel, lahingus Velikije Luki linna pärast. Nüüd oleme me emaga üksi. Minul pole rindele kellelegi kirjutada ning kedagi sealt oodata, kui sõda lõpeb. Palun teid kätte maksta fašistidele mu isa tapmise eest, mu nutva ema eest ja minu eest. Riima Allik, IV klassi õpilane.»[3]

Tema isa väeosa sõjamehed vastasid Riimale järgmise kirjaga: «Kallis Riima! Meie, selle väeosa võitlejad, kelle komandöriks oli Teie isa, saime Teie liigutava kirja üleskutsega halastamatult kätte tasuda fašistlikele madudele, Teie isa mõrvaritele. Olles isiklikult Teie isa kangelasliku surma tunnistajaiks, kinnitame me Teile, et süüdlasi selles on juba karmilt karistatud. Kuid veel halastamatum kättemaks ootab neid ees. Nende lahingute kestel, millal

[1] «Tasuja» nr. 59, 12. mail 1943.
[2] RKMA, f. 444, nim. 127133, t. 1, l. 72.
[3] «Punaväelane» nr. 80, 28. märts 1943.

Teie kaotasite oma isa, kaotasid fašistid tapetute ja haavatutena mitu tuhat sõdurit ja ohvitseri, üle poolteise tuhande võeti vangi. Ent edasine kättemaks — see on fašismi täielik purustamine, meie maale tunginud sakslaste täielik hävitamine. Ja see aeg pole kaugel. Võtke vastu meie sõjamehelik tervitus! Tervitage oma ema! Kirjutage meile sagedamini!»[1]

Sellised kirjad kasvatasid võitlejates viha vaenlase vastu, tõstsid nõukogude sõjameeste vastutustunnet oma rahva ees, innustasid neid uutele kangelastegudele eelseisvais lahinguis.

Ferapont Golovatõi ja teiste nõukogude patriootide eeskujul, kes andsid oma rahalised säästud kaitsefondi, levis juba Velikije Luki vabastamislahingute päevil 8. Eesti Laskurkorpuses korjandus tankipolgu «Nõukogude Eesti eest» loomiseks ja mehhaniseeritud haubitsapatarei ehitamiseks. 31. märtsil 1943. a. raporteerisid 8. Eesti Laskurkorpuse ja NSV Liidu idaoblastitesse evakueerunud Nõukogude Eesti töötajad, et nad on korjanud tankipolgu ehitamiseks 3,1 miljonit rubla sularahas ja rohkem kui 1 miljon rubla riigilaenu obligatsioonides. Haubitsapatarei ehitamiseks korjati 100 000 rubla sularahas ja niisama palju obligatsioonides. 6. mail 1943. a. toimus 221. tankipolgu «Nõukogude Eesti eest» pidulik üleandmine 8. Eesti Laskurkorpuse esindajaile. 26. juunil lülitati nelja-suurtükiline 122 mm haubitsapatarei korpuse 85. suurtükiväepolgu koosseisu.

Suure poliitilise kasvatustöö tulemuseks, mida isikulise koosseisu hulgas tegi väejuhatus, aga ka partei- ja komsomoliorganisatsioonid korpuse viibimise ajal Kalinini rinde reservis, oli üldine võitlejate poliitiline ja kultuuriline kasv. See ilmnes lahinguülesannete täpses täitmises, püüdlikus suhtumises sõjakunsti omandamisse, sõjaväelise distsipliini tugevdamises, rea kampaaniate edukas läbiviimises, mis olid suunatud isikulise koosseisu rahaliste reservide mobiliseerimiseks sõjavajadusteks.

1943. aasta sügiseks sai 8. Eesti Laskurkorpusest nii sõjaliselt kui ka poliitiliselt juba täiesti küps Nõukogude armee väekoondis, kes oli võimeline täitma väejuhatuse lahinguülesandeid ka kõige keerulisemates ja raskemates tingimustes.

---

[1] «Punaväelane» nr. 85, 2. aprillil 1943.

Samal ajal kui Nõukogude armee eesti rahvuslikud väeosad tegelesid 1943: a. suvel lahinguväljaõppega rinde tagalas ja täitsid väejuhatuse üksikuid lahinguülesandeid, toimusid Nõukogude—Saksa rindel visad lahingud.

Fašistlike vägede lüüasaamine 1942/43. a. talvel õõnestas tugevasti hitlerliku Saksamaa sõjalist võimsust ja kõigutas ta autoriteeti satelliitide hulgas. Olukorra parandamiseks alustas hitlerlik klikk 1943. a. kevadel ettevalmistusi uueks pealetungiks. Saksamaal viidi läbi nn. «totaalne» mobilisatsioon. Fašistliku Saksamaa uuele pealetungile ettevalmistamist soodustas Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa valitsevate ringkondade kahepalgeline poliitika. 1943. a. pidasid nad Šveitsis salajasi läbirääkimisi Saksamaaga separaatse rahu sõlmimiseks. Ka 1943. aastal ei avanud nad teist rinnet Euroopas. Tundes oma tagalat läänes ootamatuste eest kindlustatuna, paiskas Saksa väejuhatus värskeid reserve Nõukogude—Saksa rindele, tõstes Nõukogude Liidu vastas seisvate diviiside arvu 1943. a. sügiseks 257-le 1942. a. 240 asemel.

1943. a. suvel alustasid fašistlikud väed pealetungi niinimetatud Kurski kaarel. Koondanud suured tanki- ja mehhaniseeritud jõud kitsale rindelõigule Belgorodi ja Orjoli all, paiskas Saksa väejuhatus nad juulikuus rünnakule. Nõukogude sõjameeste visa võitlus ajas Saksa väejuhatuse lootused edule Kurski all nurja. Fašistlike vägede pealetung peatati varsti. Nõukogude väed läksid Kurski all kaitselt üle vastupealetungile. 1943. a. suvel alustatud Nõukogude vägede pealetung jätkus järjekindlalt ega katkenud enam enne vaenlase täielikku purustamist. Fašistlikud väed kaotasid strateegilise initsiatiivi lõplikult.

1943. a. suvise pealetungi käigus puhastasid meie väed vaenlastest Donbassi, kogu vasaku kalda Ukraina, rindejoon kandus üle parema kalda Ukrainasse. Nõukogude armee talvised edusammud kindlustati, Stalingradi alt alanud vaenlase massiline väljaajamine Nõukogude maalt jätkus edukalt.

1943. a. sügisel laienes Nõukogude vägede pealetungirinne järkjärguliselt põhja suunas, haarates kaasa ka 2. Balti rinde (Kalinini rinne nimetati ümber 2. Balti rindeks). 2. Balti rinde pealetungilahinguist Neveli ja Novo-

sokolniki linnade vabastamise eest võtsid osa ka eesti korpuse suurtükiväelased.

23., 779. ja 85. suurtükiväepolgu võitlejad ilmutasid neis lahinguis kõrget lahingumeisterlikkust, eeskujulikku distsipliini ja ennastsalgavust lahinguülesannete täitmisel. Lahingute jooksul tuli suurtükiväelastel mitmel korral asuda ümber uute väeosade käsutusse, kusjuures nad lühikese aja jooksul pidid vahetama oma tulepositsioone. Kõik need manöövrid viidi läbi täpselt ja kiiresti.

Esialgu, oktoobri lõpul, asus 8. Eesti Laskurkorpuse suurtükivägi, millest oli moodustatud läbimurdegrupp «Kretšet», tulepositsioonidel Novosokolnikist 8 km ida pool. 5. novembril saabus grupile «Kretšet» käsk kiiremas korras ümber paikneda Neveli alla. 36 tunni jooksul suutsid suurtükiväelased oma lahingutehnika ümber paigutada rohkem kui 100 km kaugusele ja sisse võtta uued tulepositsioonid. Veelgi keerulisem oli ümberpaiknemine, mille suurtükiväelased viisid läbi ööl vastu 12. novembrit.

8. Eesti Laskurkorpuse suurtükiväe lahingukarakteristikas Novosokolniki linna vabastamise lahinguist osavõtmise kohta, mille andis 319. laskurdiviisi juhatus, räägitakse, et «... suurtükiväe ohvitserid ilmutasid suurt algatusvõimet, otsisid ise sidet jalaväega ja aitasid oma täpse tulega diviisil tagasi lüüa vaenlase vasturünnaku». 44. laskurkorpuse suurtükiväe juhataja märkis iseloomustuses 779. ja 85. suurtükiväepolgu lahingutegevuse kohta, et nende polkude isikuline koosseis «... asus positsioonidele organiseeritult ja täpselt, õigeaegselt, pidades kinni maskeerimise nõuetest. Luure ja vaatlemine oli organiseeritud eeskujulikult. Ohvitserid ja punaarmeelased täidavad oma ülesandeid valvsalt. Staapide tegevus on kooskõlastatud, töötavad täpselt. Erilist tähelepanu teenivad tulerühmad. Töö täpsus ja tulistamise kiirus — eeskujulik.»[1] NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi määrusega autasustati 23. suurtükiväepolku väejuhatuse lahinguülesande eeskujuliku täitmise eest, Novosokolniki linna vabastamise lahingute eest Suvorovi II järgu ordeniga.

Väejuhatuse kõrge hinnangu ja tänu teenisid suurtükiväelased ära ennastsalgava kangelaslikkusega võitluses. 7. diviisi suurtükiväe juhataja staabirühma vanemtelefonist Kazakov, NLKP liikmekandidaat, läks 10. novembril

[1] RKMA, f. 444, nim. 127130, t. 3, l. 185.

Neveli all 5 minutit enne suurtükiväetule ettevalmistuse algust vabatahtlikult parandama katkenud kaablit. Sideliin oli tõmmatud piki rindejoont lahtisel maastikul, mis oli snaiperite ja miinipildurite tule all. Kindlustades niiviisi õigeaegse tule avamise, väljus sm. Kazakov hiljem kahe tunni jooksul 24 korda liinile, et vaenlase tule all parandada katkenud kaablit. 12. novembril korrigeeris sama jao luuraja reamees Kolts Neveli loodeserval maja katuselt tuld. Saanud haavata, jäi ta oma postile ja jätkas vaatlust, kuni hukkus miini otsetabamusest. Kriitilisel lahingumomendil, kui katkes side vaatluspunkti ja tulepositsiooni vahel, läks 23. suurtükipolgu 4. patarei radist nooremseersant Liiver vabatahtlikult koos kolme võitlejaga juhet parandama. Kui Liiveri kolm kaaslast surma said, töötas ta 48 tundi vahetpidamata edasi.

Paljud haavatud võitlejad jäid oma postidele ja jätkasid lahingutegevust. Neveli all lahinguis haavata saanud sõjameestest jäi 25 edasi rivisse. Neveli operatsiooni eest autasustati ordenite ja medalitega 138 korpuse suurtükiväelast, kelle hulgas oli 56 kommunisti ja 20 kommunistlikku noort.[1]

Samal ajal kui suurtükivägi võttis osa lahinguist rinde eesliinil, tõmmati ülejäänud, rinde tagalas õppeperioodi lõpetavad korpuse väeosad eesliinile, kus nad moodustasid pealetungivate vägede teise ešeloni. Korpuse ja diviiside staapides tehti ettevalmistusi korpuse laskurväeosade lahingusse viimiseks. Ettevalmistustööd katkestati seoses 8. Eesti Laskurkorpuse üleviimisega Ülemjuhatuse Peakorteri reservi ja korpuse eelseisva ümberpaiknemisega Leningradi rindele.

---

[1] RKMA, f. 444, nim. 127130, t. 7, l. 19.

IV. Olukord fašistlikus okupatsiooni-ikkes vaevlevas Eestis. Eesti töörahva partisanivõitlus

Kui fašistlikud jõugud Nõukogude Liidule reetlikult kallale tungisid, oli nende peameestel välja töötatud niihästi üksikasjaline sõjalis-strateegiline plaan kui ka laialdaste abinõude kava, mis pidi seadma vallutatud maad Saksa sõjamasina teenistusse.

Nõukogude Liit kui suveräänne liitriik pidi hävitatama. Baltikumi, Valgevenemaa, Ukraina, Krimmi ja Kaukaasia kuulutas Hitler Saksamaa valdusteks. Volgamaadest pidi saama Saksa sõjaväeline koloonia. Ülejäänud Nõukogude territooriumi arvel kavatsesid hitlerlased rahuldada oma liitlaste ja vasallide saagiahnust. Soomele lubas Hitler kogu Karjala ja Leningradi, Rumeeniale — Bessaraabia ja osa Ukrainast, Jaapanile — Nõukogude Kaug-Ida ja Siberi. Osa Taga-Kaukaasiast pidi antama Türgimaale.

Nõukogude rahva vara riisumise süsteem ja organisatsioon olid kavastatud puhtpreisiliku pedantsusega. Juba tükk aega enne kallaletungi algust Nõukogude Liidule organiseeris Ida-alade riigiminister Rosenberg kursused, kus koolitati välja erilisi saksa komissare idamaade valitsemiseks. Hiljem moodustati Rosenbergi ministeeriumis Nõukogude rajoonide tsentraliseeritud riisumiseks eriline «Einsatzstab». Rosenbergi initsiatiivil koostati rida instruktsioone okupeeritud alade majanduse «juhtimiseks», mis koondati nn. «Rohelisse kausta». Mida need juhised endast kujutasid, näitab lühike väljavõte ühes kaustas leiduvast dokumendist: «Arvamine, et okupeeritud alad tuleb võimalikult kiiresti korrastada ja nende majandus taastada, on täiesti väär. Vastupidi, suhtumine maa üksi-

kutesse osadesse peab olema väga erisugune. Korra jaluleseadmine peab toimuma ainult nendel aladel, kust me võime saada tunduvaid põllumajandussaaduste reserve ja naftat . . .»[1]

Okupeeritud alade kohaliku elanikkonna majanduslikud huvid ja vajadused hitlerlasi ei puudutanud. Neile oli vaja vaid toiduaineid ja strateegilisi tooraineid oma sõjamasina jaoks. Fašistid, kes olid Saksamaal Hitleri võimuletuleku päevist peale teostanud majanduspoliitikat loosungi all «Suurtükid või asemel!», jäid truuks sellele poliitikale ka okupeeritud maades.

Fašistlikud peamehed mõistsid, et nõukogude inimesed ei nõustu vabatahtlikult hitlerlaste poolt neile määratud tööorjade ja sõjasulaste osaga. Nõukogude rahva vastupanu murdmiseks moodustasid fašistid rea karistusorganeid, mis massiliste repressioonide ja terrori abil pidid nõukogude inimesi sundima fašismi teenistusse. Fašistlikud «teadlased» töötasid välja rea meetodeid massimõrvade teostamiseks, mida pidid ellu rakendama Gestapo välikomandantuurid, «Sonderkomandod» ja koonduslaagrid.

Rahuliku elanikkonna hävitamise kohustus oli pandud eriliste karistusorganite, aga ka regulaararmee üksuste peale. Saksa armees avaldati käskkiri, mis keelas ohvitseridel karistada sõdureid okupeeritud alade elanikkonna kallal sooritatud kuritegude eest.

Niisiis — riisumine, röövimine, vägivald — need olid Saksa sõjaväe poliitiliseks credoks okupeeritud aladel.

Juba esimestest sõjapäevadest peale hakkasid hitlerlased seda programmi ellu viima. Terveks jäänud tööstusettevõtted anti saksa kapitalistide valdusse, kelle hulgas suurt osa mängisid Göringi-taolised fašistliku riigiaparaadi peamehed. Suure hulga röövitud varandusi saatsid fašistlikud vallutajad «trofeedena» Saksamaale. Nõukogude inimeste suhtes seati sisse orjatöö režiim, kehtestati 14—15-tunniline tööpäev.

Nõukogude rahvaste vara ohjeldamatule riisumisele kaasnes fašistide verine terror nõukogude inimeste suhtes. Lvovi, Smolenski, Harkovi, Kiievi, Orjoli ja teistes koonduslaagrites piinati surnuks ja lasti maha sadu tuhandeid rahulikke Nõukogude kodanikke.

[1] «Нюрнбергский процесс». Сборник документов. М., 1952 г., т. I, стр. 701.

Nõukogude armee löökide all taandudes andis Saksa väejuhatus oma armeele käsu hävitada taandumisel kõik asulad ja materiaalsed väärtused, et jätta oma selja taha vaid «surnud tsoon». Fašistid põletasid ja lõhkusid maatasa tuhanded külad, asulad ja linnad.

Baltimaades, sealhulgas ka Eestis, kasutasid hitlerlased oma plaanide ellurakendamisel eriti sadistlikku taktikat. Kõrvuti repressioonide ja terroriga kasutasid nad laialdaselt provokatsioone ja demagoogiat.

Kuna eesti rahva sajandite vältel kogunenud ja küpsenud vaen saksa röövvallutajate vastu oli neile tuntud, ei lootnud ega otsinudki hitlerlased oma okupatsioonirežiimile toetust kogu eesti rahvalt. Kõlavate lubadustega ja sakste laualt pudenenud raasukestega tugevdasid saksa fašistid oma liitu eesti rahva reeturite — kodanlike natsionalistidega. Nendega leidsid okupatsioonivõimud kiiresti ühise keele. Eesti kodanlikud natsionalistid — suurkodanluse riismed ja küla hallparunid — olid oma rahva terroriseerimisel ja ta vara riisumisel okupantide ustavateks abilisteks.

Hoolimata kõigist alatuist võtteist ei õnnestunud ei saksa ega eesti soost fašistidel siiski eesti rahva tahet murda, teda Saksa impeeriumi sõjasulaseks muuta. Sajandeid kestnud vabadusvõitluse ja esimese nõukogude võimu aasta vältel oli eesti töörahvas poliitiliselt küpsenud ja palju elukogemusi omandanud. Kuigi nõukogulik maailmavaade tol ajal veel kogu eesti rahval lõplikult välja polnud kujunenud, oli töörahvas ekspluataatorliku ühiskonna ometi jäädavalt hukka mõistnud. Elu ise aga kinnitas järjest tungivamalt, et ainuõigeks teeks eesti rahvale vaba elu ja majandusliku ning kultuurilise õitsengu saavutamiseks on ühine tee koos kõigi teiste nõukogude rahvastega. Mida ähvardavamaks muutus fašistlik terror, mida hüsteerilisemalt Mäe ja ta käsilased eestlaste ning hitlerlaste «ühisest saatusest» ja «Nõukogude hädaohust» pasundasid, seda rohkem küpses eesti rahvas võitlustahe okupantide vastu, nõukogude võimu taaskehtestamise eest.

Et õigesti mõista ja hinnata Nõukogude Eesti töörahva võitluse mitmesuguseid vorme saksa anastajate ning nende käsilaste vastu, tuleb lühidalt peatuda fašistlike võimude okupatsioonirežiimil Eestis.

Oma peremehetsemist okupeeritud Eesti NSV-s alusta-

sid saksa fašistlikud vallutajad Eesti omariikluse hävitamisega. Okupandid püüdsid olematuks teha kõik, mis võis Nõukogude rahvastele meelde tuletada uut, õnnelikku elu vennalikus Nõukogude rahvaste liidus.

1941. a. detsembri alguseni oli sakslaste kõrgemaks võimuesindajaks Eestis kindral von Roques. 5. detsembril 1941. a. seati sisse tsiviilhaldus. Eesti muudeti kindralkomissariaadiks nn. «Ostlandi» koosseisus, millesse kuulusid üldse neli kindralkomissariaati: Eesti, Läti, Leedu ja Valgevene. Eesti territoorium jaotati omakorda seitsmeks piirkonnaks. Kogu selle koloniaalstatuudi juhtivad ametikohad olid eranditult saksa soost hitlerlaste käes. Ostlandi peameheks oli Riias — oma residentsis — asuv riigikomissar Lohse, Eesti anti obergruppenführer Litzmanni valitsuskepi alla, piirkondi valitsesid mitmesuguseid teisi kõlavaid hitlerlikke ja preisilikke tiitleid omavad sakslased. Seega taastati Baltimaades nii vormiliselt kui ka sisuliselt saksa parunite võim.

Saksa aadli seitsmesaja-aastast omavoli eesti rahva kallal tuletas okupatsiooniaeg meelde ka selle poolest, et parunlikud võimumehed otsisid nüüd nagu vanastigi endale abimehi kohaliku elanikkonna hulgast. Kunagi varem nimetati neid rahvareetureid kubjasteks, kiltriteks ja aidameesteks, okupandid andsid sedakorda sellele ametimeeste seisusele kõlavama nimetuse — «omavalitsus».

Marionetlik «omavalitsus» moodustati 21. septembril 1941. Esialgu allus ta Saksa sõjaväevõimudele, hiljem — kindralkomissarile. «Omavalitsus» koosnes viiest direktorist. «Omavalitsuse» liidrid määrati okupatsioonivõimude poolt paadunud fašistide hulgast. Hjalmar Mäe, eesti «omavalitsuse» juht, oli juba kodanlikus Eestis Hitleri agent. Saksa veinikaupluse esindamine, millega ta ametlikel andmetel tegeles, oli talle vaid kõrvaltööks. Pagenud 1940. aastal Saksamaale, pöördus ta sealt 1941. a. suvel koos Saksa sõjaväega tagasi — Gestapo lennukil, nagu ta ise alla kriipsutada armastas. Analoogiline poliitiline minevik oli ka siseasjade direktoril Oskar Angelusel ja teistel «omavalitsuslastel».

Kohalike organite kaadrit komplekteerisid hitlerlased suure hoole ja ettevaatusega. Ja siiski ei usaldanud nad «omavalitsuse» organitele ühegi tähtsama küsimuse otsustamist. Seadusandlikke akte koostas ainult kindralkomis-

sari kantselei, eesti rahva materiaalseid väärtusi käsutasid ainult okupatsioonivõimud, isegi teatrite repertuaari kinnitasid okupandid.

Nii hitlerlike võimuorganite struktuur kui ka nende organite praktiline tegevus veenab meid selles, et mingit tegelikku eesti omavalitsust okupatsiooniajal ei olnud. Nn. «omavalitsus» oli vaid okupantide maakeeles tegutsevaks kantseleiks, mis pidi hitlerlikku koloniaalpoliitikat kohapeal läbi viima. See poliitika kujutas endast eesti rahva huvide täielikku eitamist, tema majandus- ja kultuurielu süstemaatilist ruineerimist. Hiljem tunnistas Nõukogude kohtulaua ette sattunud eesti fašistlik piirkonnakomissar Boecking avalikult: «... oma tegevuse algusest peale piirkonnakomissari ametis teostasin ma teadlikult eesti rahva riisumise ja minule allutatud maakondade Saksamaaga ühendamiseks ettevalmistamise poliitika.»[1]

Milliste abinõudega siis hitlerlased Eestis «Uut Euroopat» ehitasid?

Kõik 1940.—1941. a. teostatud sotsialistlikud ümberkorraldused ja nõukogude võimu seadusandlikud aktid tühistati. Huvitav on aga märkida, et okupandid ei taastanud täiel määral isegi neid õigusnorme, mis kodanlikus Eestis olid kehtinud. Okupandid tunnistasid kodanliku Eesti Vabariigi seadusi vaid selles ulatuses, kuivõrd need Saksa impeeriumi huve ei riivanud. 1941. a. lõpul teatasid okupandid, et Eesti maavaldused ja loodusvarad ei kuulu eesti rahvale, vaid Saksa aktsiaseltsile «Ostland Kompanie». Suur hulk nõukogude võimu natsionaliseeritud tööstuskäitisi anti üle saksa firmadele. Need hitlerlaste sammud olid kõrvakiiluks kohalikule kodanlusele, kes lootis, et koos Hitleri võimuga taastatakse ta valitsev seisukoht Eesti majanduselus. Kuid sõja alguses rindel tunduvat edu saavutanud okupandid pidasid üleliigseks arvestada käputäie eesti kapitalistide soove. «Võitjate üle ei mõisteta kohut,» arvasid nad.

Alles hiljem, kui Nõukogude armee fašistlikele vägedele järjest tugevamaid hoope andis, leidsid hitlerlased olevat vajaliku ütelda eesti kodanlusele aitäh kaasabi eest ja kinnitada oma sõnu talle pisku eraldamisega

[1] «Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории Латвийской, Литовской и Эстонской ССР, Рига, 1946 г., стр. 162.

röövitud ja riisutud varandustest. 18. veebruaril 1943. a. kirjutas Rosenberg alla määrusele, mille põhjal Baltimaade elanikkonnale taastati õigus omada kinnisvara. Kuid samas määruses oli ka kaks küllaltki kaalukat klauslit: esiteks — tagastamisele kuulusid ainult väikeettevõtted ja majavaldused, mida Saksa armee ja administratsioon ei vajanud, teiseks — eraomand tagastati ainult neile, kes oma tegevusega olid tõendanud täielikku ustavust Saksa okupatsioonivõimudele. Need hitlerlaste manöövrid leidsid esialgu teatavat vastukaja lühinägelike väikekodanlaste hulgas, jättes sealjuures täiesti külmaks töötava rahva massid, kuid saavutatud efekt oli vägagi lühiaegne. Selle hajutasid hitlerlaste järjest tungivamad nõudmised varustada Saksa armeed suurtükilihaga eesti rahva arvel.

Kui hitlerlased väikekodanlike elementide suhtes kõrvuti hirmupoliitikaga vahel ka armupoliitikat kasutasid, siis eesti töörahva suhtes väljendus nende majanduspoliitika ohjeldamatus riisumises ja rõhumises.

Suur osa vabariigi tööstusettevõtteid seisis kas kütte või tooraine puudumise või lihtsalt selle tõttu, et okupandid, kellele oli vaja vaid sõjavarustust, polnud nende toodangust huvitatud. 1943. a. märtsiks moodustas eesti tööstustööliste arv 1941. a. märtsiga võrreldes vaid 29%.[1] Oht jääda ilma tööta või olla sunnitud astuma Saksa sõjaväkke sundis töölisi töötama kõige ebainimlikemais tingimustes. Palka maksti okupatsioonimarkades, mille eest peaaegu midagi osta ei saanud. Töölised olid käitistesse määratud saksa komissaride täieliku omavoli alla antud.

Paremal järjel polnud ka eesti töötav talurahvas. Nõukogude võimu teostatud maareform tühistati. Uusmaasaajatest tehti jälle hallparunite palgasulased. Okupatsioonivõimud nõudsid uusmaasaajailt tagasi isegi selle laenu, mis viimased nõukogude maareformi puhul olid saanud. Taludes seati sisse nn. «põhiraamatud» — midagi keskaegsete vakuraamatute taolist, kus olid loetletud talu kohustused Saksa riigi ees. Kuivõrd suured olid põllumajanduslikud sundnormid, räägib kas või see, et Litzmann ise pidas nende täitmist võimalikuks ainult rangete sunniabinõude kasutamise korral.

[1] AÜVN arhiiv, 1945. a., t. V/2-b, l. 11.

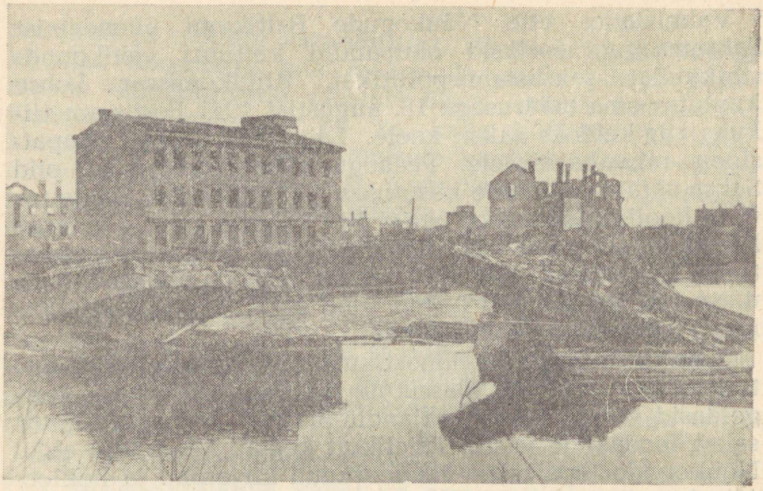
Valmistades ette Nõukogude Baltikumi ühendamist Saksamaaga, teostasid okupandid kultuuri valdkonnas sihikindlat saksastamispoliitikat. Riigikomissar Lohse kuulutas oma määrusega 18. augustist 1941 Eestis ametlikuks riigikeeleks saksa keele. Laostavalt mõjus okupatsioon rahvaharidusele. Peaaegu kõik koolimajad olid Saksa sõjaväevõimude käsutuses. Nii näiteks oli Rakveres ühte koolimajja kokku aetud ligi kümme kooli. Õpilased käisid koolis mõni tund nädalas. Mis puutub kõrgematesse koolidesse, siis olid nende uksed pikemat aega üldse suletud ja avati hiljem vaid neile, kes olid läbi teinud «tööteenistuse» Saksamaal.

Lubatud kirjanduse nimestikust kriipsutasid fašistlikud tsensorid maha eesti klassikute parimad teosed, mis peegeldasid eesti rahva sajanditepikkust vabadusvõitlust saksa feodaalide vastu. Täielikult keelati kõigi sõja algul Nõukogude tagalasse evakueerunud kirjanike ja heliloojate looming.

Okupatsioonivõimude «kultuuripoliitikat» iseloomustab põlglikult-alavääristav suhtumine kõigesse eestipärasesse. Muide — väga iseloomulik näide: kui Eesti Draamateatri juhtkond pöördus okupatsioonivõimude poole palvega lubada lavastada teatris Goethe surematu tragöödia «Faust», sai ta eitava vastuse. Fašistlik «kultuurifüürer» teatas küüniliselt, et esiteks olevat eesti keel liiga arenematu saksa klassika tõlkimiseks ja teiseks polevat kohapeal sobivaid näitlejaid selle teose väga nõudlike osade täitmiseks.

Okupandid ei piirdunud ainuüksi eesti rahva vara riisumisega, ta kultuuri mõnitamisega, nad püüdsid teda ka füüsiliselt hävitada. Koos okupantide võimutsemisega tekkisid Eestis siin senitundmatud koonduslaagrid. Okupatsioonivõimude omavolitsemise haripunktil — 1944. a. kevadel — oli Eestis üle kahekümne sellise laagri.[1] Koonduslaagrisse võis sattuda väga kergesti — väiksemagi rahulolematuse avaldamise korral võimu aadressil, küüdikohustuste täitmata jätmise, nõukogude sõjavangidega läbikäimise pärast jne. Tuhanded laagreisse heidetuist ei pöördunud sealt enam tagasi. Nõukogude inimeste massilist tapmist pidasid okupatsioonivõimud täiesti endastmõistetavaks tegevuseks. Sellepärast ei pea Eesti

[1] EKPA, f. 1, nim. 1—2, t. 165, l. 39.

Sellisena nägi välja vabastatud Tartu.

Julgeolekupolitsei Narva Peaväliosakonna referent vajalikuks lisada mingisuguseid kommentaare oma aruandele selle kohta, et tema asutuse «vahendusel» on 1941. a. detsembrikuuni tapetud 293 inimest.[1] Selliseid oma küünilisusega vapustavaid aruandeid on arhiivides säilinud tervete kaustade kaupa. Juurdlusmaterjalide põhjal vahetult pärast okupantide väljakihutamist meie maalt on korda läinud kindlaks teha, et okupandid mõrvasid ja näljutasid surnuks Narvas üle 30 000, Saaremaal 24 000, Viljandis 15 000, Tartus 12 000, Valgas 15 000, Virumaa laagrites 15 000 inimest jne. Ainuüksi 1944. aasta 19. septembril mõrvasid fašistid Klooga surmalaagris 2000 inimest. Kahtlemata on kõik need andmed väga lünklikud ja fašistliku terrori ohvrite üldarv on tunduvalt suurem kui juurdlusmaterjalide hulgas äratoodud aruandes.

Valdavam enamik nendest massimõrvadest teostati ilma kohtuotsuseta. Mõnikord okupandid siiski «seaduspärastasid» nõukogude inimeste tapmist. Nii moodustas riigiminister Rosenberg 12. jaanuaril 1942. aastal okupeeritud alade jaoks erikohtud. Need kolmeliikmelised koh-

[1] Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv (ORKA), f. nr. R-59, nim. 1, t. 84, l. 307.

Sellisena nägi välja vabastatud Võru.

tud koosnesid eesistujast politseiohvitserist ja kahest temale alluvast politseinikust. Kohtupidamise protsessuaalse korra kehtestasid kohtunikud oma äranägemise järgi. Tavalisemaks karistusmääraks oli surmanuhtlus ja vara konfiskeerimine. Et fašistlikud kohtumehed surmanuhtluse määramisega liiga tagasihoidlikud ei oleks, teatas Rosenberg mõni päev hiljem, et kõik mitte-saksa rahvusest kohtualused tuleb saksa rahvusest isiku vastu teostatud vägivalla eest surma mõista.

Üheks eesti rahva massilise füüsilise hävitamise meetodiks oli eesti meeskodanike värbamine fašistlikusse armeesse. Kuni 1943. a. sügiseni komplekteeriti eesti fašistlikke üksusi, esialgu vabatahtlikkuse alusel. Esimeste eesti fašistlike politseipataljonide isikulise koosseisu moodustasid kriminaalse minevikuga elemendid, üliagarad eesti kodanlikud natsionalistid endiste kaitseliitlaste ja vapside hulgast, samuti aga ka teatav osa noorsugu, keda viis eksiteele fašistlik propaganda ja lubadus kinkida sõjaväes teenimise eest keskkooli lõputunnistus.

Eesti fašistlike üksuste täielik purustamine Stalingradi all ja Novosokolniki all, paljude väeosade ridade suur hõrenemine võitluses nõukogude partisanide vastu — kõik see pani isegi marurahvuslikult häälestatud eestlased mõtlema. Saksa armee kasv eesti vabatahtlike arvel lakkas. Ei aidanud siin fašistide propaganda, ei lubadused ega ähvardused. 1943. a. sügisel alustasid okupandid eesti fašistlike väeosade sunniviisilist formeerimist. Nad avaldasid rea «seadusi», millé järgi kogu Eesti 1904.—1927. a. sündinud meeskodanikud kuulutati mobiliseerituiks. Karmi terrori abil kokkuaetud eesti noormeestest kujundati 20. SS-diviis ja rida teisi väeosi.

Paljudele sai Saksa sõjaväkke astumine saatuslikuks sammuks. Tõsi küll, suurem osa sunniviisiliselt mobiliseerituid jooksis laiali juba enne rindele saatmist või andis end Nõukogude vägedele vangi. Praegu võtavad nad koos kogu eesti rahvaga osa uue elu ülesehitamisest meie vabariigis. Kuid oli küllaltki neid, keda otsustamisvõime puudumine või lihtsalt olukord hitlerliku sõjamasinaga kaasa viis. Pärast sõja lõppu ja amnestiat Nõukogude vägede vastu võidelnud Nõukogude kodanikele on ka nendest suur hulk koju tagasi pöördunud. Kuid praegugi on piiriraja taha jäänud eestlasi, kes sõjakeerises kaotasid sideme oma kodumaa ja rahvaga.

Eeltoodud lühike ülevaade fašistliku Saksamaa okupatsioonipoliitikast «Ida maadel», sealhulgas ka Nõukogude Eestis, ei hõlma kaugeltki kõiki hitlerlikke kuritegusid. Kuid sellest ülevaatest on küllalt, et mõista, kuidas okupatsioonirežiim kõigi oma metsikuste ja julmustega oli rahvale ühtlasi tõukejõuks võitlusele fašismi vastu, nõukogude võimu taaskehtestamise eest. Samal ajal küpseb meis veendumus, et just saksa fašistliku okupatsiooni aastail paljastas eesti kodanlik natsionalism end lõplikult kui eesti rahva progressiivse tuleviku ägedaim ja õelaim vaenlane. Eesti kodanlike natsionalistide liidrid kelkisid juba enne sõda, et nad on eesti ühiskonna üksikute klasside huvidest kõrgemal. Nende võimutsemise perioodil kuuldus kodanlike liidrite suust nii Riigikogus kui ka ajalehtede veergudel küllaltki teravaid väljendusi üksteise aadressil. Mis aga juhtus okupatsiooniajal? Kui 1944. aastal hitlerlaste lõpliku purustamise lähenemine üha ilmsemaks sai, leidsid ametlik ja avalik hitlerlane Mäe, nn. «lääne orientatsiooni» pooldaja Uluots ja

«vanade rahvuslike traditsioonide kandja» Pitka ühise keele ning kutsusid üheskoos eesti rahvast Hitleri Suur-Saksamaa eest oma pead pakule panema. Kabuhirm oma rahva ja uue ühiskonna ees, mis neile sugugi ei meeldinud, sundis eesti kodanlike natsionalistide füürereid okupatsioonivõimude alavääristavat suhtumist nendesse unustama. Heldinult ülistasid nad kõik Hitleri riiki. Kuid ajaloo käiku ei saa peatada. Rahvas heitis isehakanud õiguseprohvetid üle parda.

Hitlerlaste kavatsused rakendada okupeeritud Nõukogude rajoonid saksa sõjamajanduse teenistusse ei täitunud. Oma röövsõjas ei saanud fašistlik Saksamaa Nõukogudemaalt mingit abi. Vähe sellest, ajutiselt okupeeritud Nõukogude rajoonid kujunesid omapäraseks sõjatandriks, mis pidas kinni arvukaid Saksa armee regulaarväeosi, tekitades neile suuri kaotusi. Nõukogude rahva poliitilisel ja moraalsel ühtsusel põhineval, kommunistliku partei poolt innustatud ja organiseeritud üldrahvalikul partisanivõitlusel oli sõjas tohutu poliitiline kui ka puhtsõjaline tähtsus. Selle tõenduseks on vahest küllalt, kui nimetada rohkem kui tuhande partisanisalga tegevust vaenlase tagalas, kes ainuüksi esimese kahe sõja-aasta vältel üle 300 000 okupandi hävitasid ja üle 3000 vaenlase sõjaväe-ešeloni kraavi lasksid.[1]

Suurt tööd okupeeritud Eesti NSV elanikkonna hulgas ta kasvatamisel ja organiseerimisel tegi Eestimaa Kommunistlik Partei. Ka kõige raskematel päevadel, kui rinne oli liikunud kaugele itta ja Eesti asus sügaval Saksa tagalas, ei katkenud partei side rahvaga. Partei kasvatas rahvast nõukogude patriotismi ja rahvaste sõpruse vaimus, hitlerismi vägivalla vihkamise vaimus.

Kommunistlik partei rääkis eesti rahvale nõukogude ja kõigi teiste vabadustarmastavate rahvaste ühisest võitlusest fašismi vastu. Süstemaatiliselt anti edasi rindeteateid. Suurt tähelepanu osutati propagandatöös eesti rahva mineviku õigele käsitamisele, eriti aga Nõukogude Eesti tulevikuperspektiividele. Tuli arvestada fašistliku propaganda mõju okupeeritud alade elanikkonnale ja paljastada fašistlikke tõevõltsijaid. Kogu Eestimaa Kommunistliku Partei propaganda ja agitatsioonitöö Suure Isamaasõja perioodil kandis aktiivset, pealetungivat ise-

[1] П. К. Пономаренко. «Партизанское движение в Великой Отечественной войне». ОГИЗ. 1943, стр. 50.

loomu. Ta kutsus rahvast üles halastamatule ja ennastsalgavale võitlusele okupantide ning nende käsilaste vastu. Sealjuures anti konkreetseid juhiseid vastupanuliikumise mitmesuguste vormide arendamiseks. Lühikesed, kuid samal ajal paljuks kohustavad olid partei üleskutsed. Esitame näitena ühe nendest:

«Eesti NSV kodanikud! Asuge relvastatud võitlusele saksa röövvallutajate vastu! Astuge partisanisalkadesse, rahvatasujate salkadesse! Hävitage halastamatult hitlerlikke röövleid ning Mäe, Soodla, Vendti, Angeluse ja Uluotsa kampa kuulujaid ja teisi rahvavaenlasi! Ärgem andkem ühtki sõdurit Hitleri armeesse! Minge mobilisatsiooni eest metsadesse peitu. Hoiduge igati kõrvale Saksamaale saatmisest. Seal ootab teid surm või orjus. Päästke Eesti külasid ja linnu laastamise eest. Kaitske rahva vara, peitke seda sakslaste eest, ärge laske meie rahva vara Saksamaale vedada. Lõigake läbi sakslaste taganemisteed: lõhkuge raudteed, maanteed ja sillad, et ükski röövel rahva õiglasest karistavast käest ei pääseks!»

Põhilisteks kanaliteks, mille kaudu partei tõesõna ajutiselt okupeeritud Eesti NSV elanikkonnani jõudis, olid Nõukogude tagalas trükitud ja üle rindejoone saadetavad ajalehed, ajakirjad, lendlehed, brošüürid, samuti raadiosaated ja partisanide suuline selgitustöö.

Nõukogude tagalas ilmus Suure Isamaasõja aastail hulk eestikeelseid ajalehti ja teisi perioodilisi väljaandeid. 1941.—1942. aastal ilmusid «Rahva Hääl», «Nõukogude Eesti eest» ja «Nõukogude Informbüroo Viimased Teated». Kui sõja algusperioodil eestikeelsete ajalehtede trükkimisel ettenähtud tähtaegadest veel kinni pidada ei suudetud, siis 1943. a. ilmus «Rahva Hääl» juba süstemaatiliselt. Eriti hoogsaks muutus eesti ajakirjanike tegevus 1944. a. algusest, mil Eesti NSV vabastamise tund järjest lähemale jõudis. Hakkasid regulaarselt ilmuma ka ajalehed «Rahva Hääl», «Tasuja» ja «Sovetskaja Estonia».

Teiseks trükisõna vormiks olid episoodilised väljaanded. 1941.—1942. aasta jooksul trükiti ja toimetati Nõukogude Eesti territooriumil üle nelja ja poole miljoni eksemplari lendlehti, loosungeid ja brošüüre.

Kõrvuti trükisõnaga mängisid okupeeritud alade elanikkonna hulgas poliitilise töö läbiviimisel tähtsat osa

Nõukogude raadiosaated. Tallinna saatejaam katkestas töö 27. augustil 1941, kuid juba 10. septembril kõlasid Leningradi saatja kaudu eetris uuesti eestikeelsed saated. 18. septembril alustas eestikeelsete saadete andmist ka Moskva raadio.

Nõukogude raadiosaated informeerisid okupeeritud alade elanikkonda rindesündmustest, rahvusvahelisest elust ja Nõukogude tagala tööst. Neis saadetes anti vastulööke «Revaler Landessenderile», kes päev päeva kõrval oma fašistlikku propagandat eetrisse saatis. Eriti huvitasid kuulajaskonda saated, kus esinesid Nõukogude tagalas või eesti korpuses viibivad Nõukogude Eesti kodanikud.

Raadiosaated olid Nõukogude tagala ja okupeeritud Eesti vahel kõige efektiivsemaks ning operatiivsemaks sidepidamise vormiks.

Okupatsioonivõimud tegid kõik selleks, et kommunistliku partei ja nõukogude võimu tõesõna eesti rahvani ei jõuaks. Igal hommikul nuhkisid ringi politseinikud ja omakaitselased, kes korjasid ja hävitasid öö jooksul tänavatele ning aedadesse ilmunud Nõukogude lendlehti. Nõukogude saatejaamade kuulamine oli rangelt keelatud. Nõukogude trükiste hoidmise ja raadiosaadete kuulamise eest pidid paljud töötajad maksma vabadusekaotusega ja fašistlike koonduslaagrite surmarežiimiga. Sellest hoolimata loeti Nõukogude lehti ja kuulati Nõukogude raadiosaateid siiski. Mida pikemaks venisid okupantide näod Saksa vägede lüüasaamise puhul rindel, seda rõõmsamalt särasid eesti töörahva silmad. Parteiline propaganda ja agitatsioon eesti rahva hulgas kandis vilja. Järjest tugevnes tööliste, talurahva ja progressiivse intelligentsi hulgas Nõukogude patriotismi tunne, mis innustas eesti töötavat rahvast võitlusele fašistlike anastajate vastu.

Okupatsioonivõimude-vastane liikumine ja võitlus toimus Eesti NSV-s väga mitmesugustes vormides. Kõige laiema ulatuse saavutas selline vastupanuliikumise vorm nagu võimude ürituste ignoreerimine ja saboteerimine. Okupandid püüdsid sundida eesti põllumajandust fašistlikku sõjaväge teenima. Talurahvas aga ei täitnud temale pandud kohustusi. Ta peitis põllumajandussaadusi, andis valeandmeid loomade arvu kohta, vähendas külvipinda, külvates ainult niipalju, kui just hädasti vaja oli oma

pere ülalpidamiseks. Petseri fašistlik piirkonnakomissar, kes Nõukogude vägede kätte vangi langes, tunnistas, et talurahvas ignoreeris temale pandud kohustusi fašistliku riigi vastu. Ainuüksi selles piirkonnas kandis täitmata jäänud müüginormide eest vanglakaristust üle 500 talupoja. Voorikohustuste täitmata jätmise eest represseerisid fašistlikud piirkonnavõimud 317 perekonda.[1] Samal põhjusel karistas Tartu prefekt ainuüksi 1943. aasta kevadel 390 talupoega.[2] Võib tekkida küsimus — kas võib sunduslike müüginormide ja töökohustuse täitmata jätmist pidada fašistlike võimude vastase liikumise vormiks? Kas pole siin tegemist lihtsa talupoegliku püüdega oma isiklikku vara säilitada? 1944.—1945. aastal oli eesti põllumajandus pärast okupantide maalt väljakihutamist ja nende poolt teostatud hävitustööd majanduslikult kahtlemata palju raskemas seisukorras kui okupatsiooniperioodil. Ja siiski leidis eesti talurahvas küllalt jõudu ja vaba tahet kõigiti kaasa aidata Nõukogude armeele ja nõukogude võimule nii müüginormide kui ka küüdikohustuse ja metsatööga.

Eesti tööstust tervikuna okupatsioonivõimud eriti kõrgelt ei hinnanud. Eestis suhteliselt rohkem arenenud kergetööstus oli fašistliku armee jaoks ülearune. Samal ajal aga pöörasid okupandid suurt tähelepanu üksikute eesti tööstusharude, õigemini üksikute tööstusettevõtete rakendamisele fašistliku sõjamasina teenistusse (põlevkivitööstus, RET, Lutheri vineerivabrik jt.). Eriti suurt tähelepanu pöörasid nad eesti põlevkivi ja selle saaduste tootmisele. Põlevkivibassein allutati Saksa sõjaväevõimudele, käitisi varustati piiramatul hulgal tööjõuga, ehitati uusi tsehhe, rekonstrueeriti vanu. Ja siiski moodustas põlevkivitoodang 1942. aastal 39,1% ja 1943. aastal 69,7% 1940. a. tasemest. Veelgi väiksemaid tulemusi saavutati bensiinitootmise taastamisel, kus 1940. aasta tasemest saavutati 1942. aastal 3,6% ja 1943. aastal 32,9%.[3] Põlevkivitööstuse aeglasel taastamistempol oli terve rida põhjusi, kuid kahtlemata oli üks mõjuvamaid tööliste passiivne suhtumine oma tööülesannete täitmisesse,

[1] «Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территориях Латвийской, Литовской и Эстонской ССР», Рига, 1946.

[2] «Eesti Sõna» nr. 110, 15. mail 1943.

[3] ENSV Teaduste Akadeemia Majandusinstituudi materjalidest.

diversiooni- ja sabotaažiaktid. Põlevkivirajoonid ümbritseti sõjaväeliste valvepostidega, kuid need ei suutnud ära hoida järjest sagenevaid masinate rikkeid ja sellega seotud tööseisakuid. Isegi 1943. a. novembris, kui Kiviõlis õli ja bensiini tootmine vähehaaval paigast nihkuma hakkas, teatas Kiviõli julgeolekupolitsei ametnik, et kümne päeva jooksul olevat põlevkivibasseinis toimunud neli suuremat diversiooniakti (õhitud raudtee, transformaator ja sideliinid). Poliitiline politsei areteeris sel puhul ligi sada inimest, teostas kolmekümnel juhul läbiotsimisi ega sattunud siiski Nõukogude patriootide jälile, kes eluga riskeerides vaenlase nina all toime panid ühe diversiooniakti teise järel.[1] Analoogilistest sündmustest räägib paljude Nõukogude Eesti tööstusettevõtete okupatsooniaegne ajalugu. Hoolimata okupantide ähvardustest, karmidest karistustest ja kõigisse käitistesse sisseseatud palgalisest valvest jätkusid sabotaaži- ja diversiooniaktid.

Raskele teelahkmele jõudis okupatsiooniaastail eesti intelligents. Tal tuli otsustada, kas minna koos oma rahvaga okupatsioonivastase võitluse rada või asuda ühte leeri kodanlike natsionalistidega ja «Uue Euroopa» fašistidega. Eesti kirjanike, näitlejate ja teiste kultuuritegelaste hulgas leidus ka neid, kes valisid viimase võimaluse. Pärast lühiajalist «okupatsioonikultuuri» viljelemist lahkusid nad koos poliitiliste kurjategijatega kodumaalt, jätmata sügavamat jälge rahva mällu. Kuid selliseid oli siiski väga vähe.

Okupatsioonivõimud püüdsid ka terrori ja ähvardustega sundida eesti kultuuritegelasi fašismi teenima. Kirjanikud J. Ruuven, E. Tammlaan, kunstnikud K. Liimand, A. Laigo, ülikooli õppejõud A. Kliimann, P. Ruubel ja paljud teised mõrvati okupantide poolt. J. Sütiste, R. Sirge, A. Antson, O. Tooming jt. istusid vanglais ja koonduslaagreis. Kuid kõik need repressioonid ei kõigutanud eesti intelligentsi valdavama enamiku armastust oma rahva vastu, usku ta paremasse tulevikku Nõukogude rahvaste vennalikus peres. Eesti kunst, kirjandus ja muusika olid okupatsiooniaastail varjusurmas. Rahvaga koos sammuva intelligentsi okupatsiooniaegseid mõtteid väljendas J. Sütiste sõnadega:

[1] ORKA, f. R-59, nim. 1, t. 98, l. 443—444 ja 451.

«Võin vaikida, kuid mitte olla vaga
mu värss ei suuda korisevas soos.
Ja kui kord käsi surutakse suule —
ma kaon seks, et elaks vaba luule.»[1]

Üksmeelselt tõrkus eesti töörahvas okupatsioonivõimude poolt väljakuulutatud meeskodanike mobilisatsiooni vastu, kukutades tegelikult selle kampaania läbi. Pärast mobilisatsiooni väljakuulutamist võtsid fašistlikud võimud esialgu sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjate vastu kasutusele kõige karmimad abinõud, kaasa arvatud mahalaskmine. Kui aga sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjate ja desertööride arv hiljem kasvas, ei suutnud fašistid oma ähvardusi enam täide viia. Vangi võis panna üksikuid, sadu ja isegi tuhandeid, kuid mitte kunagi tervet rahvast. Sellepärast saadeti kinnipüütud sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjad hiljem valve all määratud väeosadesse. Kuid ka see abinõu ei aidanud. Eesti NSV vabastamislahingute ajaks, 1944. a. sügiseks, varjasid end metsades juba tuhanded mobilisatsiooni alla kuuluvad mehed. Paljud nendest asusid okupantide-vastase partisanivõitluse teele.

Fašistliku väejuhatuse plaan sundida kogu eesti rahvast tõstma relva Nõukogude armee vastu ebaõnnestus täielikult. Vaatamata kõikidele okupatsioonivõimude poolt kasutusele võetud terroriabinõudele, ähvardustele ja demagoogiale jäi eesti töörahvas ustavaks Nõukogude kodumaale, tema rahvaste sõprusele, kommunistlikule parteile.

Üheks näiteks, mis annab tunnistust eesti töörahva solidaarsusest teiste Nõukogude rahvastega, oli ta suhtumine Nõukogude sõjavangidesse. Nõukogude töötajad püüdsid kõigiti abistada Nõukogude sõjavange, keda fašistlikud võimud kohtlesid äärmise julmusega. Nõukogude sõjavangide abistamise kampaania saavutas rahva hulgas suure ulatuse. Fašistlikud võimud olid sunnitud ise selle küsimuse «Eesti Sõna» juhtkirjas üles tõstma. Juhtkirja autor tegi meeleheitlikke katseid, et selgeks teha, kuivõrd ebakohane ja sündmatu on «tõelisel» eestlasel tegemist teha vene sõjavangidega. Kuna aga autor nähtavasti ka ise ei uskunud, et eesti rahvas ta manitsussõnu

[1] «Saksa fašistlik okupatsioon Eestis». Tallinn, 1947, lk. 331.

kuulda võtab, siis lõpetas ta oma artikli ähvardustega nende kodanike aadressil, kes jätkavad suhtlemist sõjavangidega. Ähvardustele järgnesid teod. Näiteks A. Metsamärt Tänassilma vallast Viljandimaal tapeti ainuüksi sellepärast, et ta vangilangenud punaarmeelasele oli andnud leiba ja paberosse.

Kõrvuti eespool lühidalt kirjeldatud okupatsioonivõimude-vastase liikumise vormidega arenes okupeeritud Nõukogude Eesti territooriumil juba sõja algusest peale ka vastupanuliikumise kõrgem vorm — partisanivõitlus. Hävituspataljonide võitlejad teostasid julgeid ja edukaid retki läbi rindejoone, vaenlast tunduvalt kahjustades.

Eesti NSV territooriumi loovutamise eel ülekaalukale vaenlasele viisid parteiorganid kohapeal läbi teatava eeltöö partisanisalkade loomiseks võitluseks fašistide vastu. Organiseeriti salajasi toiduainete ja sõjamoonaladusid, trükikodasid, valmistati ette salakortereid jne. Põrandaalusele tööle jäi osa vastutavaid partei, nõukogude ja kommunistliku noorsooühingu töötajaid: EK(b)P Keskkomitee sekretär H. Arbon, Eesti RKN-i esimehe asetäitja N. Ruus, ELKNÜ Keskkomitee sekretär O. Cher jt. Tänu parteiorganite ettevalmistavale tööle, milles oli küll ka tõsiseid puudusi ja vigu, ei tundnud okupandid ennast juba algusest peale kuigi julgelt. Mitte asjata ei avaldanud Saksa väejuhatus Eestis juba 19. augustil 1941. aastal, s. o. ajal, mil vabariigi territooriumil käisid veel lahingud Nõukogude regulaarvägedega, üleskutse kohalikule elanikkonnale, milles lubati suurt tasu partisanide väljaandmise eest Saksa sõjaväevõimudele. Samas üleskutses ähvardas fašistlik väejuhatus partisanide varjamise ja okupatsioonivõimude-vastase tegevuse eest surmanuhtlusega. 1942. aasta alguses kurtis «omavalitsuse» füürer Mäe raadios esinedes, et võitluses «sisekorra taastamise eest», s. o. Nõukogude partisanide vastu, olevat hukka saanud 500 omakaitselast. Nende esimeste eesti nõukogude partisanisalkade võitlus oli küll kangelaslik, kuid lühiajaline. Okupatsioonivõimud püüdsid neid juurteni hävitada, aga polnud selleks suutelised.

Pärast lühiajalist vaikust hakkas partisaniliikumine okupeeritud Eestis 1942. a. lõpul uuesti hoogu võtma. 1943. aastal tekivad partisanisalgad ja -grupid juba reas rajoonides, 1944. aasta sügisel aga omandab partisanivõitlus ulatusliku iseloomu.

1943. a. suvel tegutses Pärnumaal partisanisalk J. Kalu juhtimisel. Okupantidel koos omakaitselastega õnnestus Nõukogude partisane sisse piirata. Rahvatasujad tekitasid karistussalgale suuri kaotusi, kuid ei suutnud piiramisrõngast läbi murda. Võideldes viimase meheni, langesid Nõukogude patrioodid kangelastena.

1943. a. sügisel alustas Pärnumaal oma lahingutegevust partisanisalk J. Jürissoni juhtimisel. Rajanud Kikerpere soos endale baasi, teostasid partisanid lühikese aja jooksul rea edukaid operatsioone. 7. novembril õhkisid partisanid raudteesilla Riisselja jaama juures. Sellest operatsioonist võtsid osa seltsimehed J. Jürisson, J. Leinis, A. Koodi, A. Kuller, E. Tetlov, E. Meimre. Järgmisel ööl lasksid J. Leinis ja A. Koodi Sigaste raudteejaama juures kraavi sõjaväeešeloni. Saksa sõjaväevõimud raevutsesid: kogu raudteeliiklus Pärnumaal oli desorganiseeritud. Politseinikud ja omakaitselased tegid ühe haarangu teise järel, kuid partisanid, kes tundsid hästi maastikku ja kohalikult elanikkonnalt abi said, oskasid iga kord vaenlase rõngast välja pääseda. Talvetingimustes osutus suurema salga tegevus kohalikus olukorras võimatuks. Sellepärast varjusid salga liikmed ühekaupa ümbruskonnas. Järgmiseks suveks aga oli neil organiseeritud uued partisanigrupid Audrus, Saugas, Halingul ja Tõstamaal.

Pärnumaal, Mõisaküla ja Abja rajoonis tegutsesid seltsimeeste Avarsoo-Meltsi ja seltsimees Alliku partisanisalgad. Seltsimees Alliku salk pidas ägedaid võitlusi kohaliku omakaitse üksusega ja tegeles laialdase selgitustööga kohaliku elanikkonna hulgas.

Palju väärtuslikke luureandmeid andsid raadio teel Nõukogude väejuhatusele edasi partisanid sm. Avarsoo juhtimisel. Samal ajal teostas salk ootamatuid ja edukaid kallaletunge vaenlase sõjaväelistele objektidele, organiseeris diversiooniakte jne. Salga «trofeede» hulgas oli ka fašistliku 18. armee 12. korpuse intendanditeenistuse ülem. Rohkem kui 30-liikmeline salk tegi kohaliku elanikkonna hulgas laialdast selgitustööd. Levitati Nõukogude Informatsioonibüroo teateid, samuti nõukogude kirjandust. Tuginedes kohalikele töötajatele, taastasid partisanid pärast Eesti NSV vabastamist esimestena Pärnumaal Abjas ja Mõisakülas nõukogude võimu.

Suurt aktiivsust põrandaaluse töö organiseerimisel osutas seltsimees Mätingu grupp, kes tegutses Kagu-Eestis.

Neljamehelisest partisanigrupist kasvas Eesti NSV vabastamise ajaks 60-meheline partisanisalk. Salgal olid väiksemad grupid paljudes külades. See võimaldas partisanidel vaatluse all hoida kogu okupantide tegevust selles rajoonis. Palju kahju tekitasid partisanid vaenlasele elavjõu ja tehnika osas, võib-olla aga veelgi rohkem kahjustasid nad vaenlast selgitustööga ümbruskonna külade elanike hulgas, mille tulemusel need omakorda okupantide vastu võitlusse asusid.

Üks suuremaid partisanisalku Eesti NSV territooriumil tegutses Virumaal. See koosnes 400 mehest ja teda juhtisid seltsimehed Vjaltsev, Kallaste jt. Pärast aktiivset tegevust Narva jõe paremal kaldal ületas salk 1944. a. veebruaris Peipsi järve ja tungis Katase küla juures Eesti NSV territooriumile. Vaenlase garnison külas purustati, saadi hulgaliselt trofeesid. Peipsi läänekalda fašistlikud valvurid olid partisanide ootamatust löögist sedavõrd rabatud, et ruttasid oma lüüasaamist ajakirjanduses vabandama sellega, nagu oleks nõukogude partisane olnud mitu tuhat. Suuresaare, Saarevälja, Muraka soo ja Uudeküla rajoonis hävitas partisanisalk ligi 800 fašisti, purustas mitu silda, rea soomusautosid, tanke, 40 veo- ja sõiduautot. Selle partisanisalga tegevus kutsus Saksa kõrgemas väejuhatuses esile tõsist kartust, kuna samaaegselt tungisid Narva jõe joonelt peale Nõukogude armee regulaarväeosad. Partisanisalga vastu paisati suured fašistlikud jõud ülesandega viibimata nõukogude partisanid ümber piirata ja hävitada. Antud tingimustes oli salk sunnitud taanduma. Hiljem jätkasid samad partisanid väiksemates gruppides võitlust okupantide vastu Virumaal.

Nõukogude Eesti partisanid tegutsesid tihedas koostöös Leningradi oblasti partisanidega. Paljud Eesti pinnal toimunud võitlustes silmapaistnud partisanid said oma esimesed lahinguristsed just Leningradi oblasti partisanisalkade ja -väekoondiste ridades. Suure populaarsuse saavutas Leningradi partisanide hulgas eesti partisanide salk seltsimees Aartee juhtimisel, kes fašistidele väga suuri kaotusi tekitas. Okupandid kuulutasid välja isegi erilise «preemia» salga juhtkonna kinnipüüdmise eest. Siinjuures lühike reportaaž salga suurematest operatsioonidest 1943. aasta septembri-oktoobrikuu jooksul. 18. septembril mineerisid partisanid saksa raudtee üheaegselt

mitmekümnes kohas. Mõni päev hiljem kattis salk võitluses karistusekspeditsiooniga suure partisanikoondise taandumisteed. 18. novembril sooritati kallaletung Pljussa jaamale. Pljussa, nagu teisedki raudteejaamad selles rajoonis, oli tugevasti kindlustatud. Vaatamata fašistlikele tunnimeestele oskasid partisanid märkamatult läheneda asula keskusele ja hävitada suure grupi fašistlikke ohvitsere. Partisanide löögi efektiivsust suurendas veelgi okupantide hulgas tekkinud paanika. Pimeduse katte all partisanid taandusid. Paar päeva hiljem teostasid samad partisanid kallaletungi saksa raudteevalvele ja õhkisid mitmes kohas raudtee.

Suuremal osal Eesti NSV territooriumil tegutsenud partisanisalkadest oli side Nõukogude tagalaga ning nad moodustasid osa suurest ja hästiorganiseeritud Nõukogude partisaniarmeest. Kuid mitte kõigil partisanisalkadel ei õnnestunud Nõukogude tagalaga kontakti luua. Isoleeritus ei takistanud tõeliste Nõukogude patriootide võitlust fašistlike röövvallutajate vastu.

Juba 1942. aasta alguses alustas Viljandimaal tegevust Saksa armee kätte vangilangenud Nõukogude ohvitseri Russini juhtimisel «Kotka»-nimeline salk. Mõnemehelisest grupist kasvas arvukas salk, mille koosseisus oli üle saja mehe. Salgale oli iseloomulik veel ta mitmerahvuselisus: siia kuulusid nii Nõukogude sõjavangid, peamiselt venelased, kui ka kohalikud elanikud — eestlased. Salga juhtkond otsis järjekindlalt sidet Nõukogude tagalaga ja naaberpartisanidega, kuid tal ei läinud korda nendega ühendusse astuda. Tegutsedes «omal käel», hävitas salk viis kütteainetsisterni, kolm lennukit, ühe lao, viisteist autot, nelikümmend fašisti. Küllaltki rikkalikke trofeesid kasutati salga liikmete relvastamiseks ja varustamiseks. Tänu hästi organiseeritud konspiratsioonile ja kohaliku elanikkonna toetusele jäi salk okupatsioonivõimude poolt avastamata.

1943. a. kevad-suvel alustas tegevust põrandaalune organisatsioon S. Sokolovi ja V. Vinogradovi juhtimisel. Organisatsiooni keskus asus Petseris, kuid ta liikmete võrk ulatus kuni Tallinnani. Vaprad nõukogude patrioodid tegid rahva hulgas laialdast selgitustööd ja kogusid luureandmeid, mis toimetati üle Peipsi ja rindejoone Nõukogude tagalasse. Palju tuska tegid nad okupatsioonivõimudele sellega, et muutsid saksa ametlikud kuulutused

majaseintel spetsiaalselt valmistatud kummitempliga fašismivastasteks lendlehtedeks. Vaatamata konspiratsiooni säilitamiseks tarvitusele võetud abinõudele sattus organisatsioon siiski saksa julgeolekupolitsei kätte. 1944. aasta aprillis vangistati kogu salk ja hukati peagi.

Loetletud partisanisalgad ja operatsioonid ei hõlma aga kaugeltki kogu partisanitegevust Eestis. Nõukogude partisanid tegutsesid kõikjal. Isegi Saare- ja Hiiumaal, mis olid täiesti isoleeritud muust maailmast, organiseerisid Nõukogude patrioodid-rahvatasujad okupantide-vastast võitlust. Üldse tegutses Eesti NSV territooriumil Suure Isamaasõja perioodil kaks partisanibrigaadi, kuus salka ja nelikümmend üheksa gruppi. Raske, ääretult raske oli rahvatasujate lahingutee, kuid nõukogude inimestel oli küllalt energiat, et võitlusele oma kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest ohvriks tuua kõik oma jõud, kui aga vaja — ka oma elu.

Virumaa partisanid ei unusta iialgi oma lahingukaaslast Tammemetsa, kes ohverdas oma elu teiste päästmiseks. Lahingus Saarevälja talu juures kattis haavatud partisan salga peajõudude taandumist viimse hingetõmbeni. Seltsimees Põiklik, kelle jalad olid külmavõetud, kattis kuulipildujatulega salga taandumist. Kui fašistid talle lõpuks ligi hiilisid, hävitas ta nad granaadiga, sealjuures ka ise surma saades. Partisan Rikand heitis Pljussas tugevajõulise granaadi läbi akna majja, kust okupandid olid tule avanud, hukkudes koos sakslastega maja rusude all.

Vaenlane oli avastanud ühe meie partisanide baasi ning lähenes sellele mitmest küljest. Kuuris viibisid eelmises lahingus haavata saanud partisanid Kivit ja Kuhi, kes avasid läheneva vaenlase pihta kuulipildujatule. Ründajad sattusid segadusse. Seda kasutasid partisanid ja pääsesid haarangust. Kuuris asuvaid haavatuid püüdsid fašistid elusalt kätte saada. Kuid rahvatasujad jäid oma partisanivandele truuks. Nad jätkasid vaenlase hävitamist viimse silmapilguni, hukkudes seejärel sakslaste poolt süüdatud kuuris.

Nõukogude partisane, kes on pälvinud oma rahva austuse ja armastuse, oli hulganisti. Paljusid rahvas tunneb ja austab, kuid suur osa neist sooritas oma kangelasteod üksinda, pimeduse katte all, ilma et keegi neid oleks näinud. Eesti partisanide kangelaslikust võitlusest fašist-

like anastajate vastu räägib 450 partisani autasustamine Nõukogude ordenite ja medalitega. Viit partisani — Jürissoni, Avarsood, Aarteed, Valkmanni ja Meltsi — autasustati kõrgeima aumärgi — Lenini ordeniga.

Oma operatsioonides tuginesid partisanid kohaliku elanikkonna laialdasele abile. Pärnumaal abistasid partisane aktiivselt perekonnad Soosaar, Jõgi, Höövel ja Jagu. Vaike Höövel töötas Pärnus saksa haiglas ja hankis sealt väärtuslikke luureandmeid. Virumaal pidas partisanidega tihedat kontakti E. Põikliku perekond. Tallinnas mõistis saksa sõjakohus 12. aprillil 1944. a. surma partisanide varjamise eest J. Merese, E. Kruuse, H. Dunkeli, H. Kleinerti Tallinnast ja J. Graffi Paistu vallast. 1944. a. mais põletasid okupandid Volodino külas Petserimaal elusalt kolmeliikmelise Orlovide perekonna ja Vilo vallas Venkovide perekonna, keda kahtlustati partisanide abistamises.

Vaatamata Nõukogude Eesti partisanide kangelaslikkusele jäi partisaniliikumine Eesti NSV territooriumil tunduvalt maha hitlerlastevastasest relvastatud võitlusest paljudes teistes ajutiselt okupeeritud rajoonides. Mis oli selle põhjuseks?

Üks aasta nõukogude võimu (1940/41) oli liiga lühike aeg selleks, et Eesti NSV oleks klassistruktuuri poolest võinud teistele, «vanadele» nõukogude vabariikidele järele jõuda. Kodanlikud elemendid linnades ja hallparunid maal olid sobivaks reserviks «omakaitse» ja teiste fašistlike organisatsioonide ridade suurendamiseks. Kohalikud «maa soost» fašistid olid aga kõige agaramad partisanide jälitajad ja elanikkonna terroriseerijad. Äärmiselt raske oli organiseerida partisaniliikumist tingimustes, kus fašistlik agentuur aktiivsete «omakaitselaste» näol oli esindatud igas vähegi nimetamisväärses asulas.

Raskusi partisaniliikumise organiseerimisel tekitasid ka kohalikud geograafilised tingimused. Eesti NSV territoorium oli nii looduslikult kui ka kunstlikult teistest ajutiselt okupeeritud Nõukogude rajoonidest isoleeritud. Narva jõe, Peipsi järve ja Pihkva järve läänekaldal organiseerisid okupandid alatise piirivalve kohalikest natsionalistidest. Nii näiteks oli 2. fašistlikul üksikul piirikaitse pataljonil 1942. a. talvel 100-kilomeetrisel lõigul Ninasi ja Raigla vahel Peipsi läänekaldal 21 kordonit.[1]

[1] ORKA, f. R-348, nim. 1, t. 2, l. 34.

Seoses Eesti NSV geograafilise isoleeritusega oli eesti partisanidel sidepidamisega Leningradi ja Novgorodi partisanidega suuri raskusi. Keeruline oli olukord ka partisanide baseerumisega. Eesti NSV väikesed metsamassiivid ei pakkunud kuigi head varju suurematele partisanisalkadele. Arvesse võttes asjaolusid, mis raskendasid partisanivõitlust Eestis, on eesti rahvatasujate võidud seda hinnatavamad.

Partisanivõitluse efekt okupeeritud Eesti NSV territooriumil seisis selles, et eesti rahvas ka kõige rängema fašistliku ikke all ei kaotanud usku ja lootust nõukogude võimu taaskehtestamisse Eestis. Partisanide kangelasteod kutsusid võitlusele kogu töörahvast.

Partisaniliikumine sundis fašistlikke võimumehi hoidma tagalateenistuses suuri isikulise koosseisu kontingente, keda «rahuliku» tagala puhul oleks võinud kasutada rindel. Et okupandid olid surmahirmus nõukogude partisanide ees ja kartsid nende hoope iga nurga tagant, sellest pajatavad järgmised, päris anekdootlikud juhtumid saksa julgeolekupolitsei aruannetest. 17. oktoobril 1943 laskis Sadala omakaitse kompaniiülem maha teda Tartust kontrollima saadetud omakaitse ametniku, pidades teda partisaniks. Kaks nädalat hiljem laskis üliagar omakaitselane Raigastvere järve ääres maha «partisani», kes osutus hoopis saksa armee majoriks.[1] Hirmul olid suured silmad.

Kuid partisanide tekitatud kaotused elavjõu ja tehnika osas andsid kartuseks ka põhjust! Eesti NSV vabastamise ajaks olid meie partisanid hävitanud 5 vaenlase lennukit, 4 tanki, 5 soomusautot, 11 veoautot ja 25 sõiduautot; kraavi oli lastud 11 raudteerongi, kusjuures hävis 11 vedurit ja 139 vagunit sõjamoona ning elavjõuga; tapetud oli: 3468 saksa sõdurit, 42 ohvitseri, 2 kindralit ja 79 politseinikku; sideliine purustati 36,35 km ja raudteid 5,4 km ulatuses; õhku lasti 7 raudteesilda, 27 maanteesilda ja 8 tsisterni 161 tonni bensiiniga; põlema oli süüdatud 4 toidumoona- ja viis laskemoonaladu; hävitati 15 miinipildujat, 33 kuulipildujat, 353 vintpüssi, 116 hobuveokit; sõjasaagiks saadi 12 miinipildujat, hulk granaate ja miine, 15 tankitõrjepüssi, 43 kuulipildujat, 387 vintpüssi, 6 raadiojaama, 11 veoautot, 5 sõiduautot, 11 mootorratast, 64 hobust, 141 automaatpüssi jm.[2]

[1] ORKA, f. R-63, nim. 1, t. 31, l. 8.
[2] EKPA materjalidest.

V. Kaadri ettevalmistamine Nõukogude Eesti jaoks

Kahe maailmasõja kogemused näitavad, et sõjategevusest kannatada saanud rajoonide taastamine toimub kodanliku korra tingimustes väga aeglaselt ja on seotud elanikkonna laiade kihtide vaesumisega. Taastamistöö algab harilikult pärast sõja lõppu ja selle tempo sõltub asjaolust, kuivõrd tulutoovad on erakapitalide mahutused.

Vastupidist pilti kohtame nõukogude ühiskonnas. Sõjahaavade ravimine on siin üldrahvalik ülesanne, hoolitsus rahva heaolu eest seisab siin kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse tähelepanu keskpunktis. Samal ajal, kui veel kestis sõjategevus ja jätkus vaenlase purustamine rindel, leidis nõukogude rahvas endas jõudu ja tahet asuda hitlerlikust okupatsioonist vabastatud rajoonide majandus- ja kultuurielu taastamisele. Kuid taastamistööde kiire tempo pole seletatav mitte ainult vabastatud rajoonide elanikkonna tööinnuga. Juba hulk aega enne teatava maa-ala vabastamist valmistati Nõukogude tagalas selle jaoks ette kaadrit, koostati esialgseid plaane, koguti vajalikke materiaalseid reserve taastamistöödeks.

Ka Eesti NSV rahvamajanduse ja kultuurielu taastamisel mängisid suurt osa eeltööd, mis tehti veel enne Eesti NSV territooriumi vabastamist okupatsioonist. Eriti tähtsal kohal nende eeltööde hulgas seisab kaadri ettevalmistamine. Edukale taastamistööle võis mõelda ainult juhul, kui selle töö juhtimiseks oli olemas küllaldaste teoreetiliste teadmiste ja praktiliste kogemustega varustatud partei- ja nõukogude kaader. Eesti rahvuslikku kaadrit oli aga väga vähe, kuna osa oli langenud 1940.—1941. aasta lahinguis, enamik aga viibis eesti rahvuslike väeosade ridades.

Vabariigi partei- ja nõukogude organite ette kerkis ülesanne välja selgitada ja arvele võtta kõik Nõukogude tagalasse evakueerunud juhtivad töötajad, samal ajal aga ette valmistada uut kaadrit.

EKP Keskkomitee ja vabariigi valitsusorganid tegid pärast Tallinnast Nõukogude Liidu tagalasse ümberpaiknemist Nõukogude Eestist evakueerunud kodanike hulgas süstemaatilist tööd. Enamik evakueerituid paiknes Uraali piirkonnas, paljud olid aga sattunud ka teistesse oblastitesse ja vabariikidesse. Sidepidamiseks evakueeritutega määrati kohapeale Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu oblastivolinikud. Rajoonidesse, kus asus suuremal hulgal Eesti NSV kodanikke, määrati ka rajoonivolinikud. Selline volinike aparaat võimaldas EKP Keskkomiteel ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogul pidada täpset arvestust evakueeritute kohta. Juba 1942. a. augustiks oli arvele võetud üle 23 000 Eesti NSV-st evakueeritud kodaniku.[1] Kuna arvestus oli personaalne, oli ka teada evakueeritud isikute eriala, haridustase jne. Perioodiliselt tehti Moskvas toimuvatel oblastivolinike nõupidamistel kokkuvõtteid tööst evakueeritute hulgas.

Nende nõupidamiste protokollid, oblastivolinike aruanded ja evakueeritud isikute mälestused räägivad suurest hoolitsusest, millega partei- ja nõukogude organid evakueerituisse suhtusid. Võtame kas või järgmise näite. Grupp eestlasi sattus 1942. a. sügisel Kamõšlovi nahavabrikus töötades elutarbelistesse raskustesse. Olukorra lahendamiseks sõitis kohale VNFSV Kergetööstuse Rahvakomissari asetäitja. Tutvunud olukorraga, andis ta rea korraldusi töö organiseerimise, ühtlasi sanitaarsete ja elutarbeliste tingimuste parandamiseks. Evakueeritud töölistele anti välja hulk tööstuskaupu.

Tööstuskaubad, mida Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu oblastivolinikud jagasid igas kvartalis, olid evakueerituile suureks toeks. Haruldase hoole ja tähelepanelikkusega suhtusid kohalikud rahvaharidusorganid eestikeelse koolihariduse organiseerimisse evakueeritud laste hulgas. Juba 1941/42. aasta talvel tegutsesid 10 asulas eestikeelsed klassigrupid.[2] 1942/43. aasta talvel oli niisuguseid klassigruppe juba 42, kokku töötas neis 42 õpe-

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1942. a., t. 13.
[2] Samas, t. 48, l. 16.

tajat ja õppis 534 õpilast.[1] Tšeljabinski oblasti TSN Täitevkomitee rahvahariduse osakonna kaasabil kutsuti kokku isegi seminar eesti õppekeelega klasside juhatajaile.

Kohalike partei- ja nõukogude organite igakülgne abi evakueerituile andis neile võimaluse üle saada teekonna raskustest, kohaneda uues elukohas ja asuda nõukogude tagalatöötajate rivisse.

Samal ajal, kui eesti töörahvas okupeeritud territooriumil pidas võitlust fašistide vastu, kui Nõukogude armee eesti rahvuslike väeosade sõjamehed sammusid raskeil rindeteedel, kindlustasid Nõukogude tagalasse evakueerunud eestlased kogu oma energiaga nõukogude sõjamajandust ja valmistusid taastamistöödeks Eesti NSV territooriumil.

On võimatu teha ammendavaid kokkuvõtteid evakueeritud kodanike tootlikust tegevusest Nõukogude tagalas. Nad töötasid oma erialale vastavalt tuhandetes käitistes, asutustes, sovhoosides ja kolhoosides. Mõninga ettekujutuse evakueeritute tublist ja mehisest tööst annavad lühikesed teated, mis ilmusid sõjaaegse ajakirjanduse veergudel, samuti ka evakueeritute isiklikud mälestused. Suur grupp Tallinna tehase «Punane Krull» töölisi töötas sõja ajal ühes Kuznetski basseini tehases. Tehas ehitati «Punase Krulli» ja ühe teise Donbassist evakueeritud tehase sisseseadetest. Direktoriks oli sm. R. Stockberg. Töölised R. Miller, R. Erm, E. Erm, J. Rähni, P. Miller, A. Telg, L. Telg ja L. Reisko olid eesrindlastena tuntud kogu käitise kollektiivi hulgas. Kašira kaevanduses hinnati paljusid kaevureid-eestlasi kui häid spetsialiste ja tublisid töömehi. Araali merel paistis silma kalakuunari «X aastat Kasahstani» meeskond Narva-Jõesuust pärineva kaluri J. Konga juhtimisel. Üleliidulises sotsialistlikus võistluses saavutas meeskond kolmanda koha. Auhinnalisele kohale sotsialistlikus võistluses tuli ka kalalaev, mille kapteniks oli kuuekümne kahe aastane Aleksander Hint ja tüürimeheks kirjanik Aadu Hint. Sõjaaegsed ajalehed tõid teateid Eestist evakueeritud inimeste osavõtust Stalingradi taastamisest, kolhoosides töötajate eesrindlikust tööst ja palju muud. Kõik need näited rääkisid eesti rahva aktiivsest osavõtust Nõukogude sõjamajanduse kindlustamisel.

---

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1942. a., t. 4, l. 8.

Elu- ja töötingimused Nõukogude tagalas sõja ajal ei olnud kerged. Sageli tuli pingutada kogu oma jõudu, ära öelda kõige vajalikumast. Siiski meenutavad eestlased neid karme sõja-aastaid Nõukogude tagalas kui suurt elukooli.

Rahvusliku kaadri ettevalmistamine sõja ajal toimus järgmistes põhilistes suundades: 1. juhtivate partei-, komsomoli-, nõukogude ja ametiühingutöötajate ettevalmistamine, 2. teaduslike töötajate ja kunstnike kaadri ettevalmistamine ning selle kvalifikatsiooni tõstmine, 3. mitmesuguste erialade kvalifitseeritud tööliste väljaõpetamine.

Esimesse gruppi kuuluva juhtiva kaadri ettevalmistust teostas vahetult peamiselt Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee. Esialgu toimusid mitmesugused kursused laialipillatult paljudes keskustes. Partei- ja komsomolitöötajad koondati Mõškinosse Jaroslavli oblastisse, ametiühingutöötajad Tšeljabinskisse, kaubandustöötajad Jegorjevskisse jne. 1943. a. moodustati NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu otsuse põhjal Jegorjevskis üks keskne Eesti NSV juhtiva kaadri ettevalmistamise õppekombinaat.

Jegorjevski õppekombinaat kujunes uue kaadri suureks sepikojaks. Ainuüksi ühe aasta jooksul — 1. oktoobrist 1943 kuni 1. oktoobrini 1944 — viidi kombinaadis läbi ligi 30 lühiajalist kursust mitmesugustel erialadel. Kursantide üldarv sel perioodil ulatus 400-ni. Üldse võttis kombinaadi kursustest osa 1500 inimese ümber.[1]

Suurt abi majanduslike küsimuste lahendamisel andsid kombinaadile NLKP Jegorjevski Linnakomitee ja linna täitevkomitee. Kombinaadile anti head õpperuumid, ühiselamu, abimajand jne. Kõik see tagas normaalse õppeprotsessi ja jättis nii kombinaadi juhtkonna kui ka kursantide südamesse sooja tänutunde väikese vene linna elanike külalislahkuse eest.

1944. aasta veebruaris-märtsis, kui Eesti NSV keskasutused paiknesid Moskvast ümber Leningradi, organiseeriti mitmed juhtivate töötajate kursused Leningradis ja Puškinos.

Paljudel juhtudel tegelesid juhtivate töötajate ettevalmistamisega ka üleliidulised rahvakomissariaadid. Nii näi-

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1943/44. a. t. 9, l. 52—75.

teks organiseeris NSV Liidu Kohtu Rahvakomissariaat Tškalovis kvalifikatsiooni tõstmise kursused eesti juristidele, NSV Liidu Rahanduse Rahvakomissariaat — eesti finantstöötajate kursused Kostroma Rahanduse ja Plaani Tehnikumi juures. Suurt abi eesti partei- ja nõukogude organitele osutasid rahvusliku kaadri väljaõpetamisel NSV Liidu Teede Rahvakomissariaat jt.

Sõja ajal õppis Moskva, Leningradi, Sverdlovski ja teiste linnade kõrgemates õppeasutustes umbes 170 eesti üliõpilast, kellest kasvasid samuti tublid spetsialistid Nõukogude Eestile. Rida eesti teadlasi tegeles pedagoogilise ja teadusliku uurimistööga. Tšeljabinski Põllumajanduse Mehhaniseerimise Instituudi matemaatika kateedrit juhatas professor J. Nuut, Tšeljabinski kõrgemate koolide õppejõududeks olid A. Garšnek ja G. Mets. Teadusliku uurimistööga tegelesid N. Alumäe ja G. Kangro. Konstruktoritena töötasid E. Soonvald ja I. Õpik.

Eesti kunstnike meisterlikkuse täiustamisel ja noorte lavajõudude kasvatamisel olid suured teened Jaroslavlis asuvail Eesti NSV Riiklikel Kunstiansamblitel, mis loodi Nõukogude valitsuse otsuse põhjal 1941—1942. aasta talvel. Ansamblite koosseisu kuulusid: draamakollektiiv, sega- ja meeskoorid, rahvatantsugrupp, estraadi- ja sümfooniaorkestrid ning solistide grupp — kokku 200 inimest. Ansamblitesse kuulusid sellised eesti teatri ja muusikakultuuri silmapaistvad esindajad nagu P. Pinna, A. Lauter, A. Arder, O. Lund, M. Rungi, V. Alumäe jt. Kõrvuti tuntud lavajõududega õppisid ansamblites noored, kellest hiljem kasvasid paljud nõukogude eesti tunnustatud kunstnikud, nagu I. Tammur, G. Ots, V. Gurjev jt. Tutvumine Moskva ja Leningradi teatritega ning suure vene rahva realistliku teatrikunsti pärandiga andis tõsise tõuke eesti teatrikultuuri arenguks sotsialistliku realismi suunas. Rööbiti õppetegevusega teenindasid ansambli brigaadid Nõukogude armee väeosi ja tagalat. Sõja jooksul andsid ansamblite kunstnikud üle 300 kontserdi. Oma meisterlikkuse viimistlemist jätkasid ka eesti heliloojad. Just neil raskeil sõja-aastail lõi E. Kapp oma üldtuntud ooperi «Tasuleegid», samuti G. Ernesaks oma «Pühajärve».

Nõukogude eesti kirjanikud A. Alle, J. Barbarus, P. Rummo, A. Jakobson, E. Hiir, A. Hint, J. Smuul, D. Vaa-

randi ja paljud teised kutsusid oma kirjasõnaga nõukogude rahvast paremini töötama, kindlamini vaenlast lööma.

Nõukogude eesti kujutavad kunstnikud jäädvustasid oma loomingus rahva kangelaslikku võitlust fašismi vastu. Kuusteist eesti kunstnikku võtsid osa Riiklikus Tretjakovi Galeriis korraldatud Oktoobrirevolutsiooni 25. aastapäevale pühendatud näitusest. Jüriöö ülestõusu 600. aastapäevale pühendasid eesti kunstnikud iseseisva juubelinäituse. Näitusel oli välja pandud üle 150 maali, skulptuuri ja muu teose.

Okupeeritud Eestis valitses kultuurielus keskaegne vaimupimedus. Fašistlikud võimumehed ei kiusanud taga mitte ainult üksikuid kultuuriesindajaid, vaid kogu eesti rahvuslikku kultuuri. Nõukogude tagalas aga viljeldi kommunistliku partei hoolitsusel ja juhtimisel Nõukogude Eesti vormilt rahvuslikku, sisult sotsialistlikku kultuuri. Siin kasvasid selle kultuuri kandjad — kirjanikud, kunstnikud, heliloojad.

Kvalifitseeritud tööliste töölerakendamiseks ja spetsialistide väljaõpetamiseks moodustas Eesti NSV Kergetööstuse Rahvakomissariaat 1943. aastal kolm õppe-tootmiskombinaati.[1]

Õppekombinaat nr. 1 moodustati Jegorjevskis, kus asus tööle ligi 450 inimest. Kombinaadil olid mehaanika-, jalanõude, õmblus-, kudumis-, kellassepa-, ehitus-remondi ja kunstkäsitöö töökojad.

Õppekombinaat nr. 2 asus Tšeljabinskis, kus õppis 210 töölist ja teenistujat. Ka see kombinaat koosnes mitmesuguste erialade töölistest.

Õppekombinaadis nr. 3 Orudjevo külas Dmitrovi rajoonis Moskva oblastis oli 170 töölist, kes õmblesid pesu ja tegelesid remonttöödega.

Peale nimetatud Eesti NSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadile alluvate kombinaatide töötasid Nõukogude Eestist evakueerunud kodanikest koosnevad tööstuskombinaadid ja töökojad veel Ostaškovos, Kuibõševis, Sverdlovskis ja Nižne-Uvelskis. Need kombinaadid ja töökojad asutati tänu kohalike nõukogude ja parteiorganite vastutulelikkusele ja abile.

Kõik need kombinaadid täitsid rindetellimusi ja tee-

[1] EKPA, f. 1, nim. 1—35, t. 45, l. 3.

nindasid tagala elanikkonda. Ühtlasi olid kombinaadid aga ka uute oskustööliste väljaõpetamise taimelavadeks. Suurt osa etendasid kombinaadid eesti rahvuslikest väeosadest invaliidsuse tõttu demobiliseeritud sõjameestele uue eriala õpetamisel.

Kõrvuti õppe-tootmiskombinaatidega valmistasid oskustöölisi ette ka mitmesugused kursused ja õppeasutused. 1943. aastal õppis traktoristide kursustel üle 150 inimese, autojuhtide kursustel 80 inimest.[1] Tambovis tegutses velskrite-ämmaemandate kool. Suur tähtsus oskustööliste ettevalmistamisel oli tööstuskoolidel, kus sõja ajal õppis ligi 300 eesti noormeest ja tütarlast.

Nõukogude tagalas väljaõpetatud oskustööliste hulk moodustas väga väikese osa sellest arvust, mida Eesti NSV rahvamajandus vajas. Siiski suutsid need töölised taastamistöö organiseerimisel vabastatud Nõukogude Eestis üsnagi palju ära teha. Selle kaadri paljud töötajad edutati Nõukogude Eesti vastavates rahvamajandusharudes juhtivatele ametikohtadele.

Peab märkima, et ülalnimetatud abinõud ei hõlmanud kaugeltki kõike tööd, mis eesti rahvusliku kaadri kasvatamiseks tehti. EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu kaadriosakondades olid arvel peamiselt sõja algul Eestist evakueeritud kodanikud. Sõja ajal aga õppis nõukogude õppeasutustes palju eesti rahvusest kodanikke, kes olid pärit teistest liiduvabariikidest. Ka nendest kasvas Nõukogude Eestile väga hinnalist kaadrit, kelle väärtus ei seisnud mitte ainult heas eriala tundmises, vaid ka nõukogude ühiskonnas omandatud elukogemustes, millest puudust tundsid noore Nõukogude Eesti kodanikud.

Kaadri ettevalmistamisel etendas suurt osa nende praktiline töö oma erialal. Praktika Vene NFSV rajoonides tegid läbi kõigi erialade töötajad. Ligi 100%-liselt omandasid praktilise töö kogemusi traktoristid, autojuhid ja teised oskustöölised. Praktikale suunati ka partei- ja komsomolitöötajaid, juriste ning teisi juhtiva kaadri töötajaid, kuigi nende kasutamist kohapeal raskendas nõrk vene keele oskus. Suurt huvi vabariigi juhtivate partei- ja nõukogude organite töötajatele pakkus Usbeki ja Tadžiki NSV, Orjoli ja Kalinini oblasti juhtivate organite

[1] EKPA, f. 1, t. 464, k. 33, l. 63.

töökogemuste tundmaõppimine. Nimetatud vabariikides ja oblastites viibisid külaskäigul Eesti NSV esindajad, kes hiljem jagasid oma muljeid kaastöötajaile. Kõikjal võeti eesti rahvuslikku kaadrit vastu suure külalislahkusega, jagati meelsasti nendega oma kogemusi, abistati neid kõigiti.

Tähtsaks kokkuvõtlikuks etapiks kaadri ettevalmistamisel taastamistööks Nõukogude Eestis oli kohalike organite operatiivgruppide moodustamine ja nende töö.

Pärast evakueerumist Nõukogude tagalarajoonidesse koondati 1941. aastal vabariigi keskaparaadi koosseisud miinimumini, paljud asutused likvideeriti hoopis. Likvideeriti samuti ka linna- ja maakonnaorganid.

Kui rindejoon hakkas lähenema Eesti NSV-le ja mitmesuguste kursuste kaudu oli ette valmistatud juba hulgaliselt spetsialiste, kerkis üles vajadus nende organisatsioonilise jaotamiseks. Ühtlasi oli vaja nendega läbi viia konkreetne eeltöö Eesti NSV mitmesuguste rajoonide taastamise küsimustes. NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 1. detsembri 1943. aasta määrusega loodi Eesti NSV, kesk- kui ka kohapealsete organite operatiivgrupid. Esialgu määrati operatiivgruppidesse kolmsada inimest, hiljem, Eesti vabastamislahingute perioodil aga kasvas nende arv juba mitmele tuhandele.

Operatiivgruppi kuulus minimaalne hulk juhtivaid töötajaid, kes võisid kindlustada taastamistöö alustamist vastavas rajoonis.

Samal ajal kui Tallinnas, Tartus, Saare- ja Hiiumaal võimutsesid veel hitlerlased, tegelesid vastavate eesti linnade ja maakondade operatiivgrupid Leningradis taastamistöö perspektiivplaanide koostamisega.

Operatiivgruppidel, mis moodustati NLKP Keskkomitee initsiatiivil, võttes arvesse teiste vabastatud rajoonide kogemusi, oli suur tähtsus taastamistöö organiseeritud alustamisel.

Seoses operatiivgruppide töö järkjärgulise laienemisega kasvasid nõudmised uue kaadri järele sedavõrd, et Jegorjevski õppekombinaat ja mitmesugused teised kursused ei suutnud neid enam rahuldada. NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu valitsuse otsuse põhjal võeti tarvitusele järgmised täiendavad abinõud:

1) NLKP Keskkomitee suunas Nõukogude Eesti partei-

organisatsioonidesse tööle hulga kogenud parteitöötajaid teistest liiduvabariikidest.

2) EKP Keskkomiteele ja Eesti Rahvakomissaride Nõukogule anti õigus välja kutsuda teistes liiduvabariikides elunevaid endisi Eesti NSV töötajaid. Väljakutseõigus polnud kehtiv ainult mõninga puhtsõjalise tähtsusega rahvakomissariaadi kaadri suhtes.

3) Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu sai õiguse välja nõuda vajalikke spetsialiste 1. Eesti Üksikust Tagavara Laskurpolgust. Eesti vabastamislahingute ajal 1944. a. sügisel töötas Eesti NSV organites juba üle 1000 eesti rahvuslikest väeosadest demobiliseeritud sõjamehe.

4) Võimaluste piirides demobiliseeriti endisi juhtivaid nõukogude ja parteitöötajaid ka 8. Eesti Laskurkorpusest.

5) Suure hulga vastutavaid töötajaid andis 1944. aasta sügisel likvideeritud Eesti Partisaniliikumise Staap.

Kokku oli Eesti vabastamise ajaks Nõukogude tagalas välja valitud ja ette valmistatud üle 3000 inimese. Umbes 1500 neist õppis sõja ajal mitmesugustel kursustel.[1] Need arvud ei hõlma Riigikaitse, Siseasjade, Riikliku Julgeoleku ega Teede Rahvakomissariaadi töötajaid.

Mida siis kujutas endast kogu see kaader, kes hakkas teostama nõukogude võimu, taastama vabastatud Eesti rahvamajandust ja kultuurielu?

Enamik sellest kaadrist koosnes noortest nõukogude inimestest, kes juhtivale tööle asusid esmakordselt. Kommunistlik partei valis ja edutas vastutavaid töötajaid julgesti tööliste ja töötava talurahva hulgast. Parteilaste osakaal juhtivate töötajate hulgas oli suhteliselt väike. Isegi partei ja nõukogude juhtivate töötajate hulgas oli kommuniste kõigest 46,2%.[2] Veelgi väiksem oli kommunistide arv komsomoli-, ametiühingute ja muu kaadri hulgas. Põhjuseks oli siin parteiorganisatsioonide väikesearvuline koosseis Eesti NSV-s 1940.—1941. aastal ja enamiku eesti kommunistide viibimine Nõukogude armee ridades.

Suuremal osal rahvuslikust kaadrist puudusid praktilise juhtiva töö kogemused. Kaugeltki küllaldased polnud ka nende lühiaegsetel kursustel omandatud teoreetilised teadmised. Palju tuli veel õppida nii elust kui ka raama-

[1] J. Vares, «Nõukogude Eesti taassünd», Tallinn 1945, lk. 129.
[2] EKPA, f. 1, nim. 1—2, t. 182, l. 4.

tust. Seoses sellega osutasid taastamistööle hindamatu teene NLKP Keskkomitee poolt Eestisse tööle saadetud kogenud parteitöötajad. Noor rahvuslik kaader tundis kohapealseid tingimusi, vanad parteitöötajad olid relvastatud marksistliku teooria tundmisega, partei-, nõukogude ja majandustöö praktiliste kogemustega. Nii täiendasid nad teineteist.

Sõja ajal edutatud kaadri hulgas oli suur osatähtsus naistel. Jegorjevski õppekombinaadis oli neljateistkümne mitmesuguse juhtivate partei-, komsomoli- ja nõukogude töötajate kursuse kursantide hulgas naisi 61,5%, majandustöötajate kursusel — 53,9%, üldhariduslikul kursusel 64,2%.[1] On muidugi arusaadav, et naiste arvuline ülekaal tagala kaadri hulgas oli tingitud sõjaolukorrast. See asjaolu aga ei vähenda sugugi naiste ühiskondlikule tööle kaasatõmbamise tähtsust Eesti NSV-s.

Üldkokkuvõttes võib öelda, et kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse juhtimisel tegid Nõukogude tagalasse evakueerunud Eesti NSV kodanikud sõja ajal kaadri edutamise ja väljaõpetamise alal ära suure töö. Muidugi ei õigustanud kõik sel perioodil juhtivale tööle edutatud seltsimehed neile pandud lootusi, kuid need jäävad ikkagi erandjuhtumeiks ega iseloomusta tehtud tööd. Rõhuv enamik sõja ajal edutatud juhtivaid töötajaid olid tõelised nõukogude patrioodid, kes auga täitsid neile pandud ülesande Nõukogude Eesti taastamistöö organiseerimisel ja juhtimisel.

---

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1943/44. a., t. 9, l. 52—75.

VI. Eesti laskurkorpuse osavõtt Nõukogude Eesti vabastamise lahinguist

1943. aasta oli sõja käigus põhjaliku murrangu aastaks, mille jooksul loodi soodsad eeltingimused kogu Nõukogudemaa puhastamiseks vaenlastest.

Kuid fašistlik Saksamaa koos oma vasallidega oli siiski veel küllaltki tõsiseks vastaseks. Ära kasutades teise rinde puudumist Euroopas, hoidis fašistlik väejuhatus enamikku oma diviisidest endiselt Nõukogude—Saksa rindel. Fašistide peamehed Berliinis püüdsid iga hinna eest aega võita. Ühtlasi lootsid nad lahkhelidele antifašistlikus koalitsioonis ja otsisid võimalust Ameerika Ühendriikide ning Inglismaa reaktsiooniliste ringkondadega kokkuleppimiseks, et nendega separaatrahu sõlmida. Nõukogude armee hiilgavad edusammud 1944. aastal ajasid hitlerlaste salakavalad plaanid nurja.

Nõukogude armee pealetung 1944. aastal algas purustava löögi andmisega Saksa fašistlikele vägedele Leningradi ja Novgorodi all. Nõukogude vägede pealetungioperatsioon algas 14. jaanuaril. Sellest võttis osa Leningradi ja Volhovi rinne, samuti Punalipuline Balti Mere Laevastik. Nõukogude vägede jõupingutuste tagajärjel purustati fašistliku Saksa 18. ja 16. väliarmee kaitse. Hoolimata vaenlase visast vastupanust ja rasketest maastikulistest tingimustest metsa- ja sooderikkas rajoonis, laiendasid Nõukogude väed päev-päevalt läbimurret ja kiirendasid pealetungitempot. Veebruari jooksul jõudis Nõukogude armee välja Narva jõe — Peipsi järve joonele. Vaenlasele tekitati suuri kaotusi nii elavjõus kui ka tehnikas. Nõukogude vägede võidu tagajärjeks Leningradi ja Novgorodi all oli Lenini linna täielik vabastamine blo-

Lahinguväli Narva lähistel 1944. aasta märtsis.

kaadist, Leningradi oblasti puhastamine vaenlastest ja soodsate tingimuste loomine edaspidiseks pealetungiks.

Nõukogude armee võidul Leningradi ja Novgorodi all oli Baltimaade rahvastele, sealhulgas ka eesti rahvale, eriline tähtsus. Vaenlast jälitavad Nõukogude väed alustasid Nõukogude Eesti territooriumi vabastamist fašistliku okupatsiooni-ikke alt. Kerkis üles küsimus Saksa fašistlike vägede Balti grupeeringu ümberpiiramisest ja täielikust hävitamisest.

Seoses Leningradi rinde pealetungivate vägede eduga ja vabastamislahingute kandumisega Eesti NSV territooriumile toodi 8. Eesti Laskurkorpus Leningradi rinde koosseisu. Leningradi alla toodi üle ka senini Uraalis paiknenud 1. Eesti Tagavara Laskurpolk.

Korpuse ümberpaigutamisse vahetult Nõukogude Eesti piiride lähedusse suhtus isikuline koosseis suure rõõmuga. Korpuse sõjameestel olid seljataga lahingud Velikije Luki, Novosokolniki ja Neveli all. Kuid eriti palavalt soovisid nad osa võtta oma kalli Nõukogude Eesti vabastamisest. Hoogsamalt kõlasid sõdurilaulud, kõnelustes

meenutati sagedamini kodukohti, räägiti oma tulevikukavatsusist vabastatud Eestis pärast vaenlase purustamist. Miitinguil, koosolekuil ja diviiside ajalehtede veergudel avaldasid sõjamehed kommunistlikule parteile ja Nõukogude valitsusele tänu neile antud võimaluse eest vahetult osa võtta Nõukogude Eesti vabastamisest saksa fašistlikest vallutajatest.

Kohe pärast korpuse ümberpaiknemist Leningradi rindele suunati Eesti korpuse suurtükiväeüksused tulepositsioonidele ida pool Narva linna. Suurtükiväelased võtsid lahinguist osa poolteise kuu jooksul — märtsi algusest kuni aprilli lõpuni — ja täitsid nendele antud tuleülesandeid suure ennastsalgavusega. Selle perioodi lahingute eest autasustati ainuüksi 23. suurtükiväepolgus ordenite ja medalitega 205 sõjaväelast.

Kevad ja suvi möödusid selles rindelõigus kohaliku tähtsusega lahingute tähe all, kuna Nõukogude Eesti täielikuks vabastamiseks polnud veel vajalikke eeltingimusi loodud. Pealegi poleks läbimurre Soome lahe ja Peipsi järve vahel olnud küllalt efektiivne. Vaenlasel asusid siin tugevad jõud, pealegi ei lasknud Narva jõe ülem- ja keskjooksu soine ning metsarikas maastik Nõukogude vägesid laialdaselt sõjatehnikat kasutada. Täieliku edu saavutamiseks selles rindelõigus oli vaja anda algul vastasele löök lõuna pool Peipsi järve ja ohustada sel teel Saksa operatiivgruppi «Narva» ümberpiiramisega.

Sellest suurest ettevalmistustööst tuli osa võtta ka eesti rahvuslike väeosade isikulisel koosseisul.

Leningradi rindele saabumise ajaks kujutas 8. Eesti Laskurkorpus endast hästi ettevalmistatud Nõukogude armee väekoondist. 8. Eesti Laskurkorpuse väeosade lahinguvalmidust ja isikulise koosseisu kõrgeid poliitilisi, sõjalisi ning füüsilisi omadusi kinnitasid ka head hinded komisjonide poolt, kes tutvusid korpusega pärast ta lülitamist Leningradi rinde vägede koosseisu. Vaatamata kõigile saavutatud edusammudele tehti eesti rahvuslikele väeosadele pärast Leningradi rindele saabumist uuesti ülesandeks jätkata oma lahingulist väljaõpet. Nõukogude armee juhatus lõi eesti rahvuslikele väeosadele kõik tingimused eelseisvais lahinguis lahinguülesannete täitmisel vähimate kaotuste hinnaga parimate tulemuste saavutamiseks.

Nagu kõikides teisteski Nõukogude armee väekoondis-

tes, kes olid varustatud rinnetel saadud rikkalike lahingukogemustega, nii ka 8. Eesti Laskurkorpuses polnud lahinguline väljaõpe 1944. aasta kevadel ja suvel mitte ainult lihtne sõjaasjanduse põhialuste tundmaõppimine, nagu see oli olnud enne Velikije Luki lahinguid. Nüüdne väljaõpe kujunes lahingumeisterlikkuse täiustamiseks ja väeliikide koostöö viimistlemiseks. Peamist tähelepanu pöörati kõige selle uue tundmaõppimisele, millega nõukogude sõjakunsti rikastasid tegevarmee väeosad, kes sooritasid rindel ühe eduka operatsiooni teise järel.

Korpuse väeosades pöörati palju tähelepanu Leningradi rinde vägede kogemuste omandamisele, kuidas tegutseda metsarikkal ja soisel maastikul. Diviisides ehitati spetsiaalseid saksa välikindlustuste tüüpi pataljoni-kaitselõikusid. Korpuse allüksused treenisid päev päeva kõrval vaenlase kaitseehituste kiiret läbimurdmist. Sageli korraldati süstemaatiliselt pataljonide, polkude ja diviiside õppusi iga liiki toetusvahendite kaasatõmbamisel. Perioodiliselt toimusid mitmepäevased kompleksõppused, mille käigus sõjameestel tuli tegutseda mitmesugustes maastikutingimustes ja mitmesugusel ajal — nii öösel kui ka päeval. Paralleelselt õppustega tegelesid eesti väeosad ka väejuhatuse lahinguülesannete täitmisega. Nii näiteks ehitasid korpuse väeosad aprilli- ja maikuus 2. löögiarmee tagala kaitseliine Luuga jõe idakaldal Kingissepa rajoonis. Samal ajal harjutasid väeosad Luuga jõe forsseerimist. Pealetungilahingu keerulisima liigi — veetõkete ületamise tundmaõppimisel omandatud kogemused olid korpuse võitlejaile suureks abiks hiljem, kui lahinguis Nõukogude Eesti eest tuli kiires tempos forsseerida nii mõnigi jõgi ja väin. Nii kaitseehitustööd kui ka forsseerimisõppused täitis isikuline koosseis eeskujulike ja heade hinnetega.

Kaitseehitustööde perioodil Luuga jõel sai 8. Eesti Laskurkorpus Leningradi rinde vägede juhatuselt ülesande kindlustada Koporje rajoonis Soome lahe ranniku kaitse võimalike vaenlase meredessantide vastu. Korpuse ja diviiside staabid töötasid välja üksikasjalise tegevusplaani. Et praktiliselt kontrollida, kuidas korpuse väeosad on valmis selle lahinguülesande täitmiseks, ja rajada rannikul vajalikud kaitseehitused, viidi juunikuus korpuses läbi suured õppused teemal: «Soome lahe rannikul maabunud vaenlase dessandi purustamine ja hävitamine

ning ranniku kaitsele asumine.» Õppused toimusid tihedas koostöös Punalipulise Balti Mere Laevastiku väeosade ja laevadega, maksimaalselt lahingutingimustele vastavalt. Korpuse isikulise koosseisu tegevusele andis Leningradi rinde staabi komisjon kõrge hinnangu. Eriliselt märgiti ära marsi kiirust, eeskujulikku rännaku-distsipliini ja inseneritööde kõrget taset. Nendel õppustel oli ka vahetult suur operatiivne tähtsus: nad pidid vastase tähelepanu kõrvale juhtima Karjala maakitsuselt, kus Nõukogude väed arendasid pealetungi.

Suurt tähelepanu pöörati väeosades laskurite ja suurtükiväelaste tulemeisterlikkuse tõstmisele. Pikema treeningu tulemusel saavutasid sõjamehed laskekunstis häid näitajaid.

Lahingulaskmised tegid läbi ka korpuse suurtükiväelased ja miinipildurid. Nii harjutasid suurtükiväelased märtsis traattõkete purustamist otsesihtimisega. Mais viidi läbi näitlikud suurtükiväe laskmised varem ehitatud saksa tüüpi kaitsepositsioonide pihta. «Vaenlase» tranšeed ja tulepunktid purustati täpse suurtükitulega vähima mürskudekulu juures. Laskmistel viibiv 2. Löögiarmee juhataja avaldas kõigile suurtükiväelastele tänu ja autasustas kõige rohkem silma paistnud seersant Laini meeskonda rahalise preemiaga. Järjekordsetel laskmistel juunikuu esimestel päevadel saavutasid kõrgeid tulemusi korpuse 85. suurtükiväepolgu sõjamehed.

Oma lahingumeisterlikkuse täiustamise eest võitlesid kõikide erialade sõjamehed: radistid andsid eksameid kvalifikatsiooni kindlaksmääramiseks, luurajad treenisid tegutsemist soisel ja metsarikkal maastikul, sapöörid demineerimist jne.

Kiiresti kasvas eesrindlase rinnamärgiga autasustatud sõjameeste arv. 1944. aasta augusti lõpuks ulatus nende hulk korpuses juba kahe ja poole tuhandeni.[1]

8. Eesti Laskurkorpuse ettevalmistustöö lahingutegevuseks Nõukogude Eesti vabastamisel polnud mitte ainult kogu isikulise koosseisu sõjameisterlikkuse järsu tõusu perioodiks, vaid ka ta kiire poliitilise kasvu ajajärguks. Kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse hoolitsus eesti rahva ja Nõukogude armee eesti rahvuslike väeosade saatuse eest, lahinguis karastatud sõpruse tugevne-

[1] RKMA, f. 444, nim. 127130, t. 7, l. 132.

mine Nõukogude armee teiste väeosadega, eestlaste-sõjameeste tihe side Nõukogude tagala töötajatega ja süstemaatiline poliitiline kasvatustöö allüksustes — kõik see aitas isikulist koosseisu üle saada neist igandeist ja eelarvamustest, mida kodanlik valepropaganda oli eestlastele külge pookinud.

Kiiresti kasvasid partei- ja komsomoliorganisatsioonide read. Parteisse võeti vastu parimaid sõjamehi — rindevõitlejaid ja väljaõppe eesrindlasi. Nii näiteks oli 7. diviisis 1. jaanuarist 15. maini parteisse vastuvõetute hulgas: lahinguist osavõtnuid — 90%, ordenite ja medalitega autasustatuid — 25%.[1] Oli iseloomulik, et parteisse vastuvõetute hulgas kasvas pidevalt sõdurite ja seersantide erikaal. Kui 1943. aastal 249. diviisis parteisse vastuvõetute hulgast moodustasid sõdurid ja seersandid 75%, siis 1944. aasta veebruaris oli vastav protsent juba 90.[2]

Partei ja komsomoli ridade kiire kasvu tulemusena suurenes kommunistide ja kommunistlike noorte osakaal korpuse isikulise koosseisu hulgas. Nõukogude Eesti vabastamise lahingute alguseks moodustasid kommunistid ja kommunistlikud noored 7. diviisis 39,6%, 249. diviisis — 45,7% ja korpuse üksikväeosades — 66,4% isikulise koosseisu üldarvust. Korpuse parteiorganisatsioonis oli sel ajal tuhandeid kommuniste.[3]

Korpuse kommunistide mitmetuhandeliikmeline väesalk oli selleks organiseerivaks ja innustavaks jõuks, mis igapäevase hoolika kasvatustööga ja kommunistide isikliku eeskujuga suunas sõjamehi nende ees seisvate ülesannete täitmisele. Kommunistid olid kõigi väejuhatuse ülesannete täitmisel eesrindlasteks, kelle järgi joondusid teised võitlejad.

Kaitsetöödel Kingissepa linna rajoonis ei tulnud leitnant Goltsevi rühm esimesel päeval normi täitmisega toime. Kommunistid arutasid oma ülesandeid nõupidamisel, vestlesid mahajäävate võitlejatega, alustasid regulaarse lahingulehe väljaandmist, kus valgustati normide täitmise eest toimuva võistluse käiku. Peagi täitis ja ületas rühm mitte ainult süstemaatiliselt töönorme, vaid asus mahajäänute hulgast esimeste sekka, teenides ära väejuhatuse tänu. Kaitsetööde alguses ei tulnud oma

[1] EKPA, f. 78, nim. 78—1, t. 5, l. 50.
[2] RKMA, f. 444, nim. 127130, t. 3, l. 201.
[3] Samas, t. 7, l. 85.

normide täitmisega toime ka 300. laskurpolgu 3. pataljon. Võitlejate hulgas tekkis arvamine, et norme tuleks vähendada. Töönormide täitmata jäämise põhjusi arutasid kommunistid ja kommunistlikud noored oma koosolekuil. Teisel päeval ületasid kõik kommunistid ja kommunistlikud noored kinnitatud töönormid. Kohe lakkasid igasugused jutud liiga kõrgeist normidest ja peagi suutsid kõik pataljoni võitlejad oma päevaülesanded täita. Hiljem tuli see pataljon töö hulga ja kvaliteedi poolest ühele esimestest kohtadest diviisis.

Leningradi rinde vägede koosseisus oli hulk Nõukogude armee väeosi, kelle lahingutee oli otseselt seotud eesti rahva võitlusega Nõukogude kodumaa vabaduse ja iseseisvuse eest. Sügava austuse ja sõpruse õhkkonnas, mis olid karastunud ühiseis lahinguis meie kodumaa vaenlase vastu, toimus 1944. aastal juuni alguses ühe sellise Nõukogude armee väeosa kohtumine Eesti NSV nõukogude ja parteiorganite kui ka eesti rahvuslike väeosade esindajatega. Oma läkituses eesti rahvale tuletasid selle väeosa sõjamehed meelde, kuidas nad juba 1939. aastal, pärast vastastikuse abistamise pakti sõlmimist NSV Liidu ja Eesti vahel sõlmisid baasides olles tihedad sidemed eesti töörahvaga. 1941. aasta suvel ja sügisel kaitsesid nad õlg õla kõrval rahvakaitseväeosadega Nõukogude Eestit saksa fašistlike vägede ülekaalukate jõudude pealetungi vastu. Pärast vaenlase purustamist Leningradi all 1944. aasta alguses olid nad esimesi nõukogude sõdureid-vabastajaid, kes Eesti NSV territooriumile astusid. Selle väeosa sõdurid avaldasid oma rõõmu, et neil avaneb võimalus jätkata oma lahinguteed Nõukogude Eestis, vabariigis, mille töörahvast neil oli palju häid mälestusi. «Astudes lahingusse,» kirjutasid nad, «oleme kindlalt veendunud selles, et lahingud meie paljurahvuselise nõukogude rahva au, vabaduse ja iseseisvuse eest veelgi kindlustavad meie sõprust eesti rahvaga.»

Selle väeosa lahinguteed õpiti laialdaselt tundma 8. Eesti Laskurkorpuse väeosades. Korpuse sõjamehed suhtusid nende sõdurite kangelaslikku võitlusse sügava tunnustuse ja austusega, tõotades eelseisvais lahinguis nende kuulsusrikkaid lahingutraditsioone järgida.

Korpuse sõjamehed säilitasid ja laiendasid varem alustatud tihedaid šeflussidemeid Nõukogude tagala töötajatega. Saabudes Leningradi rindele, sõlmisid nad lahuta-

matud sõprussidemed kangelaslinna töötajatega. Suurt abi osutasid eesti korpuse sõjamehed eesti partei- ja nõukogude organite operatiivgruppidele, kes alustasid tööd talvistes ja kevadistes lahingutes okupatsiooni-ikke alt vabastatud Eesti NSV elanikkonna hulgas.

1944. a. aprillil organiseerisid korpuse sõjamehed koos Nõukogude tagalasse evakueeritud Eesti NSV kodanikega uue rahaliste ressursside sõjavajadusteks mobiliseerimise kampaania. Sel korral tehti korjandus tankikolonni «Lembitu» ja lennuväeeskadrilli «Tasuja» ehitamiseks. Lühikese aja jooksul korjati 9 060 000 rubla. Nende summadega ehitatud lennuväeeskadrill «Tasuja» lülitati varsti korpuse koosseisu, kus ta võttis osa Nõukogude Eesti täieliku vabastamise eest peetud lahinguist.

Tankid, mis kandsid eesti rahva legendaarse kangelase Lembitu nime, anti üle 159. Polotski Punalipulisele Lenini, Suvorovi ja Kutuzovi ordeniga autasustatud tankipolgule. Polk sai selle uue tehnika veidi aega enne pealetungi algust vaenlase Ida-Preisimaa tugevaima kindluse — Königsbergi vastu. Tankid «Lembitu» võtsid osa sõjategevusest Saksamaa territooriumil kuni sõja lõpuni. Tankipolgu isikuline koosseis, kes küll ei kuulunud eesti korpuse koosseisu ega võidelnud Nõukogude Eesti pinnal, sõlmis tiheda sideme eesti töörahvaga. Hiljem külastasid polgu delegaadid saksa fašistide ikke alt vabastatud Tallinna töötajaid. Oma rapordis eesti rahvale kirjutasid polgu sõjamehed 1945. aasta oktoobris: «Eesti rahva ja meie väeosa Lembitu-nimelistel tankidel võitleva isikulise koosseisu sõprus tugevnes lahinguis saksa fašistlike vallutajate vastu... Osavalt ja vapralt juhtisid vene sõdurid Lembitu-nimelisi tanke lahinguis, kus nad saksa röövlitele andsid purustavaid lööke. Lembitu nimi nõukogude tankide soomusel tõendab veelkordselt Nõukogude rahvaste vahelist sõprust.»

Tähtsaks etapiks 8. Eesti Laskurkorpuse võitlusteel oli eesti väeosade osavõtt Narva linna vabastamisest.

Sakslased olid pika aja jooksul ehitanud Narva rajoonis tugevad kaitseehitused. Narva jõge nimetasid nad raudseks barjääriks ja kiitlesid ta võitmatusega. Kuid hitlerlaste lootused sellel kaitsejoonel püsimajäämisele ei õigustanud ennast.

Kontsentreerides Narva rajooni kolm löögigruppi, alus-

tasid Leningradi rinde väed 24. juulil pealetungi ja vabastasid Narva linna juba 26. juulil 1944.

See operatsioon viidi läbi erakordselt keerulistes tingimustes. Nõukogude võitlejatel tuli rünnata vaenlase tugevasti kindlustatud positsioone, forsseerida lai Narva jõgi. Operatsiooni edu kõneles ründavate väeosade ja allüksuste heast treeningust ning kõrgeist moraalseist omadustest.

Eesti rahvuslike väeosade suurtükiväelased ja miinipildurid näitasid neis lahinguis üles kiirust ja täpsust vaenlase tulepunktide hävitamisel. Pärast suurtükiväetule ettevalmistuse lõppemist pidi seltsimees Mäe patarei paiknema lahtisele tulepositsioonile. Suurtükkide käsitsi väljaveeretamine oleks võtnud liiga palju aega ega oleks kindlustanud õigeaegset tule avamist. Vaenlase tugeva tule all vedas patarei autojuht sm. Veiner kordamööda kõik suurtükid otsesihtimisele.

Ägeda lahingu ajal suundus divisjoni vanem telefonist Kuuskmäe vaatluspunkti. Teel sai ta vaenlase kuulist haavata. Haavatuna sattus ta katkenud sideliinile. Tugevat valu maha surudes ja aeg-ajalt teadvust kaotades parandas ta liini. Alles pärast seda otsis ta üles sanitari, kes talle siis esmaabi andis. Radist Luup sai käsu minna ründava jalaväe esimestesse ahelikesse ja sealt suurtükituld korrigeerida. Teel purustas vaenlase miin ta raadiosaatja. Radist ise sai tugevasti põrutada. See aga ei takistanud tal lahingukäsku täitmast. Ta ruttas tagasi vaatluspunkti, vahetas aparaadi ja pöördus uuesti ründavate sõjameeste juurde tagasi.

Vanem Tõld kandis lahingu jooksul oma õlgadel tulepositsioonidele 4 tonni mürske.

Nende lahingute eest autasustati mitukümmend 8. Eesti Laskurkorpuse võitlejat valitsuse autasudega. Korpuse suurtükiväelased ja miinipildurid teenisid ära Kõrgema Ülemjuhataja tänu erikäskkirjas. 85. suurtükiväepolgule anti «Narva» nimetus.

1944. a. sügiseks avanesid soodsad tingimused Baltimaadel asuva saksa grupeeringu likvideerimisoperatsiooni läbiviimiseks. Pärast Leningradi blokaadi läbimurdmist 1944. aasta alguses viisid Nõukogude väed läbi rea edukaid pealetungioperatsioone Nõukogude—Saksa rinde mitmesugustes lõikudes. Karjala metsadest kuni Lõuna-Ukraina steppideni löödi hitlerlaste kaitsesse üks lõhe teise järel.

Kandes tohutuid kaotusi elavjõus ja tehnikas, taganes vaenlane läände. Fašistide propaganda väljamõeldisi, et Saksa väejuhatus viib läbi «elastse kaitse» taktikat, ei uskunud enam keegi. Mõistes oma lüüasaamise paratamatust, lõid hitlerlikust blokist lahku Saksamaa senised satelliidid — Rumeenia, Bulgaaria ja Soome. Selleks et takistada Ungarit fašistlikust režiimist vabanemisest, kiirustas Saksa väejuhatus Ungari okupeerimisega. Päevakorda kerkis fašistliku Saksamaa lõpliku purustamise küsimus. Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa reaktsioonilised ringkonnad, kes olid nii kaua ignoreerinud oma liitlaskohustuste täitmist Nõukogude Liidu ees, olid sunnitud lõpuks avama teise rinde Euroopas. Kuid isegi nüüd, teostanud dessandi Normandiasse, ei kiirustanud Ameerika-Inglise väejuhatus aktiivse lahingutegevuse arendamisega.

Nõukogude vägede poolt Nõukogude—Saksa rindel saavutatud hiilgavate võitude taustal kerkis 1944. aasta septembris päevakorda küsimus Saksa fašistlike vägede purustamisest Baltimaadel ja ühtlasi kogu Nõukogude territooriumi vaenlasest puhastamise lõpetamine.

1944. a. septembri alguses toetus saksa fašistlike vägede kaitseliini põhjapoolne tiib Eesti NSV osas Soome lahe rannikule lääne pool Narvat, suundus sealt Narva jõe ja Peipsi järve läänekallast mööda Emajõeni, edasi piki Võrtsjärve ja Väikest Emajõge lõunasse. Nõukogude väed olid jõudnud vaenlasest vabastada ainult kitsa maariba Narva linna ja lahe vahel ning Kagu-Eesti. Läti NSV territooriumist olid vaenlase valduses vabariigi loode- ja läänerajoonid.

Seega oli Saksa vägedel Baltimaadel küllaltki suur platsdarm, mis oli kitsa koridori kaudu ühendatud Ida-Preisimaaga. Rindeliini konfiguratsioon soodustas selle Saksa armeegrupi ümberpiiramist, teda Baltimailt välja laskmata.

Saksa väejuhatus valmistus Baltimaadel visaks vastupanuks Nõukogude vägedele. Selle platsdarmi enda käes hoidmisel oli fašistlikule Saksamaale erakordselt suur sõjalis-strateegiline ja üldpoliitiline tähtsus. Baltikumi merebaasid olid asendamatult vajalikud Saksa laevastiku tegutsemiseks Balti merel. Baltikum kattis Saksa vägede keskarmeegrupi põhjatiiba ja sidus suure hulga Nõukogude vägesid, keda oleks võinud kasutada pealetungi laiendamiseks Saksamaa territooriumil. Hoides enda käes

Baltimaid, võis hitlerlik klikk avaldada survet Skandinaaviamaadele.

1944. aasta septembri alguses koosnesid vaenlase väed Baltimaadel umbes 800 000-mehelisest väegrupist (kaasa arvamata sõjalennuväe ja sõjamereväe jõud), 1200 tankist ja iseliikuvast suurtükist, 400—500 lennukist. Baltimaade grupeeringusse oli kontsentreeritud 20—25% Saksa armee kõigist Nõukogude—Saksa rindel asuvaist vägedest. Niisiis seisid Baltimail Nõukogude armee vastas vaenlase arvukad, hästirelvastatud jõud, kelle kasutada olid hoolikalt väljaehitatud ja sügavalt ešeloniseeritud kaitsepositsioonid, mis toetusid looduslikele tõketele — järvedele, jõgedele, soodele ja metsadele.

Nõukogude vägede operatsioonidest Baltimail võtsid osa Leningradi ja kolme Balti rinde ning Punalipulise Balti Mere Laevastiku jõud. Nõukogude Eesti vabastamislahinguist võtsid vahetult osa nelja armee väed (8. Armee ja 2. Löögiarmee Leningradi rinde koosseisus ning 67. Armee ja 1. Löögiarmee 3. Balti rinde koosseisus). Paljudele 8. Eesti Laskurkorpuse lahinguteele pühendatud ajaleheartiklitele, mis ilmusid eesti vabariiklikus ajakirjanduses esimestel sõjajärgsetel aastatel, on iseloomulik eesti rahvuslike väeosade osatähtsuse ülehindamine nendes lahingutes. Mõned artiklite autorid, soovides näidata eesti rahvuslike väeosade kangelaslikkust võitluses Nõukogude Eesti eest, osutavad eesti korpusele kui otsustavale jõule neis lahinguis. Tegelikult moodustasid kaks eesti diviisi vähem kui ühe kümnendiku Eesti NSV territooriumil lahinguist osavõtnud vägede arvust. Selline eesti korpuse erikaal Nõukogude vägede koosseisus, kes tõid vabaduse eesti rahvale, ei vähenda ta võitlejate kangelaslikkust lahinguis ja osa, mis neil tuli täita Eesti vabastamisel. Kuid samal ajal räägivad need faktid sellest otsustavast abist, mida eesti rahvale tema vabastamisel saksa fašistlike okupantide ikke alt andsid vene rahvas ja teised Nõukogude Liidu vennasrahvad.

Leningradi ja 3. Balti rinde ning Punalipulise Balti Mere Laevastiku lahingutegevust Eesti NSV territooriumi lõplikul vabastamisel võib lahingute iseloomu ja saavutatud tulemuste alusel jaotada kaheks etapiks.

Nõukogude vägede pealetungilahingute esimene etapp kestis 14. septembrist kuni 27. septembrini, teine etapp 28. septembrist kuni 24. novembrini.

Esimese etapi vältel murdsid 3. Balti rinde väed läbi vaenlase tugevaist kaitsepositsioonidest Väike-Emajõe liinil ja Valga linna rajoonis. Vabastanud vaenlasest Lõuna-Eesti, jätkas 3. Balti rinne pealetungi Riia suunas.

17. septembril asusid pealetungile Leningradi rinde väed. Nad murdsid vaenlase vastupanu Suure-Emajõe liinil ja Narva all, jätkasid pealetungi loode ja lääne suunas, viisid edukalt läbi Tallinna operatsiooni, vabastades selle tähtsa sõjalaevastiku baasi ja Eesti NSV pealinna, ning väljusid laial rindel Eesti läänerannikule. Kattes pealetungivate Leningradi rinde vägede paremat tiiba, paiskasid Punalipulise Balti Mere Laevastiku meremehed Eesti põhjarannikule meredessante.

Vahetult enne neid lahinguid grupeeriti Leningradi rinde väed ulatuslikult ümber. Pärast Soomega vaherahu sõlmimist 5. septembril avanes Nõukogude väejuhatusel võimalus võtta osa jõudusid Karjala maakitsuselt ja tugevdada nende arvel vägesid, mis valmistusid andma hoopi vaenlasele Baltimail. Rindelõik Narva all anti üle 8. Armeele. 2. Löögiarmee, kes varem tegutses Narva rajoonis, paisati ümber Tartu alla. Koos teiste 2. Löögiarmee väekoondistega paiknes Tartu alla ümber ka 8. Eesti Laskurkorpus.

Pealetung Emajõe joonelt algas 17. septembri hommikul. Korpuse esimeses ešelonis, tegutsedes ühtlasi ka armee pealöögi suunas, tungis esialgu peale 7. Eesti Laskurdiviis. Mõni kilomeeter põhja pool jõge asus esimesse ešeloni ka 249. Eesti Laskurdiviis. Emajõe ületamine oli keeruline ja raske ülesanne. Vesitõke polnud küll eriti lai, kuid vaenlane oli jõudnud jõe põhjakallast tugevasti kindlustada. Ainult tänu võimsale suurtüki- ja lennuväe tulelöögile vaenlase kaitse eelserva pihta ja kõikide relvaliikide heale koostööle suudeti see kaitseliin minimaalse ajaga läbi murda.

Suurtükitule ettevalmistusel hävitati ja suruti maha suurem osa vaenlase tulepunkte, kuid mõned säilinud vaenlase relvad võisid forsseerimise momendil meie jalaväele suuri kaotusi tekitada. Sellepärast jälgisid suurtükiväelased teraselt jõe vastaskaldaid, külvates tulega üle iga vaenlase elustuva tulepunkti. Hiilgavalt võitlesid major Milleri ja vanemleitnant Kasvandiku suurtükiväelased. Kui suurtükikomandör Arvo Randmu veendus, et tal

oma vaatluspunktist ei ole võimalik tuld korrigeerida, ronis ta vaenlasepoolsele mäenõlvakule ja juhtis sealt vaenlase kuulirahe all oma suurtüki tuld. Sapöörid leitnant Villand, seersant Jakobson ja jefreitor Kleesment märkasid, et mõned ründesilda kohalepanevad laskurid said haavata. Sapöörid hüppasid vette ja aitasid jalaväelastel kiiremini silda parandada, et oleks saadud alustada peajõudude põhjakaldale paiskamist.

Vaevalt oli antud signaal rünnaku alustamiseks ja suurtükitule ülekandmiseks vaenlase kaitse sügavusse, kui 27. ja 354. laskurpolkude allüksused jõudsid juba vastaskaldale. Rünnaku hoog oli niivõrd suur, et vaenlase tuld nagu ei märgatudki. Oli ka haavatuid, kuid suur hulk nendest jäi edasi rivisse. Komandöril oli tegemist, et sundida reameest Järmutit, kes oli saanud haavata, kuid püüdis kepile toetudes teistega sammu pidada, arsti poole pöörduma.

Nendes esimestes lahingutes Emajõe põhjakaldal paistsid oma mehisuse poolest silma nooremkomandörid Trass, Satla, snaiper Nert, kuulipildurid Viira, Tšaškin ja paljud teised.

Vaenlane ei oodanud Nõukogude vägede pealetungi Emajõe liinilt. Ta oli rabatud ootamatust löögist ega suutnud oma põhilisi kaitsepositsioone käes hoida. Juba esimese paari tunni jooksul pärast rünnaku algust toimusid lahingud 6—7 kilomeetrit põhja pool Emajõge. Kiire edu saavutamine meie vägede poolt Emajõe liinil ei tähendanud aga veel sugugi vaenlase vastupanuvõime lõplikku kokkuvarisemist. Selleks et anda oma Narva rajoonis kaitsel asuvatele vägedele võimalust tagasitõmbumiseks ja kindlustada evakueerimist, mida kiirustades viidi läbi Tallinna, Haapsalu, Virtsu ja Pärnu sadama kaudu ning piki Riia lahe rannikut, püüdis Saksa väejuhatus iga hinna eest kinni pidada meie Tartu alt ründavaid vägesid vahepealsetel kaitsejoontel. Pealetungi käigus tuli korpuse väeosadel osa võtta lühikestest, kuid pingelistest lahingutest. 7. Eesti Laskurdiviis, keda paremalt toetasid Peipsil asuvad Punalipulise Balti Mere Laevastiku kaatrid, pidas esimese kolme pealetungipäeva jooksul vaenlasega lahinguid Koosa, Alatskivi, Omedu, Mustvee ja Võtikvere rajoonis. 249. Eesti Laskurdiviisil tuli sama aja jooksul murda vaenlase vastupanu Alajõe-Kogri, Roela ja Torma juures.

Kiirete pealetungilahingute käigus ja vaenlase jälitamisel sattusid üksikud, tihti peajõududest lahus tegutsevad üksused sageli keerukaisse olukordadesse, kus lahingu tulemuse otsustas antud allüksuse kiire tegutsemine. Ühe sellise näitena võib tuua ägeda lahingu Avinurme rajoonis 20. septembril. Et kiiremini ühineda 8. Armee väeosadega ja katta meie peajõudude edasiliikumist, tehti ühele 27. laskurpolgu pataljonile ülesandeks tungida tankide ja iseliikuvate suurtükkide toetusel ette diviisi lahingukordadest ning vallutada suur asustatud punkt ja tähtis teedesõlm Avinurme. Nõukogude sõdurid täitsid selle ülesande edukalt. Varsti pärast Avinurme hõivamist meie eelsalga poolt ründasid teda vaenlase suured jõud, kes püüdsid iga hinna eest tungida läbi Avinurme edela suunas. Peajõududest äralõigatud ja igast küljest ümberpiiratud pataljon asus ringkaitsele, lüües kõik vaenlase ülekaalukate jõudude rünnakud tagasi. Pärast meie peajõudude kohalejõudmist läks pataljon sellest hoolimata, et ta read olid ägedas võitluses tunduvalt hõrenenud ja rivvi jäänud sõjamehed lakkamatuist lahinguist kurnatud, üle vastupealetungile. Vaenlase kolonn hävitati täielikult. Raske on loetleda kõiki neis lahinguis silma paistnud sõjamehi. Major Andrejev ja vanemleitnant Larin juhtisid oskuslikult lahingut. Parteiorganisaator Gerassimov õhutas isikliku eeskujuga nii kommuniste kui ka parteituid kangelastegudele. Jaokomandör kommunist Karp juhtis osavalt võitlejaid. Kõik pataljoni sõjamehed tõendasid oma vapruse ja visadusega, et ükski lahinguülesanne ei käi neile üle jõu.

20. septembri õhtul ühinesid Avinurme—Tudulinna rajoonis 8. Eesti Laskurkorpuse allüksused Alutaguselt pealetungivate 8. Armee vägedega. Seejärel jätkas korpus teel vastase taganemise katteks mahajäetud üksusi purustades ja hävitades pealetungi üldsuunaga läände. Kokkupõrked vastase arjergardiga toimusid Koigi, Jäneda, Paluküla, Kose, Rapla, Hageri, Riisipere, Märjamaa, Haapsalu, Kasari ja teistes rajoonides.

Need kokkupõrked olid tüüpilisteks jälitamislahinguteks. Vaenlane püüdis meie eelosi peatada, kuid taandus suurema vastupanuta meie peajõudude kohalejõudmisel. Toimus aga ka teist laadi lahinguid. 21. septembril tuli 249. diviisil pidada äge lahing vaenlasega Porkuni juures. Ligi 1500-meheline vaenlase kolonn, kes taandus meie

8. Armee vägede eest, püüdis iga hinna eest 249. diviisi lahingukordadest läbi murda. Tänu meie laskurüksuste kiirele tegutsemisele õnnestus vaenlase kolonn sisse piirata. Vaenlane osutas meeleheitlikku vastupanu. Lahing kestis mitu tundi, enne kui ümberpiiratud suurtükitule ja täägivõitlusega alla andma sunniti.

Hulljulge tankidessandi sooritas 354. laskurpolgu löögigrupp polkovnik Võrgu juhtimisel Tallinna vabastamisel. 21. septembri õhtul, kui korpuse peajõud asusid veel Väike-Maarja—Rakke üldjoonel, saatis korpus vaenlase tagalasse eelsalga, mille koosseisus oli üks pataljon jalaväge, tankid ja iseliikuvad suurtükid. Salgale tehti ülesandeks tungida Tallinna ja ta vabastamisest osa võtta. Kuidas antud lahingukäsku täideti, jutustab dessandist osavõtja, 354. laskurpolgu parteiorganisaator kapten Green: «Õhtu ja öö jooksul sooritas dessant 120 kilomeetri pikkuse teekonna ja jõudis hommikul kell 8.30 Pirita jõele. Sillad olid õhku lastud. Vaenlase kaitse oli organiseeritud maantee suunas.

Vastase tulejõud kahvatas meie tankide ja isesõitvate suurtükkide võimsa kanonaadi ees. Surunud maha vastase tulepesad, alustasid meie jalaväelased koos tankidega rünnakut. Jõgi ületati koolmekohast, kus oli kruusane põhi.

Seejärel koondati võitlejad tankidele ja autodele ning dessandi avangard tungis kapten Ivanovi juhtimisel mööda Tartu maanteed Tallinna, kuna peajõud asusid vaenlase segipaisatud gruppe likvideerima.

Kell 10 hommikul tungis dessant sadamasse ja likvideeris seal viimased vastupanukolded.

Hüüetega «Elagu Nõukogude Eesti!», «Surm Saksa okupantidele!» läbisid sm. Võrgu vaprad võitlejad linna, tallinlased aga, kes olid üle kolme aasta äganud fašismikammitsais, tervitasid oma kangelaslikke vabastajaid vaimustusega.

Leitnant Lumiste heiskas Pika Hermanni torni punase vabaduslipu. Elanikud kogunesid sõjameeste ümber. Vastamisi kajasid küsimused ja vastused. Kõikjal oli näha rõõmust säravaid silmi ja õnnest naeratavaid suid.»[1]

Millise rõõmuga võtsid kõik korpuse võitlejad vastu teate Tallinna vabastamisest! See kutsus üles uutele saa-

[1] «Punaväelane» nr. 234, 29. septembril 1944.

vutustele. Tugevamini surusid sõdurikäed vintpüssi ja automaati, kergemini ja kiiremini kandsid neid jalad edasi kodumaa pinnal. Sõdurite mõtteid andis hästi edasi ajalehe «Punaväelane» lühiartikkel: «Olgu meie uued löögid veelgi tugevamad! Tundku vaenlane veel valusamini meie löökide ja relvade jõudu! Näitame, et Nõukogude Eesti peremehed on oma koju tagasi saabunud ja ajavad siit oma igipõlise vaenlase ja orjastaja välja. Edasi, uutesse kangelaslikesse lahinguisse!»[1]

26. septembriks väljusid korpuse üksused Eesti läänerannikule Haapsalu—Virtsu lõigus. Nõukogude Eesti mandriosa oli seega vaenlasest puhastatud.

Nagu teisedki Leningradi rinde väeüksused, arendasid ka eesti diviisid neis lahinguis kiiret pealetungitempot. Lahingupäeva jooksul liikusid nad edasi 33—35 kilomeetrit, mõnikord isegi kuni 70 km.

Eesti NSV mandriosa nii kiire vabastamine osutus võimalikuks tänu sellele suurele innule ja vaprusele, millega neist lahingutest osa võttis Leningradi rinde ja Punalipulise Balti Mere Laevastiku kogu paljurahvuseline sõjameeste pere. Leningradi rinde pealetungi algpäevil suundus Emajõe forsseerimisel laskurite grupiga ühena esimestest jõe teisele kaldale kuulipildur Ivan Jevsjukov. Sakslased puistasid ta paadi üle kuulirahega, kuid Jevsjukov jõudis jõe põhjakaldale, lõi oma kuulipilduja tulega segadusse aetud fašistid esimesest tranšeest välja ja kindlustas oma roodule jõe eduka forsseerimise.

45. üksiku tankipolgu tanki T-34 mehaanik vene sõdur seersant Ivan Beljajev käis 19.—22. septembrini kuuel korral oma tankiga rünnakul. Rünnates vaenlase liikuvaid kolonne Avinurme—Eliksaare teel, hävitas ta tankimeeskond 19. septembril 50 fašisti. Tallinna vabastamisel 22. septembril liikus tank, mille meeskonda kuulus Beljajev, eeljulgestuses. Vene tankistid läbisid sakslaste tagalas üle 100 kilomeetri, tungisid Tallinnasse, hävitades teel 6 suurtükki, 3 transportööri ja ligi 100 fašisti. Kõrvuti vene sõduritega võitlesid teistest rahvustest sõjamehed. 824. haubitsapolgu 7. patarei sidelane kommunist Žloba, rahvuselt ukrainlane, viibis terve ööpäeva ilma puhkuseta liinil. Ainuüksi vaatluspunkti läheduses parandas seltsimees Žloba vaenlase otsese vaatluse ja tulerahe

[1] «Punaväelane» nr. 231, 26. septembril 1944.

all viis korda purustatud sideliini. 19. septembril kohtus Avinurme läheduses teeristil fašistide kolonniga 952. iseliikuvate suurtükkide polgu üks patarei, keda juhtis valgevenelane vanemleitnant Sušinski. Hoolimata sellest, et suurtükiväelaste lahingukordi ei katnud jalaväegi, astusid nõukogude suurtükiväelased endast arvuliselt ülekaalukama vaenlasega võitlusse. Vaenlane purustati. Sušinski ise surmas püstolist neli fašisti ja võttis vangi seitse sakslast, nende hulgas ühe ohvitseri. Sušinski patareis võitlesid venelased Judin, Marunov, Agafonov, ukrainlane Savtšenko, tatarlane Gagassin ja rida teiste Nõukogude rahvaste esindajaid.

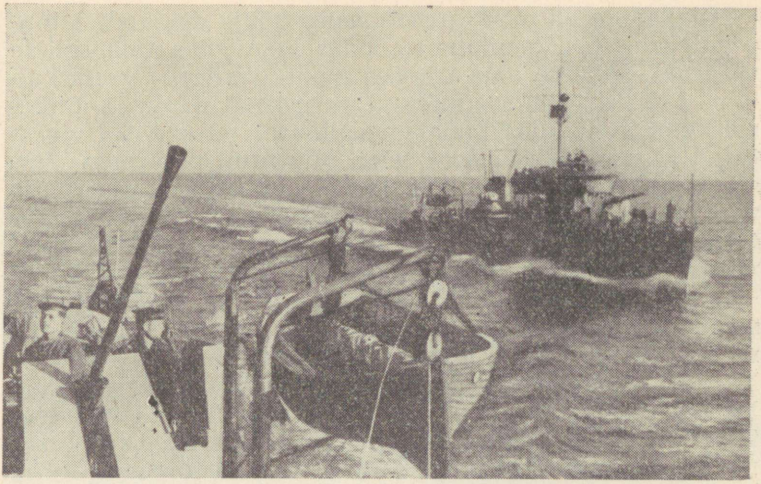
Eesti korpuse Haapsalu—Virtsu rajooni väljajõudmise ajaks olid teised Leningradi ja 3. Balti rinde väekoondised ülejäänud Eesti mandri vabastanud. Sellega lõppes Eesti NSV vabastamise lahingute esimene etapp.

Eesti vabastamise lahingute teisel etapil võtsid neist osa Leningradi rinde ja Punalipulise Balti Mere Laevastiku väed, kuna 3. Balti rinne jätkas pärast Lõuna-Eesti vabastamist pealetungi Riia suunas.

See oli lahingute kõige raskem etapp, kuna selle jooksul tuli sooritada rida keerukaid meredessante. Septembri viimastel ja oktoobri esimestel kuupäevadel puhastasid Leningradi rinde väed tihedas koostöös meremeestega vaenlasest Muhu saare, Hiiumaa ja suurema osa Saaremaast. Vaenlase kätte jäi väike maalapp Sõrve poolsaarel, kus ta osutas meeleheitlikku vastupanu. Alles 24. novembril, pärast meie vägede ümberpaigutamist ja uute värskete reservide juurdetõmbamist, läks korda lõpetada Eesti NSV puhastamine saksa fašistlikest vallutajatest.

Meie mehhaniseeritud ja ka laskurväeosade kõrge edasiliikumistempo ja nende kiire läbimurd Eesti läänerannikule ei võimaldanud kindlustada dessantoperatsioone spetsiaalse inseneerilise varustusega. Ka kaluripaadid olid fašistid kas hävitanud või kaasa viinud. Küllaldase arvu dessantvahendite puudumisel kasutati merel armee pontoone, ujuvautosid ja harilikke parvi.

Punalipulise Balti Mere Laevastiku dessantvahendid, sealhulgas torpeedo- ja soomuskaatrid, saabusid Virtsu 29. septembri õhtul. Esialgu kavatseti öö jooksul ära teha ettevalmistustööd ja väina ületamist alustada 30. septembri hommikul, kuid Virtsus viibiv korpuse komandör

Selliste kaatritega sõideti Virtsust Muhusse.

kindralleitnant Pärn otsustas ettevalmistustöid kiirendada ja alustada väeosade ülepaiskamist viivitamatult. See samm osutus õigeks. Vaenlast, kes ootas otsustavat lahingut Muhu saare pärast järgmisel päeval, rabas see ootamatu dessant. Meil oli aga küllaldaselt andmeid vaenlase jõudude ja nende paigutuse kohta. Need andmed muretsesid 249. diviisi luureroodu sõjamehed Voog, Pukk, Käärats, Sarap ja teised, kes ööl vastu 28. septembrit käisid pimeduse katte all Muhu saarel. Järgmisel ööl viisid kohalikud kalurid Muhumaale nooremleitnant Salmi luuregrupi. Luurajad pidasid meie vägedega raadio teel ühendust ja jäid saarele kuni meie peajõudude kohalejõudmiseni.

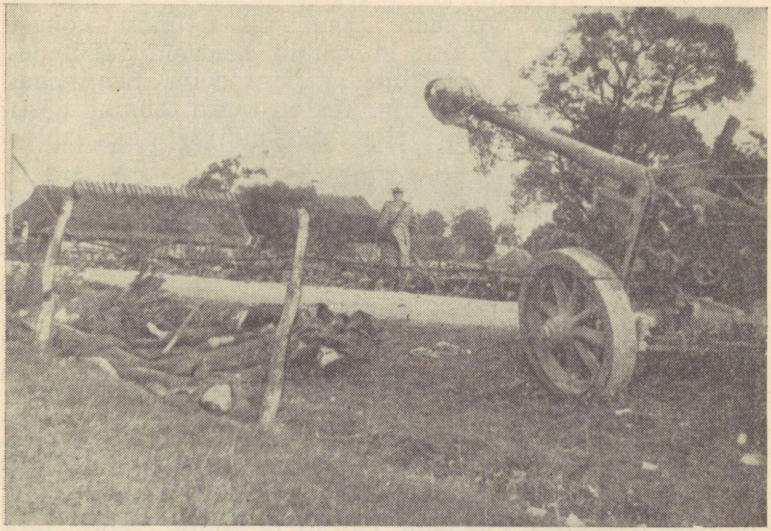
Suure väina ületamine 8. Eesti Laskurkorpuse eelväeosade poolt algas 29. septembril kell 19.30. Umbes 200 meest 925. laskurpolgust kapten Belovi juhtimisel väljus Virtsu sadamast. Senikaua kui kaatrid 7-kilomeetrist veevälja ületasid, olid eesti korpuse mehed «reisijateks», kuna operatsiooni edu sõltus sel hetkel eelkõige meremeestest. Punalipulise Balti Mere Laevastiku meremehed näitasid selles lahingus üles tõelist laevajuhtimise meisterlikkust, oma külmaverelisust ja meelekindlust.

Nikolai Bajukovi torpeedokaater sõitis dessandi lahingujulgestuses. Vaenlane koondas kogu oma tule sellele väikesele laevale, mis lähenes manööverdades vastaskaldale. Mõned vaenlase mürsud purustasid parda ja lõhkesid kaatri sees, kuid punalaevastiklased parandasid vigastused kiiresti. Mõlemasse jalga haavatud pootsman Vassili Grigorjev ei lahkunud laevalaelt enne, kui oli üle veetud viimane dessandist osavõtja. Kõik 1. järgu kapten Oleinikule alluvate kaatrite meeskonnad täitsid täpselt varem väljatöötatud lahinguplaani.

Selleks et vaenlasele oleks üllatuseks mitte ainult dessandi ootamatus, vaid ka maandumispaik, suundusid esimesed kaatrid otse Kuivastu sadamakai äärde. Esimeselt kaatrilt kaile hüpanud dessantlased Soo, Tähe, Barmson, Varev, Kirik jt. tormasid kuulipildur Matjašini tule toetusel lähemate majade varju. Vaenlane, keda alguses meie sõjameeste hulljulgus segadusse viis, toibus peagi ja koondas sadamasillale kuulipildujate, miinipildujate ning käsirelvade tule. Tuli oli nii tihe, et järgmistel kaatritel kohale jõudnud mehed olid sunnitud sillale kõhuli heitma. Mitu neist said haavata. Osa kaatreid ei pääsenud enam sadamani ja dessantlased hüppasid otse vette. Dessandi komandör kapten Belov sai surma, mis muutis olukorra äärmiselt kriitiliseks. Sel hetkel tõusis sadamakail püsti 925. laskurpolgu agitaator kapten F. Sepp ja viis mehed rünnakule. Sadam vallutati. Sellega loodi võimalus korpuse peajõudude Muhu saarele paiskamiseks.

Dessandi esimese löögigrupi maandumisel peetud lahing oli väga lühiaegne, kuid nõudis osavõtjailt kiiret otsustamisvõimet ja suurt isiklikku vaprust. Kaater, millel asus leitnant Repsoni rühm, ei jõudnud sadamakaini, vaid sõitis madalasse rannavette. Rühma komandör oli esimene, kes relva pea kohal hoides vette hüppas. Vesi ulatus rinnuni. Nähes oma rühmakomandöri otsustavust ja julgust, järgnes talle kõhklematult terve rühm. Saanud ise mõlemast käest haavata, jätkas seltsimees Repson rühma juhtimist. Tublid mehed lõid ülekaalukate saksa jõudude vasturünnaku tagasi ja moodustasid veel ühe platsdarmi Muhu kivisele rannale.

Esimeste dessandigruppide tegevuse toetuseks olid kaatritel kaasa võetud mõned miinipildujad. Esialgu olid nad korpuse meeste ainukeseks tuletoetuseks Muhu saarel. Sellepärast olidki laskurid väga tänulikud miinipildu-

Nii nägi välja vaenlase taandumistee Saaremaal.

ritele Aigrole, Kuurale ja Oppile, kui nende «torud» juba mõni minut pärast maabumist tule avasid.

Kiiresti ja otsustavalt tegutsedes kinnitasid dessandi eelosad kanda Muhu saarele. Tükike Muhumaa pinda oli meie käes, kuid lahinguülesanne oli veel täitmata. Oli hädasti vaja kiiresti läbida 20 kilomeetrit ja hõivata soodsad positsioonid järgnevaks löögiks Saaremaa vabastamisel. Meie dessantüksusel, mille moodustas esialgu Muhu saarel ainult üks rood, tuli rünnata vaenlase tugevat garnisoni. Jõudude vahekord polnud ilmselt meie kasuks. Kuid lahinguis omab vägede kvaliteet tihti suuremat tähtsust kui kvantiteet. Nõukogude sõjameeste oskuslik ja otsustav tegutsemine kindlustas edu. Juba 30. septembri õhtuks väljusid meie allüksused Muhu saare lääneranniku le.

Oktoobri esimesed päevad kulusid 8. Eesti Laskurkorpuse peajõudude ülevedamiseks Virtsust Muhu saarele ja uueks pealetungiks valmistumiseks.

Olgugi et Saaremaad Muhumaast eraldav Väike Väin oli kitsam kui äsja forsseeritud Suur Väin, polnud sellegi

ületamine kerge. Orissaare tamm oli mitmest kohast lõhutud. Madala vee tõttu ei saadud kaatreid kasutada, tuli piirduda vaid lootsikute ja parvedega. Saaremaal asus tugev vaenlase garnison, kes oli saare ranniku hästi kindlustanud ja iga hetk valmis dessandivastaseks lahinguks.

8. Eesti Laskurkorpuse väeosadest ületasid esimestena Väikese Väina 921. ja 300. laskurpolk. Samaaegselt teostasid dessandi Jaani—Taaliku rajooni 131. laskurdiviisi üksused.

5. oktoobri varahommikul alustati pimeduse katte all väina ületamist. Korpuse paremal tiival tungisid peale major Ploomi pataljoni sõdurid. Paatide vastaskaldale lähenedes avas vaenlane tugeva tule. Ühtlasi avati paatidest tuli rannal asuvate tulepunktide pihta. Seersant Gulbinil õnnestus oma kuulipildujaga kolm vaenlase tulepunkti vaikima sundida. Lõpuks jõuti rannavette ja laskurite ahelik tungis kalda poole. Esimestena astusid saare pinnale jefreitorid Opmann, Patrail ja sanitar Toom. Jefreitor Opmann püstitas punase lipu Saaremaa rannale. Sanitar Toom abistas vaenlase marutule all haavatud kaasvõitlejaid, kui aga vaenlane asus vasturünnakule, kaitses ta üksinda oma hoolealuseid abi saabumiseni.

Miinipildurid Harjak, Jelinkin ja Kulin asetasid oma relvad vaenlase ägeda tule all esialgu madalasse rannavette, et kiiremini vaenlase pihta tuld avada. Sügiseses külmas merevees lamades andsid miinipildurid tabavat tuld. Kogu pataljoni sõjameeste ühise jõupingutuse tulemusel õnnestus vaenlane Maasi mõisast välja lüüa ja Saaremaal selline platsdarm luua, mis võimaldas polgu teiste allüksuste ületoomist Saaremaale.

Samal ajal kui 921. laskurpolgu eelosad Maasi mõisa all lahingut pidasid, forsseerisid Väikest Väina Orissaare tammist lõuna pool 300. laskurpolgu sõjamehed. Väin ületati, hoolimata vastase tugevast tulest. Esimestena Saaremaale jõudnud kümmekond sõjameest, eesotsas seersant Matsoniga, tõmbas vaenlase tähelepanu endale. Seersant Matsoni mehed vallutasid saksa kaeviku, hävitasid ühe vaenlase miinipilduja patarei meeskonna ja, löönud sakslaste vasturünnaku tagasi, kindlustusid Saaremaal.

Polgu eelosade hulgas tegutses ka sm. Möldre allüksus. Astunud Saaremaa pinnale, jätkas see allüksus kohe pealetungi. Laskurite ahelikust ette luurele saadetud sõja-

mehed Silmet, Kuik ja Ait avastasid teel suure vastase kolonni. Ootamatu tulelöögi ja rünnakuga aeti vastase read segamini. Reamees Bauman hävitas granaatidega vastase miinipilduja-patarei meeskonna. Vaenlane võttis ette vasturünnaku, kuid see löödi tagasi. Koos meie teiste appitõtanud allüksustega purustati vaenlase kolonn täielikult. Hea meel oli miinipildureil trofeeks saadud veoautost, sest mingisuguseid omi transpordivahendeid meil Saaremaal veel ei olnud. Miinipildurite hulgas leidus ka autojuht — vanemseersant Oja, kes asus viivitamatult miine transportima.

Suure vaprusega võitles vastase vaatluse ja tule all pealetungijate ahelike esimestes ridades pataljoni parteiorganisaator vanemleitnant Sõgel. Kui roodukomandör vanemleitnant Kalinkin haavata saades rivist välja langes, võttis sm. Sõgel roodu juhtimise enda peale ja kindlustas oma kiire otsustamisvõime ning mehise käitumisega allüksuse edu.

Rajanud Saaremaale platsdarmid, alustasid meie üksused võitlust Muhu- ja Saaremaad ühendava tammi pärast. Kella seitsmeks hommikul oli tamm meie valduses. Siiski kulus veel terve päev, enne kui tammi vägede transporditeks kasutada sai. Selle aja jooksul parandasid sapöörid mitmes kohas purustatud tammi muldkeha. Eriti tublilt tegutsesid sealjuures seltsimehed Orumaa, Kägu, Viro, Nauerman, Rullingo ja Kärmik. Jefreitor Maisli sai tammil raskesti haavata, kuid jäi viimase võimaluseni rivisse.

Kindlustanud tammi kaudu ühendustee tagalaga, jätkasid korpuse väeosad pealetungi. Edasiliikumine Saaremaal oli väga raske. Vastane ei loovutanud lahinguta ühtki jalatäit maad. Kasutades suurearvulisi reserve, võttis ta vahetpidamata, kord siin, kord seal, ette vasturünnakuid. Ainuüksi 300. laskurpolgul tuli ühe päeva jooksul tagasi lüüa 12 vasturünnakut. Palju tuska tegi meie vägedele ka vastase lennuvägi, kes süstemaatiliselt meie pealetungivaid vägesid pommitas. Eriti ägedad lahingud toimusid esimestel pealetungipäevadel Saaremaal Pöide, Karja, Räägi ja Kihelkonna juures, kus oli tules 249. diviis. 7. diviisil tuli lahinguid pidada Laimjala, Ranna ja Valjala juures. Meie vägede pealetungihoog oli siiski sedavõrd suur, et kõik vastase katsed meie edasiliikumist peatada ja positsioonilisele kaitsele asuda luhtusid.

7. oktoobri hommikuks jõudsid meie väed Kuressaare

alla. Sellest, kuidas 27. laskurpolgu mehed Kuressaare vabastamise lahingus võitlesid, kirjutab neist lahinguist osavõtja H. Leberecht.

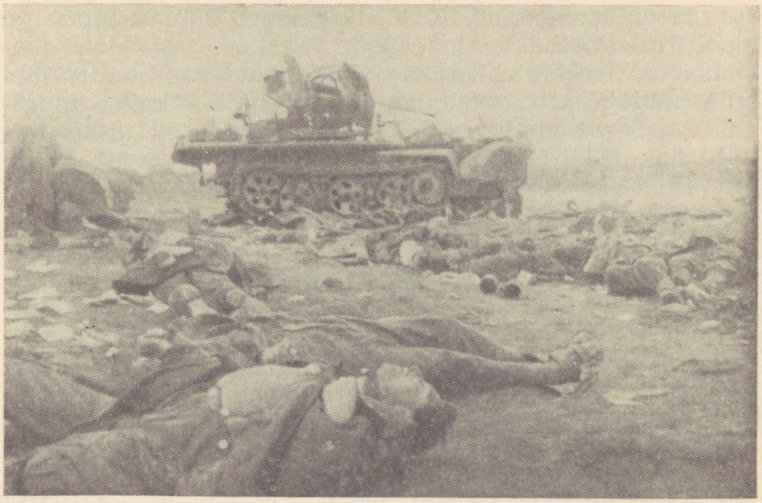
«Mehi tuli sageli lihtsalt tagasi hoida, et nad liialt ette ei tikuks. Nii oli nooremseersant Silmaga: ta sai kolm korda lahingus haavata, kuid lahkus lahinguväljalt alles pärast sm. Andrejevi käsku. Vapper luuraja nooremseersant Vahalaid, saanud lahingus haavata, teostas kogu aja edukalt luuret. Luureretkel olles päästis ta teise haavatud luuraja, kes oli tanketilt maha kukkunud. Mehiselt tegutses kaks korda autasustatud vanem Merila. Sellele sõjamehele polnud tõepoolest täitmatuid ülesandeid. Leitnant Snoting, olles alati ja kõikjal võitlejate esiridades, osutas kiiresti muutuvas olukorras külmaverelisuse, väsimatuse ja välkkiire orienteerumise eeskuju.

3 km enne Kuressaaret tegi vastane, toetatuna merelt, viimase meeleheitliku katse peatada meie võitlejaid. Kuid tankide hoogsa surve all murti vastase kaitseliin läbi. Sm. Andrejevi rünnakugrupp kahel tankil ja kolmel ujuvautol tungis kesklinna. Tekkinud avasse, seda laiendades ja vastast laiali paisates, tungisid peajõud: sm. Malõševi allüksus koos sm. Andrejevi võitlejatega. Tee sadamasse oli sakslastel läbi lõigatud, algas äge võitlus linna tänavail, kus sm. Trankmanni väeosa võitles platsdarmi laiendamiseks. See äge võitlus oli lühike. Pärast keskpäeva oli Kuressaare sm. Trankmanni väeosa poolt vabastatud.»[1]

Üks vihasemaid lahinguid Nõukogude Eesti vabastamise lahingutest oli 249. Eesti Laskurdiviisi sõjameeste õine lahing Tehumardi all.

8. oktoobri õhtul jõudis 249. Eesti Laskurdiviisi löögigrupp, mis koosnes suurtükiväelastest-tankihävitajatest, automaatureist ja laskureist, major Milleri juhtimisel vaenlast jälitades Tehumardi külani. Pimeduses ründas gruppi selja tagant tugev vaenlase motoriseeritud kolonn, mis püüdis edela suunas läbi murda oma vägede juurde Sõrve poolsaarele. Meie sõjamehed asusid ringkaitsele ja võtsid vastu lahingu kahel rindel. Algul hoidsid meie suurtükiväelased kartetšitulega vaenlase aupaklikus kauguses. Lõpuks aga said mürsud otsa, seejärel ka padrunid. Vaenlane aga tungis hukkamõistetu visadusega peale.

[1] «Punaväelane» nr. 246, 12. oktoobril 1944.

Tehumardi lahinguväli.

Käiku lasti täägid, püssipärad, sapöörilabidad. Seltsimees Laas juhatas alluvaid ja tulistas ise püstolist seni, kuni kaheksas haav kangelase maha murdis. Leitnant Tonkson hävitas selles heitluses üle kümne fašisti. Kui järjekordne vaenlane püüdis nõukogude ohvitseri maha murda, tuli talle appi leitnant Karu. Tabavalt hävitasid sel ööl vaenlasi seltsimehed Tragel, Nõmm, Mäeste, Villmann, Ilves, Int, Tseisik, Kõvask ja paljud teised. Ka haavatud sõjamehed Mürk, Laansalu, Gutman, Mägi, Alas ja teised jätkasid fašistide löömist. Hommikuks oli kogu lahinguväli fašistide laipadega kaetud. Ainult üksikuil hitlerlastel õnnestus omadeni läbi murda. Teel vedeles mitu tanki ja iseliikuvat suurtükki, üle 60 kuulipilduja, viis veoautot ja palju muud fašistide sõjavarustust.

Paljud nõukogude sõjamehed said selles lahingus vaprate surma, nende hulgas insener-alampolkovnik Rosse ja major Miller.

8. oktoobril jõudsid meie väed välja kitsale, kahe kilomeetri laiusele Sõrve poolsaarele viivale maakaelale. Meie vägede katse käigult vaenlase kindlustustest läbi

murda ei õnnestunud. Ka 12. oktoobril 300. laskurpolgu poolt ettevõetud meredessant vaenlase tagalasse ebaõnnestus. Seejärel otsustas Nõukogude väejuhatus läbi viia põhjalikud ettevalmistustööd vaenlase kaitse murdmiseks. Sõrve poolsaarele koondati hulgaliselt raskesuurtükiväge. Merelt toetasid meie vägede tegevust Punalipulise Balti Mere Laevastiku jõud.

Oktoobrikuu möödus rasketes pealetungilahingutes. Vastase tugevaid välikindlustusi ründasid 249. Eesti Laskurdiviisi ja 131. Laskurdiviisi väeosad. 7. Eesti Laskurdiviis viibis reservis. Meie väed sundisid vastast järkjärgult lõuna suunas taanduma.

19. oktoobri rünnakul paistsid eriti silma kapten Tetlovi allüksuse mehed 921. laskurpolgust. Vanemseersant Rohila sai kaks korda haavata, kuid jätkas võitlust. Vanemseersant Kattai tormas esimesena vastase kaevikusse. Seltsimehed Nimvalts, Paap ja Kaber hävitasid vaenlase dzoti meeskonna. Raske on üles lugeda kõiki kangelasi neis ägedais lahinguis, kus võitlus käis iga kivi- aia, iga üksiku maja pärast. Nendest lahingutest osavõtjad mäletavad uhkustundega seltsimehi Kuuli, Proosipit, Evertit, Nõud, Naarist, Rätsepat ja paljusid teisi.

Ei saa liigutuseta lugeda seersant Koormi mälestusi ühest lahinguepisoodist Sõrve poolsaarel, milles kogu jõuga avaldub sõjameeste verega kinnitatud sõprus:

«See oli Kaimri juures. Andsime sakslastele tuld ja kõrvalevaatamiseks ei olnud mahti. Ainult üks pilt jäi mulle meelde, jääb kauaks, eluajaks meelde... Tiheda kadakapõõsa tagant roomas välja kaks haavatut. Nad aitasid vaikides teineteist. Nende haavadest voolas verd. Ma hõikasin neid. Üks vastas eesti, teine vene keeles. Oli ilmselt näha, et nad ei mõistnud teineteist. Raskelt haavatud eestlane andis käeliigutusega mõista, et vene sõdur roomaku ilma temata. Venelane raputas eitavalt pead ja jätkas eestlase abistamist. Aitasime mõlemaid haavatuid. Nad ei tahtnud miski hinna eest lahku minna ja sõitsid seltsis meie sanitaarpataljoni. Ning ma mõtlesin: kui tugev ja puhas sõprus tuleb sellest, kinnitatud raskete võitluste ja õilsa verega!»[1]

[1] I. Kurtšavov, Nõukogude Eesti vabastamine. Tallinn, 1945, lk. 100—103.

Samm-sammult vabastati vaenlase käest viimased jalatäied Nõukogude Eesti maapinnast. 18. novembril algas viimane, otsustav rünnak vastase kaitsepositsioonidele. Seekord ei suutnud sakslased enam uutel kaitsejoontel peatuda. Nad võtsid küll veel meeleheitlikke vasturünnakuid ette, mis lõppesid aga tagajärjetult. 24. novembri hommikul jõudsid 249. Eesti Laskurdiviisi allüksused Sõrve poolsaare lõunatippu. Seersant Pukk koos oma luurajatega püstitas siia punase võidulipu.

Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomiteele ja Eesti NSV valitsusele kandis diviisi juhatus ette: «Raporteerime meie kangelaslike punaarmeelaste ja ohvitseride poolt saavutatud võidust hitlerlaste üle Sõrve poolsaarel. Meie väeosade sõdurid koos oma vaprate lahingusõpradega kindralleitnant Alfjorovi väeosadest püstitasid võidu märgiks Eesti — meie kodumaa edelapiiril punased lipud.

Oleme õnnelikud, et võime teatada eesti rahvale sellest suurest võidust.

Eesti rahva pojad, makstes kätte vaenlasele rahva kannatuste eest, pidasid visasid lahinguid, võitlesid vapralt ja täitsid auga oma kohuse kodumaa ees.

Igavene au ja kuulsus kangelastele, kes langesid meie kodumaa vabastamisel! Rahvas ei unusta kunagi nende surematuid kangelastegusid.

Elagu Punaarmee ja eesti rahva kuulsusrikas võit! Surm saksa okupantidele!»[1]

Seoses Nõukogude Eesti täieliku vabanemisega saksa fašistlike vallutajate ikkest toimusid kõikjal üle vabariigi miitingud, kus eesti rahvas avaldas oma sügavat tunnustust Nõukogude armeele — vabastajale armeele.

Tallinna töötajad kirjutasid sel puhul: «Meie, Tallinna töötav rahvas, täname siiralt suurt vene rahvast ja Nõukogude Liidu kõiki vennasrahvaid, kes tulid appi paljukannatanud eesti rahvale ja vabastasid tema Saksa okupatsioonist.

Meie ei unusta iialgi, et ilma suure vene rahva ja meie suure kodumaa teiste rahvaste ennastsalgava abita eesti rahvas ei oleks suutnud heita oma õlgadelt saksa fašistlike okupantide iket. Ainult koos kõigi Nõukogude Liidu rahvastega, õlg õla kõrval oma vanema venna —

[1] «Rahva Hääl» nr. 106, 26. novembril 1944.

suure vene rahvaga, ühtses võimsas Nõukogude riigis suutis eesti rahvas jagu saada oma põlisest verivaenlasest ja vabaneda fašistliku orjuse ikkest.»

Eesti rahvas oli piiritult tänulik kõikidele Nõukogude rahvastele saksa fašistlike orjastajate vägivalla alt pääsemise eest. Ta oli uhke sellele, et kuulub paljurahvuselise Nõukogude riigi rahvaste perre ja omab maailma tugevaima armee — Nõukogude armee. Eriti uhke oli eesti töötav rahvas sellele, et Nõukogude vägede koosseisus, kes tõid talle vabanemise saksa fašistlikest vallutajatest, võitlesid ka Nõukogude armee eesti rahvuslikud väeosad.

8. Eesti Laskurkorpusele olid Nõukogude Eesti vabastamise lahingud ta lahingutee tähtsaimaks etapiks Suures Isamaasõjas. Nõukogude Eesti eest peetud lahinguis saavutas 8. Eesti Laskurkorpus koos teiste Nõukogude armee väeosade ja üksustega suurt edu. Korpuse väeosad hävitasid 8300 ja võtsid vangi 3940 vaenlase sõdurit ja ohvitseri, lõid puruks ning tekitasid suuri kaotusi reale sakslaste väljavalitud SS- ja teistele väeosadele. Korpuse sõjamehed hävitasid: 89 dzotti, 7 tanki, 109 üksikut suurtükki, 53 suurtükiväe ja miinipildujate patareid, 139 tulepunkti, 360 kuulipildujat, 57 vaatluspunkti, 114 blindaaži, 72 autot ja mootorveokit jne. Võeti veel palju mitmesuguseid trofeesid.[1]

Tuleb märkida, et lahingud Nõukogude Eesti territooriumil olid 8. Eesti Laskurkorpuse isikulisele koosseisule eriliseks poliitilise küpsuse ning moraalse vastupidavuse proovikiviks. Saksa fašistlik väejuhatus paiskas 8. Eesti Laskurkorpuse vastu lahingusse eesti fašistlikud üksused. Ta lootis sellele, et kohtumine lahinguväljal saksa mundritesse riietatud eesti sõduritega desorganiseerib ründavate Nõukogude armee eesti rahvuslike väeosade ridu. Seda aga ei juhtunud. Mis aga puutub eesti fašistlikesse üksustesse, sealhulgas ka kurikuulsasse eesti 20. SS-diviisi, siis ei õigustanud need Saksa väejuhatuse lootusi. Suurem osa eesti sõdureid, kes olid sunniviisiliselt armeesse mobiliseeritud, eelistas võitlusele Nõukogude armee vastu vangiandmist. Nii andsid 17.—24. septembrini end ainuüksi 8. Eesti Laskurkorpuse väeosadele vangi 2350 eestlast, Saksa fašistliku armee sõjaväeteenistujat.

---

[1] RKMA, f. 444, nim. 343937, t. 4, l. 9—10.

Kogu eesti rahvuslike väeosade isikulise koosseisu kangelaslikku ja ennastsalgavat võitlust hindas kõrgelt meie suur kodumaa. Tolle perioodi keskajakirjandus märkis iga päev ära eesti korpuse võitlejate kõrget lahingumeisterlikkust ja kangelaslikkust lahinguis. Lahingute jooksul avaldas kõrgem ülemjuhatus kolmel korral (20., 22. septembril ja 24. novembril) oma käskkirjades tänu korpuse isikulisele koosseisule. Teenete eest lahinguis Tallinna vabastamise eest anti 8. Eesti Laskurkorpusele, 7. Eesti Laskurdiviisile ja 45. üksikule tankipolgule «Tallinna» nimetus. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi määrusega autasustati Punalipu ordeniga 7. Eesti Laskurdiviisi, 249. Eesti Laskurdiviisi, korpuse 85. suurtükiväepolku ja 921. laskurpolku; Kutuzovi III järgu ordeniga — korpuse 85. suurtükiväepolku ja 779. suurtükiväepolku; «Aleksander Nevski» ordeniga — 307. üksikut tankihävitusdivisjoni; Punase Tähe ordeniga — 917. laskurpolku, 925. laskurpolku ja 45. üksikut tankipolku.[1] Lahinguliste teenete eest eesti territooriumil autasustati eesti rahvuslike väeosade koosseisus personaalselt ordenite ja medalitega rohkem kui 7000 sõdurit, seersanti ja ohvitseri. Seltsimehi Repsonit, Tähet, Allikut ja Matjašinit autasustati valitsuse kõrgeima autasuga — neile omistati Nõukogude Liidu kangelase nimetus[2].

Nõukogude armee eesti rahvuslike väeosade sõjamehed võisid saksa fašistide ikkest vabastatud eesti rahvale täie õigusega raporteerida, et nad on ausalt ja kogu püüdlikkusega täitnud oma kohuse Nõukogude kodumaa ees. Eesti rahvas omakorda tundis uhkust oma poegade — Nõukogude armee kangelaslike sõdurite üle.

Nõukogude Eesti töötajad olid fašistlikus vangipõlves vaevelnud kolm aastat, päev päeva kõrval oma vabanemistundi oodates. 1944. aasta sügisel Eesti territooriumil Nõukogude vägede ja fašistide vahel toimunud võitlustes ei jäänud nad passiivseiks pealtvaatajaiks. Juba Eesti NSV idapiiridel puhkenud lahingute ajal tugevdasid vabariigi töötajad partisanivõitlust vaenlase vastu. Leningradi ja 3. Balti rinde vägede võidurikka pealetungi jooksul abistas kohalik elanikkond neid igati.

Kogu okupatsiooniperioodi jooksul olid saksa fašistli-

[1] RKMA, f. 444, nim. 343937, t. 4, l. 11—12.
[2] Samas, f. 509, nim. 127125, t. 5, l. 2.

kud vallutajad Eesti NSV-s teostanud rahva varanduste süstemaatilise röövimise poliitikat. Kui sai selgeks nende plaanide möödapääsematu lüüasaamine ning nad nägid, et nad ei suuda Baltimaid enda käes hoida, püüdsid nad põgenemisel selja taha «surnud tsooni» jätta. Fašistid lasksid õhku ja süütasid põlema tööstus- ja ühiskondlikke hooneid, hävitasid kommunaalehitusi, küüditasid kohalikku elanikkonda läände. Sellest, milline saatus ootas Eesti linnu ja külasid fašistide taandumisel, räägivad selget keelt Narva linna varemed.

Kui Nõukogude väed selle vanaaegse, oma kaunite arhitektuuriliste mälestusmärkide ja suurte tekstiilikäitiste poolest kuulsa linna vabastasid, ei leidnud nad linnas ühtegi terveksjäänud hoonet. Mõnekümne-tuhandelisest linna elanikkonnast olid kohale jäänud vaid üksikud. Ainult Nõukogude armee kiire edasitung päästis teised Eesti linnad Narva saatusest.

Palju tegid rahva varanduse kaitseks ära ka Nõukogude Eesti töötajad. Põgenemisele asudes tahtsid okupandid Kohila alevis lasta õhku sillad, paberivabriku ja rea suuremaid hooneid. Kui aga rong fašistliku õhkimismeeskonnaga Kohilale lähenes, varitses grupp kohalikke töölisi teda metsas ja avas rongile tule. Algas tulevahetus fašistidega, mille tulemusel ligi 30 fašisti haavata sai. Ülejäänud jooksid laiali.

Otsustavalt ja osavasti tegutsesid «Punase Krulli», Tallinna suurima metallitöötlemistehase töölised. Enne põgenemist püüdis tehase fašistlik direktsioon tehasest välja vedada kõik väärtuslikumad seadmed, eriti aga suure hulga elektrimootoreid. Töölised aga ajasid seadmetega laaditud vagunid umbteele ja lõhkusid raudteeliini. Viimasel päeval enne Tallinna vabastamist tahtsid fašistid tehast õhku lasta, kuid relvastatud töölised ei lasknud neid tehase territooriumile.

Kangelaslikult võitlesid fašistlike õhkulaskjatega Tallinna elektrijaama töölised. Saksa sõdurid ründasid mitmel korral elektrijaama, kuid relvastatud töölised lõid nad tagasi. Siis avasid fašistid elektrijaama pihta suurtükitule Tallinna sadamas seisvailt laevadelt, kuid ka nii ei läinud neil korda elektrijaama hävitada. Oma käitisi kaitsesid fašistlike hävitajate eest ka Tallinna Veehoidla, tehaste «Kommunaar», «Ilmarine», «Volta», «Pioneer» jt. töölised.

Pealetungilahinguis abistasid kohalikud elanikud Nõukogude vägesid igati. Nad vedasid haavatuid ja sõjamoona, olid teejuhtideks, paljudel juhtudel aga abistasid, relv käes, Nõukogude sõdureid vaenlase hävitamisel.

Talunik Raagile, kes terve päeva oli vedanud laskemoona, tegi nõukogude ohvitser ettepaneku koju tagasi pöörduda. Talumees isegi haavus sellise ettepaneku üle: «Mulle on nõukogude võim kallis. Ta andis mulle maad, mille 1941. aastal sakslased jälle ära võtsid. Olen valmis koos teiega sakslasi lööma, kuid olen juba kuuekümne aastane. Palun, laske mul sõjamoona vedada.»

Eriti suurt abi andsid talupojad pealetungivaile Nõukogude vägedele esimestel lahingupäevadel Eesti saartel. Sõjaväe transport polnud siis veel saartele üle veetud. Lahinguvarustuse veoga ja haavatute evakueerimisega tegelesid peaaegu eranditult kohalikud elanikud.

8. oktoobril hõivas 917. laskurpolgu 3. pataljon lahinguga Hirmusta küla Saaremaal ja jätkas pealetungi. Sanitar Uustoa tegeles pärast lahingut haavatute evakueerimisega. Lähedasest metsast avasid tema pihta tule seal end varjavad saksa automaaturid. Uustoa märkas mahajäetud kuulipildujat ja hakkas vastu tulistama. Talle tulid appi külaelanikud, kes lahinguväljalt mõned vintpüssid üles korjasid. Üks elatanud talumees asus kuulipilduja taha ja käskis sanitaril jätkata haavatute transportimist. Uustoa pani lindi sisse, näitas, kus päästik on, ja kuulipilduja hakkas eesti talupoja käes töötama.

Nõukogude Eesti töötajate võitlusel okupantide vastu ei võinud olla efektiivset osa, seda enam otsustavat tähtsust Saksa armeede purustamisel Baltikumis, kuid tal oli suur poliitiline tähtsus. Ta näitas Nõukogude Eesti töörahva sügavat patriotismitunnet, näitas ta valmisolekut kaitsta eesti rahva õigust elada Nõukogude rahvaste suures sõbralikus peres. See võitlus lähendas veelgi enam eesti töötajaid Nõukogude armee sõjameeste ja nõukogude rahva võitluse ühistele eesmärkidele.

1944. aasta lõpuks vabastas Nõukogude armee kogu Nõukogude Liidu ajutiselt okupeeritud territooriumi, välja arvatud Kuramaa. Nõukogude vägede löökide all fašistlik blokk lagunes. Nõukogude relva jõud lõi kõik eeldused viimase, otsustava löögi andmiseks vaenlasele.

VII. Fašistlikust ikkest vabastatud Eesti töörahvas rinnet abistamas

Veel kõmisesid Sõrve säärel suurtükid, kui okupatsiooniorjusest vabastatud eesti rahvas kommunistliku partei juhtimisel vabariigi rahvamajanduse ja kultuurielu taastamisele asus. Viimase sõjatalve jooksul saavutati taastamistöös märgatavat edu. Eesti töörahva pingeline võitlus tööstuse, põllumajanduse, transpordi ja teiste rahvamajandusharude elustamise eest oli osake kõigi Nõukogude rahvaste ühisest jõupingutusest nõukogude sõjamajanduse kindlustamiseks.

Samuti nagu teistegi hitlerlikust okupatsioonist vabastatud Nõukogude rajoonide elanikkonnal, tuli eesti rahval majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös suuri raskusi ületada. Oma võimutsemise ja kuritegude mälestuseks olid hitlerlased maha jätnud sügavad jäljed.

Hitlerliku Saksamaa sõnamurdlik kallaletung tekitas NSV Liidu rahvamajandusele kahju, mis koos sõjakuludega ja ajutise tulude saamatajäämisega tööstusest ja põllumajandusest okupatsiooni all olnud rajoonides moodustas 2 triljonit 569 miljardit rubla.[1] Nõukogude Liidu territooriumil hävitasid hitlerlased täielikult või osaliselt 1710 linna, üle 70 000 küla ja asustatud punkti.[2] Rindel ja hitlerlikes koonduslaagreis hukkus miljoneid nõukogude inimesi. Sõda ja fašistlik okupatsioon pidurdas nõukogude rahvamajanduse arengut paari viisaastaku võrra.

[1] N. S. Hruštšov, «Nelikümmend aastat Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist», Tallinn, 1957, lk. 18.

[2] «Нюрнбергский процесс», Сборник материалов, М. 1952, т. I, стр. 58.

Eesti NSV rahvamajanduse taastamise küsimust arutas üksikasjaliselt Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee 1944. aasta septembripleenum. Selle pleenumi otsused olid vabariigi partei- ja nõukogude organite esialgse tegevuse programmiks. Taastamistööde õigeks organiseerimiseks kerkis hitlerlikust okupatsioonist vabanemisel Eesti nõukogude ja parteiorganisatsioonide ette eelkõige vajadus kindlaks määrata vabariigi majandus- ja kultuurielu seisukord. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 30. septembrist 1944 moodustati Eesti NSV Erakorraline Riiklik Komisjon okupantide ja nende käsilaste kuritegude kindlaksmääramiseks. Linnades, külades, ettevõtetes ja asutustes moodustati kogusummas ligi 1900 komisjoni ja allkomisjoni 40 000-liikmelise üldarvuga.[1] Elanikkonna massiline kaasatõmbamine sellesse üritusse andis võimaluse juba 1944. aasta novembris koostada kokkuvõtliku akti saksa fašistlike anastajate ja nende abiliste kuritegude kohta Eesti NSV territooriumil. Okupandid olid Nõukogude Eestile 16 miljardi rubla ulatuses kahju tekitanud.[2] Kolme Balti nõukogude vabariigi hulgast olid okupandid kõige rohkem kahjustanud Eestit.

Sügavad olid okupatsiooni jäljed Eesti tööstuses. Okupante ei huvitanud Eesti tööstuse arendamine — nad kasutasid oma huvides ainult põlevkivibasseini ja neid ettevõtteid, mida võis tööle rakendada sõjamaterjalide tootmiseks. Seetõttu seisid paljud tööstuskäitised kogu okupatsiooniaja vältel, nende sisseseaded aga demonteeriti ja veeti Saksamaale. Eriti barbaarselt kahjustasid fašistid Eesti tööstust enne põgenemist. Nad purustasid põhjalikult kümned tööstusettevõtted. Ainult Nõukogude armee kiire pealetung ja käitiste tööliskonna vaheleastumine päästis Eesti tööstuse täielikust hävingust.

Raskeimaks hoobiks Eesti rahvamajandusele olid purustused põlevkivibasseinis. Täielikult olid rivist välja viidud Kiviõli, Kohtla, Kohtla-Järve, Sillamäe ja Küttejõu kaevandused ning utmistehased. Põlevkivi oli aga peamiseks kütteaineks vabariigi kõigile tööstusharudele, raudteetranspordile ja paljudele kommunaalettevõtetele.

Tugevasti oli kannatada saanud ka energeetika. Püssi, Ulila ja Pärnu elektrijaamad olid täiesti purustatud. Tal-

[1] ORKA, f. R-364, nim. 1, t. 10, l. 43—48.

[2] «Нюрнбергский процесс», Сборник материалов, М. 1952, т. I, стр. 724.

linna tööstuse vajadusi rahuldasid enne sõda Tallinna ja Ellamaa elektrijaam. Neist esimene säilitas oma võimsusest 29%, teine — 85%. Ellamaa elektrijaamas oli purustusi küll vähem, kuid see-eest oli täiesti laostatud kohalik küttebaas — turbatööstus.[1] Kõigi vabariigi elektrijaamade võimsus moodustas 1944. aasta oktoobris kõigest 16% sõjaeelsest võimsusest.[2]

Vähestest vabariigi masinaehituse ja metallitöötlemise tehastest olid okupandid täielikult hävitanud Narva malmivalutehase, masinaehitustehased «Võit» Tartus ja «Eesti Mootor» Pärnus. Suuri purustusi oli tekitatud raadiotehasele «Punane RET», tehastele «Metallist» ja «Ilmarine».

Haletsemisväärses olukorras oli ehitusmaterjalide tööstus. Tsementitehas «Punane Kunda» oli oma võimsusest kaotanud 23%, tellisetehased — 23,4%, ehitustrustid — 82,7%.[3]

Analoogiline oli olukord ka vabariigi kerge- ja toiduainetetööstuses.

Okupandid ei piirdunud ainuüksi tööstusseadmete purustamise ja väljavedamisega. Rea tehaste sulgemine, toitlustusraskused linnades ja repressioonid tööliste suhtes olid oskustööliste arvu tööstuses tunduvalt vähendanud. Kui 1. aprillil 1941. a. Eesti NSV-s oli tootmistööl 89 442 inimest, siis 1. märtsil 1943. a. oli neid ainult 25 952. Eesti NSV vabastamise ajaks oli see arv veelgi vähenenud.[4]

Suurel määral oli laostatud transport. Raudteede kogupikkusest oli täielikult purustatud 38,8%, osaliselt — 10,5%. Sideliinid olid purustatud 60% ulatuses.[5] Siinjuures tuleb arvestada, et hitlerlased olid kõik raudteed oma rööpmelaiusele ümber ehitanud, mis ei andnud võimalust kasutada nendel Nõukogude raudtee veerevat koosseisu. Vaguneid, eriti aga vedureid oli säilinud väga vähe. Kogu Eesti kitsarööpmelise raudteevõrgu kohta olid okupandid terveks jätnud 5 vedurit ja 6 reisijatevagunit. Autode hulk oli okupatsiooniaja kestel vähe-

---

[1] ORKA, f. R-364, nim. 1, t. 10, l. 55.
[2] EKPA, f. 1, nim. 1—2, t. 166, l. 13.
[3] ORKA, f. R-364, nim. 1, t. 17, l. 186—187.
[4] EAÜN-i arhiiv, 1945. a. t. V/2-b, l. 11.
[5] EKPA, f. 1, nim. 1—2, t. 166, l. 137—139.

nenud 25-kordselt.[1] Siseveeteed olid jäänud ilma laevadeta. Sellises olukorras ei olnud vabariigi transport suuteline rahuldama isegi minimaalseid rahvamajanduse vajadusi.

Nõukogude Eesti põllumajandusele olid okupandid samuti tohutut kahju tekitanud. Laiali oli kantud põllumajanduslik inventar 1940. aastal loodud masina-traktorijaamadest ja sovhoosidest. Järsult oli vähenenud kariloomade arv. 1944. aastal moodustas teravilja külvipind 1941. aastaga võrreldes 65%, kartuli külvipind — 69% ja lina külvipind — 36%.[2] Kunstväetise puudumine (okupandid olid hävitanud ka Maardu fosforiiditehase) ja kariloomade arvu vähenemine tingis põldude viljakuse tunduva languse.

Seega oli Eesti NSV rahvamajandus okupatsioonist vabanemisel äärmiselt raskes seisukorras. Rivist oli välja langenud suur hulk käitisi kõigis tööstusharudes. Eriti halvavalt mõjus vabariigi energeetika- ja kütteainebaasi ning ehitusmaterjalide tööstuse laostumine. Transport tuli tegelikult uuesti luua. Põllumajanduse olukord ei andnud lootust linnade vajaduste rahuldamiseks kohalike ressursside arvel.

Mitte parem polnud olukord ka kultuuri valdkonnas. Paljud koolimajad ja kultuurihariduslikud asutused olid okupantide poolt kas purustatud või rikutud. Kümned tuhanded lapsed olid okupatsiooniajal koolitööst eemale jäänud, kõrgemad koolid vaevu hingitsesid. Vabariigi polügraafiatööstuse ettevõtted olid laostunud. Kõige raskemad olid aga jäljed, mis fašistid eesti rahva teadvusesse olid jätnud. Fašistlik terror oli paljude hinge külvanud kartuse homse päeva eest, umbusalduse kaaskodanike vastu.

Paljude raskuste hulgas, millega eesti töörahval tuli taastamistööle asudes kokku puutuda, oli ka vabariigi elanikkonna tunduv vähenemine, mille põhjuseks olid suurearvulised hitlerliku terrori ohvrid ja sõjategevuses langenud. Siia tuleb juurde arvata ka okupatsioonivõimude poolt Eestist äraküüditatud elanikkond. Vähe polnud ka neid, kes olid lahkunud kodumaalt fašistliku propaganda mõjul.

[1] EKPA, f. 1, nim. 1—2, t. 166, l. 27.

[2] «Нюрнбергский процесс», Сборник материалов, М. 1952, т. I, стр. 716.

Lõpuks raskendas taastamistööd Eesti NSV-s ka nõukogude võimule vaenulike elementide vastutöötamine. Sotsiaalseks toeks põranda alla pugenud fašistlikule ja kodanlik-natsionalistlikule agentuurile oli kulaklus — kohalikud «hallparunid». Kokku võttes kohtus eesti töörahvas nii rahvamajanduse kui ka kultuurielu taastamisel väga suurte raskustega. Kuid kommunistliku partei juhtimisel ja rahva ennastsalgava tööga need raskused ületati.

Esimeseks ülesandeks, mis pärast Eestisse tagasijõudmist Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Eesti NSV valitsuse ette kerkis, oli kohalike nõukogude võimu organite taastamine ja tööle rakendamine. Vabariiklike võimuorganite operatiivgrupid jõudsid Tallinna otsekohe pärast linna vabastamist ja alustasid sedamaid tööd. Keskaparaadi «teine ešelon» jõudis Leningradist Tallinnasse 1. oktoobril, esimesel rongil, mis alustas liiklemist taastatud Tallinn—Narva raudteeliinil.

Suhteliselt kiiresti taastati nõukogude võimu organid ka maakondades ja vabariikliku alluvusega linnades. Maakondade täitevkomiteed alustasid oma tööd juba siis, kui maakonnast oli vabastatud alles esimesed jalatäied maad. Kohalikel võimuorganitel tuli töötada mõnel juhul vahetult rinde läheduses ja vaenlase tule all. Nii asus Narva ligi kaks kuud, Tartu kolm nädalat vaenlase tule piirkonnas.

Keerulisem ja aegaviitvam oli võimuorganite taastamine valdades ja maakondliku alluvusega asulais. Ühtekokku tuli siin moodustada 272 täitevkomiteed. Varem ettevalmistatud kaadrist ei piisanud. Nendesse täitevkomiteedesse edutati kohapealseid elanikke. Tingituna organisatsioonilistest raskustest ja transpordivahendite vähesusest venis paljudes maakondades valdade võimuorganite moodustamine. Järvamaal lõpetati valla täitevkomiteede moodustamine 27. septembril, Viljandimaal — oktoobri algul.[1]

Teatavat abi kohalike võimuorganite moodustamisel osutasid Nõukogude armee väeosad, eriti eesti diviisid. Nii näiteks viis ainuüksi 249. diviisi poliitosakond Eesti NSV vabastamise lahingute käigus läbi kohalike elanike koosolekuid 12 asustatud punktis: Juurus, Raplas, Märja-

[1] EKPA, f. 1, t. 434, l. 1.

maal, Muhu saarel ja mujal. Kõikjal määrati kohale ka ajutised valla täitevkomiteed.[1] Seega taastati umbes nädala jooksul pärast Eesti NSV vabastamist kõikjal vabariigis kohalikud nõukogude võimu organid.

Enamik valla täitevkomiteede liikmeid olid kohalikud külakehvikud, kes olid küll nõukogude võimu kindlaks toeks külas, aga kelle poliitiline silmaring pärast kolm aastat kestnud okupatsiooniperioodi oli veel kitsas ja kellel juhtiva töö kogemused täiesti puudusid. Seepärast tuli vabariiklikel ja maakondlikel võimuorganitel ning kohalikel parteiorganisatsioonidel süstemaatiliselt teha tööd valla täitevkomiteede töötajaskonnaga. Maakondades kutsuti perioodiliselt kokku instruktiivseid nõupidamisi. 1945. aasta jaanuaris-veebruaris toimusid Tallinnas valla täitevkomiteede esimeeste ja sekretäride seminarid, millest võttis osa ligi 400 inimest.[2]

Kohalike võimuorganite töös oli palju puudusi, kuid need olid omad, rahva enda võimuorganid, keda rahvas kindlalt toetas. Kuna valitud kohalikud nõukogud tollal puudusid, toimus rahvamasside kaasatõmbamine kohaliku elu juhtimisele alaliste komisjonide kaudu. On tähelepanuväärne, et initsiatiiv valla täitevkomiteede juures tegutsevate alaliste komisjonide moodustamisel kuulus töötajaskonnale endale. Nii olid Keilas, Raes, Kavastul ja paljudes teistes valdades komisjonid juba loodud, enne kui Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu vastava määruse avaldas. 1. aprillil 1945. aastal tegutses kohalike täitevkomiteede juures 1849 komisjoni 11 463 liikmega. Samal ajal tegutsesid kohapeal 6834 külavolinikku.[3] Ligi 20 000-liikmeline kohalike täitevkomiteede ümber koondunud aktiiv kergendas noorte nõukogude võimu organite tööd ja oli töötajaskonnale riigi juhtimisest osavõtmise suureks kooliks.

Üheaegselt nõukogude võimu organite taastamisega toimus ka kohapealsete parteiorganisatsioonide ja -organite moodustamine. Seoses sellega, et enamik vabariigi parteiorganisatsioonide liikmeid võitles armee ridades, oli kohalike parteiorganite komplekteerimine väga raskeks ülesandeks. Isegi 1. jaanuaril 1945. aastal oli partei-

---

[1] EKPA, f. 79, nim. 79—1, t. 18, l. 103.
[2] Eesti NSV MN arhiiv, 1945. a. t. 138/1, l. 155.
[3] Samas, t. 136/1, l. 259—260.

organite koosseisudest komplekteeritud ainult 72,1%,[1] sealhulgas valla parteiorganisaatoritest ainult 50% vajalikust arvust.[2]

Parteiorganid töötasid äärmise pingega. Kõrvuti parteitööga tuli neil sageli abistada kohalikke täitevkomiteesid ka puht-administratiivsete küsimuste lahendamisel. Nii näiteks arutas EKP Tallinna Linnakomitee büroo 1944. aasta oktoobris-novembris oma istungeil 33 küsimust, millest ainult ligikaudu pooled olid seotud parteitööga.[3] Koos täitevkomiteede tugevnemisega võisid parteiorganid asuda tegelema oma otsese ülesandega — parteitöö juhtimisega.

Kommunistlik partei tegi okupatsioonist vabastatud rahva hulgas suurt kasvatustööd. Ta mobiliseeris eesti rahvast võitlusele fašistlike röövvallutajate vastu nende lõplikuks purustamiseks, kasvatas teda nõukogude rahvaste sõpruse ja nõukogude patriotismi vaimus. Lihtne ja tõde kajastav parteiline propaganda ning agitatsioon leidsid tee töötajate südamesse, aitasid neil vabaneda fašistliku, Nõukogude-vastase laimu mõju alt, kasvatasid neist aktiivsed võitlejad kõigi Nõukogude rahvaste ühise ürituse eest.

Üheks massilise parteilise propaganda efektiivsemaks abinõuks Eestis oli sel perioodil ajakirjandus. Tänu parteikomiteede hoolele ja kohalike trükitööliste energiale ilmusid vabariiklike ja maakondlike ajalehtede esimesed numbrid juba septembris. Sõja lõppemise ajaks ilmus Nõukogude Eestis 9 vabariiklikku ja 11 maakondlikku ajalehte ning 11 ajakirja. Kõigi vabariigi ajalehtede ühekordne tiraaž moodustas 1944. a. detsembris 162 000 eksemplari. Sõja lõpuks see arv kahekordistus. Elanikkond tundis nõukogude trükisõna vastu suurt huvi. Vaatamata ajalehtede suurele tiraažile realiseeriti see täiesti. Tartumaal oli valdu (Tähtvere, Nõo, Torma), kus ajalehti telliti igas talus.

Suuri raskusi tuli ületada Tallinna raadiosaatejaama töölerakendamisel. Raadiotöötajatel õnnestus päästa vaid väike osa aparatuurist. Tallinna sidelaste ennastsalgava töö tulemusena suudeti 1. oktoobriks tööle rakendada

---

[1] EKPA, f. 1, nim. 1—48, t. 4, l. 25.
[2] Samas, t. 13, l. 48.
[3] Samas, nim. 1—2, t. 89, l. 27—28.

kohalik raadiotranslatsioonivõrk. Tallinna raadiosaatja alustas tööd 28. oktoobril täiesti uue aparatuuriga.

Keerulisemaks ülesandeks kui trükipropaganda ja raadioülekannete organiseerimine oli parteiorganisatsioonide suulise propaganda ja agitatsioonivõrgu loomine. Suurt puudust tunti kvalifitseeritud agitaatoritest. Kiires korras alustati partei haridusvõrgu tööd. Juba 1944. a. novembris avas oma uksed Tallinna Parteiharidusmaja. Tema auditooriumides toimusid loengute tsüklid marksismi-leninismi teooriast, rahvusvahelisest olukorrast jne. Detsembri lõpul alustas õppetööd kaheksakuulise õppeajaga Tallinna Parteikool. 1945. aasta jaanuarist kuni aprillini tegutsesid neljakuulised partei- ja nõukogude töötajate kursused. Veebruaris alustas EKP Tallinna Linnakomitee juures tööd Marksismi-leninismi Õhtuülikool. Pealinna parteiorganisatsioon varustas oma propagandistide kaadriga nii kohalikke ettevõtteid kui ka maakondi. Parteikoolid alustasid tegevust ka maakondades. 1945. a. veebruari lõpul õppis neis koolides 448 inimest. Käitistes, ettevõtetes ja asutustes loodi poliitilisi õpperinge. Tänu sellele aktiivsele kasvatustööle propagandistide ja agitaatoritega õnnestus vabariigi parteiorganisatsioonidel 1945. a. märtsiks luua ligi 2000 inimesest koosnev agitkollektiiv.

Elanikkonna huvi kõikide koosolekute, loengute ja miitingute vastu oli väga suur. Ajaleht «Sovetskaja Estonia» teatas, et 200 loengut, mis toimusid Läänemaal 1944. aasta lõpul, külastas kokku 17 000 kuulajat. Talurahvas käis jalgsi maha kümneid kilomeetreid, selleks et nõukogude propagandisti käest kuulda tõde sõja, Nõukogude Liidu, vabariigi arenemise perspektiivide ja muu kohta.

Suur tähtsus oli EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu poolt organiseeritud mitmesugustel vabariiklikel spetsialistide nõupidamistel. Ühest küljest olid need kokkutulekud nõukogude aktivistide kasvatamise vormiks, teisest küljest võimaldasid nad vabariigi rahvamajanduse ja kultuurielu ette kerkinud ülesandeid vahetult ja kiiresti töötajateni viia. 1945. aasta talvel toimus Tallinnas Eesti NSV intelligentsi I kongress, põllumajandustöötajate vabariiklik nõupidamine, vabariiklik noorsoo kongress, I töötava talurahva kongress, Eesti NSV ametiühingute kongress jne. Ühtekokku oli 1945. aasta jaanuarist kuni aprillini Tallinnas ligi 10 sellist

kokkutulekut umbes 10 000 delegaadi osavõtul. Samasugused üritused toimusid ka maakondade ulatuses. Kongresside, konverentside ja nõupidamiste saadikud osutasid partei- ja nõukogude organitele suurt abi nii selgitustöö tegemisel kohaliku elanikkonna hulgas kui ka nõukogude võimu poliitika praktilisel ellurakendamisel.

Parteiorganisatsioonide lähemateks abilisteks olid kommunistlike noorte ja ametiühinguorganisatsioonid. Komsomoliorganisatsioonide kasv fašistlikust okupatsioonist vabastatud eesti noorsoo hulgas toimus kiiresti. Komsomol oli noortele suureks elukooliks. Laiendades oma poliitilist silmaringi ja ellu viies partei poliitikat, kasvasid kommunistlikud noored tõsiseks jõuks vabariigi ühiskondlikus elus. Nad olid initsiaatoreiks noortebrigaadide loomisel tööstuses, transpordiettevõtetes ja metsatöödel, nad organiseerisid kingituste korjamist rindesõdureile, viisid läbi massilisi kehakultuuriüritusi, poliitilisi selgituskoosolekuid jne.

Vabariigi tööliste ja teenistujate suurearvulisemaid organisatsioone olid ametiühingud. Hitlerlased olid põhjalikult purustanud 1940. aastal moodustatud nõukogude ametiühingud. 1944/45. aasta talve jooksul taastati kõik ametiühingute kohapealsed ja vabariiklikud organid. Aprilli lõpul valiti Eesti NSV Ametiühingute VIII kongressil Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu. Üheaegselt ametiühingute organisatsioonilise struktuuri väljakujunemisega toimus ka kiire liikmeskonna kasv. Viimaseks sõjakevadeks olid oma kutsealastesse organisatsioonidesse koondunud kõik vabariigi töölised ja teenistujad. Taastatud ametiühingud tegid töötajaskonna hulgas suurt organisatsioonilist ja massilist agitatsioonitööd. 1945. aasta algul tegutses ametiühingute juhtimisel 600 mitmesugust õpperingi, sealhulgas 381 poliitharidusliikku. Kohalikud ametiühinguorganisatsioonid andsid välja ligi poolteist tuhat seinalehte,[1] organiseerisid sotsialistlikku võistlust, tööprotsessi ratsionaliseerimist, olid tootmisnõupidamiste läbiviimise hingeks jne.

Niisiis, asudes juhtima Eesti NSV rahvamajanduse ja kultuurielu taastamistöid, pööras kommunistlik partei

[1] EAÜN-i arhiiv, 1945. a. t. V/b, l. 52.

oma tähelepanu eelkõige rahvamasside organiseerimisele ja kaasatõmbamisele taastamistööle, samuti selgitustööle elanikkonna hulgas. Kohalikel nõukogude organitel, komsomoli- ja ametiühinguorganisatsioonidel oli tihe side partei ja rahvaga.

Pärast Eesti NSV vabastamist astus eesti rahvas taas Nõukogude rahvaste ühtsesse võitlusleeri, kes ennastsalgava tööga tagalas valmistas ette ja kindlustas Nõukogude armee võite rindel. Eesti rahva osa selles ühises võitluses seisis ennastsalgavas töös ja täienduse väljaõpetamises Nõukogude armeele, eelkõige ta eesti rahvuslikele väeosadele, vabariigi majanduse ja kultuurielu kiires taastamises ning rinde varustamises seevõrd, kuivõrd seda lubas põhjalikult purustatud rahvamajandus. Nende konkreetsete ülesannete täitmisele kutsuski eesti rahvast üles kommunistlik partei.

Lahingutegevuse käigus oli vabariigi territooriumile rajatud palju miinivälju, kõikjal vedeles mürske, granaate ja teisi lõhkeohtlikke esemeid. See takistas nii külvi- ja künnitöid kui ka rahulikku elu asulais. 1945. aasta kevadeks oli välja õpetatud tuhandeid minööre, kes asusid ohtlikule tööle kodukohtade demineerimiseks.[1] Mis puutub kohaliku õhukaitse väljaõppesse, siis toimus see kõigis käitistes, asutustes, koolides ja mujal.

Äsja fašistliku ikke alt vabanenud eesti töörahvas suhtus sõjaasjanduse õppimisse suure huvi ja innuga. Hitlerliku Saksamaa väed ei olnud veel lõplikult purustatud, mispärast kõigil tuli valmis olla sõja viimastest lahingutest osavõtmiseks.

Erilist entusiasmi näitas taastamistöödel üles eesti tööliskiass. Eelkõige lasti käiku säilinud tööstuskäitised. Rida tehaseid, vabrikuid ja kommunaalettevõtteid alustas tööd kohe pärast okupantide minema kihutamist. Päev pärast Tallinna vabastamist andis linna elektrijaam voolu, asus tööle «Ilmarise» kollektiiv. Mõne päeva jooksul lasti käiku «Punane Krull», «Punane Koit», «Juuni Võit», «Marat», «Union» jt. vabrikud. 22. oktoobril töötas vabariigis juba 5 rasketööstuse tehast, 40 tekstiili- ja kohaliku tööstuse ettevõtet ning 44 toiduainetetööstuse käitist.[2]

---

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1945. a. t. 175, l. 183.
[2] EKPA, f. 1, nim. 1—2, t. 166, l. 77—89.

Eesti töölisklass rakendas kogu oma oskuse ja energia sõja ajal seisma jäänud tööstuskäitiste käikulaskmiseks. Linnadesse pöördusid tagasi tuhanded tehasetöölised, kes olid okupatsiooni ajal nälja ja fašistliku terrori eest maal varju otsinud. Tööliste endi hulgast kerkisid esile uued käitiste juhatajad, taastamistöö organisaatorid. Töölised jäid sageli ületunnitööle, nõudmata selle eest mingisugust tasu. Väga suure töö oma käitiste taastamisel ja käikulaskmisel tegid oma vabast ajast Tallinna Vineeri- ja Mööblivabriku kollektiivi liikmed. Iga «Juuni Võidu» tööline pühendas ainuüksi 1944. aasta oktoobris oma vabast ajast vabriku taastamisele 16 töötundi. Kangelaslinna Leningradi elanikkonna eeskujul organiseerisid Tallinna töötajad oma kodulinna taastamiseks massilisi hoogtööpäevi. 22. oktoobril toimunud esimesest laupäevakust võttis osa üle 10 000 Tallinna töölise ja teenistuja.[1] Hoogtöid organiseeriti regulaarselt ka teistes keskustes.

Tööstusettevõtete taastamine toimus äärmiselt rasketes tingimustes. Tunti puudust küttest, elektrienergiast, transpordivahendeist, toorainest. Vähe oli oskustöölisi, puudusid kogemused suuremaulatuslikeks taastamistöödeks.

Taastamistööde algusperioodi tähtsamaks ülesandeks oli põlevkivitööstuse, elektrijaamade ja raudteetranspordi käikulaskmine. Põlevkivibasseini töölised osutasid suurt initsiatiivi ja tõelist töökangelaslikkust. Purustused olid siin sedavõrd suured, et hoolimata kõikidest pingutustest ei suutnud kaevurite kollektiiv sõja ajal rahuldada vabariigi rahvamajanduse nõudeid põlevkivi järele, põlevkivitooteist rääkimata. 1945. aasta esimese kvartali lõpuks suudeti taastada kõigest ligi 30% sõjaeelsest kaevanduste tootmisvõimsusest.[2]

Tööliskollektiivid viisid paljud tehased põlevkiviküttelt üle turbaküttele, kuid ka see abinõu ei lahendanud kütteainete kriisi, sest varutud turbatagavarad olid vabariigis väga napid. Kütte puudumise tõttu ei saanud paljud käitised 1944/45. aasta talvel täie koormusega töötada. Küttega varustati eelkõige neid käitisi, mis olid eriti tähtsad taastamistöö organiseerimisel.

---

[1] EAÜN-i arhiiv, 1945. a. t. V/b, l. 5—8.
[2] «Советская Эстония» № 92, 20 апреля 1945.

Pingsalt töötasid töölised vabariigi elektrienergeetilise baasi taastamisel. Tallinna elektrijaama töölised tegid katelde ja generaatorite remondi linna elektrienergiaga varustamist katkestamata. Nad remontisid ja lasksid poole võimsusega käiku elektrijaama suurima katla, mis oli kolm aastat seisnud kasutamata, kuna saksa spetsialistid olid pidanud selle taastamist võimatuks. 1944. aasta lõpul töötasid elektrijaama töölised oma vabast ajast ligi 2000 tundi kütte transportimisel. Elektrienergeetilise baasi taastamisel tegid suure töö ära vabariigi masinaehitustehased. Tehase «Ilmarine» kollektiiv sai tööülesandeks valmistada detaile Tallinna elektrijaama taastamiseks. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 27. aastapäeva eelse sotsialistliku võistluse käigus täideti tellimine 16 päeva enne tähtaega. Töölised peaaegu ei lahkunud tehasest, enne kui tellimus oli täidetud. Eriti paistsid silma seltsimehed Simson ja Seebort.

Suurt abi Eesti NSV põhjalikult lõhutud elektrimajandusele osutasid nõukogude vennasrahvad. Esimene põlevkivibasseini elektrijaam Kohtla-Järvel, Tartu linna varustav Ulila elektrijaam ja rida teisi lasti käiku teistest liiduvabariikidest kohaletoodud generaatoritega.

Kõigi vabariigis säilinud elektrienergia võimsuste maksimaalseks rakendamiseks kasutati ära ka kohalike käitiste jõujaamu. Kehra tselluloosikombinaat andis energiat Tallinnale, Viljandi tööstust varustas elektrienergiaga kohalik linavabrik jne.

Elektrienergiat kasutati maksimaalse ratsionaalsusega. Elanikkond hoidis kokku valgustusvoolu, piiratud oli tänavavalgustus, käitised töötasid eri aegadel jne. Tänu sellisele tõeliselt üldrahvalikule võitlusele elektrienergia kokkuhoiu eest suudeti tööstusettevõtete minimaalsed vajadused rahuldada.

Väga lühikese aja jooksul — lahingute käigus ja mõne nädala kestel pärast Eesti NSV vabastamist — tehti vabariigis tohutu ulatusega töö raudteetranspordi taastamisel. Eesti NSV raudteedevõrgu taastamisest võtsid osa nii kohalikud raudteelased kui ka spetsialistid, kes saabusid pealetungivate Nõukogude vägede kannul meie maa siserajoonidest. Need spetsialistid, lõpetanud raudteedevõrgu taastamise meie vabariigi territooriumil, suundusid peale seda teistesse vabariikidesse, et seal oma tööd jätkata. Nõukogude Eesti ja vennasvabariikide tööliste ühiste

pingutuste tulemusena taastati raudtee pealiinid väga kiiresti. Esimene rong jõudis Narvast Tapale 29. septembril, Tallinnasse 1. oktoobril. Valga jaama, vaatamata suurtele purustustele, saabus esimene Nõukogude rong kuus päeva pärast linna vabastamist. Liinimajanduse taastamisega ei olnud kõik raudteelaste mured veel murtud. Suuri raskusi oli küttega, eriti kõrgemat sorti põlevkiviga. Väljapääsu leidsid raudteelased-ratsionaliseerijad. 1945. aasta jaanuari alguses sooritas Tapa depoo masinist Kazmin veduril ŠA esimesena Eestis sõidu madalakvaliteedilise põlevkiviga. See eeskuju andis tõuke ka teistele masinistidele, kes samuti hakkasid veduriahjudes kasutama põlevkivipuru.

Väga suuri raskusi tuli ületada autotranspordi taastamisel. Isegi nendest vähestest autodest, mis pärast okupantide põgenemist järele olid jäänud, vajas suurem osa remonti. Kuna tegemist oli peamiselt välismaiste automarkidega, siis tuli tagavaraosad valmistada kohapeal. Vabariigi masinaehitustehaste ja töökodade töölised osutasid niihästi suurt tööindu kui ka imekspandavat leidlikkust. Kohapeal valmistati ka kõige keerulisemaid detaile. Raskusi oli ühtlasi vedelkütusega, mis suunati eelkõige rinde varustamiseks. Suur osa autopargist viidi üle puuküttele. Gaasigeneraatoritega varustatud autotransport teostas 1944. aastal 26% kõigist vedudest vabariigis.[1]

Eesti tööstuse ja transpordi taastamisel etendas väga suurt osa teiste nõukogude liiduvabariikide, eelkõige Vene NFSV abi. Eesti NSV-sse saabus teistest vabariikidest tööstusseadmeid ja transpordivahendeid. Olgu nimetatud, et vahetult pärast Eesti NSV vabastamist saabus siia poolteistsada vedurit ja mitusada veo- ning sõiduautot, millele tugines kogu vabariigi transport. Vaatamata sõjaolukorrale sai Eesti tööstus teistest Nõukogude Liidu rajoonidest metalli, sütt, kemikaale, puuvilla, tubakat, suhkrut ja muud.

Nõukogude spetsialistid abistasid eesti rahvast ka oma rikkalike sotsialistliku ülesehitustöö kogemustega. Tehases «Volta» töötas 1945. aasta märtsis Moskva inseneride brigaad, kes aitas koostada tehase rekonstrueerimise plaani. Tallinna kohalikule tööstusele osutasid kvalifit-

[1] EKPA, f. 1, nim. 1—2, t. 116, l. 139.

seeritud abi Leningradi kohaliku tööstuse spetsialistid. Leningradi rinde sõjamehed taastasid ja lasksid 1944. aasta oktoobris käiku rea ehitusmaterjalitööstusi, sealhulgas Kiltsi lauavabriku ning kaks lubjatehast Tamsalus. Eriti suurt abi saadi teiste liiduvabariikide töötajailt paljukannatanud Narva linna ja põlevkivibasseini taastamisel.

1. jaanuaril 1941. aastal töötanud 1213 ettevõttest töötas 1945. aasta jaanuaris Eesti NSV-s juba 1099 tööstuskäitist.[1] Kiires taastamistöö tempos peegeldusid sotsialistliku majandussüsteemi eelised, Nõukogude rahvaste vennaliku liidu jõud ja kommunistliku partei kui nõukogude rahva innustaja ning organiseerija suur osa.

Töölisklassi initsiatiivile ja energiale taastamis- ja tootmistöös andis hoogu ulatuslik sotsialistlik võistlus. Massilise sotsialistliku võistluse algatajaiks Nõukogude Eestis oli vabariigi suurima masinaehitustehase «Punane Krull» kollektiiv. Käitise tööliste üldkoosolekul 9. oktoobril 1944. aastal töötati välja ja võeti vastu üleskutse kõigile Eesti NSV töötajaile alustada Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 27. aastapäevale pühendatud sotsialistlikku võistlust. Masinaehitajad teatasid ühtlasi endale võetud kohustustest. Nad andsid sõna täita oktoobrikuu plaan 105%-liselt, vähendada tunduvalt praaki, aktiivselt osa võtta linna taastamistöödest, kindlustada töödistsipliini jne. Üleskutsele vastasid vabariigi tööstusettevõtete töölismassid. Käitistes võeti endale kohustusi, sõlmiti sotsialistliku võistluse lepinguid. Sotsialistliku võistluse organiseerimisel oli ka tõsiseid puudusi. Seoses sellega, et 1944. aasta novembris oli tükitööl vaid 30% vabariigi tööstustöölistest, oli individuaalne sotsialistlik võistlus levinud väga nõrgalt.[2] Sellest hoolimata mängis sotsialistlik võistlus vabariigi tööstuse elustamisel suurt osa. Nõukogude Eesti tööstuse kogu toodangust 1944. aasta viimases kvartalis toodeti oktoobris 22%, novembris — 28% ja detsembris — 50%.[3]

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva eelne sotsialistlik võistlus tõstis esile esimesed lööktöölised vabariigis. Nendeks olid «Punase Krulli» malmivalaja

---

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1945. a. t. 140/2, l. 116.
[2] EAÜN-i arhiiv, t. V/1-b, l. 68.
[3] Eesti NSV MN arhiiv, 1944. a. t. 11/79, l. 365.

sm. Press, kes täitis oktoobrikuu plaani 176%-liselt, Tallinna jalatsitööstuse töölised Tomson, Promak, Plaubrik ja Rüütel, «Volta» mähkija Animägi, pagarid Jürimaa, Hanson, Uudelepp ja paljud teised.

Väärilisemaiks vääriliste hulgas nimetas «Rahva Hääl» laevaremonditöölisi. Kord saabus sadamasse laev, mis vajas suurt, kuid kiiret remonti, milleks anti aega neli päeva. Vahetpidamata töötades lõpetasid viis meest — meister Sepp ja töölised Kiil, Erlach, Tannik ja Kamm — töö 24 tunniga. Tähtsa tellimuse täitmisel töötasid 24 tundi järjest ka lukksepad Kivimurd ja Antson. Kord süttis põlema bensiinilao uks. Oma elu ohtu asetades päästsid seltsimehed Raun, Rõnu jt. tehase suurest õnnetusest.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 27. aastapäeval tehti sotsialistliku võistluse käigust kokkuvõtteid. Võitjaks tuli võistluse initsiaator — «Punase Krulli» kollektiiv. Kõrgeid töötulemusi olid saavutanud ka V. Kingissepa nimeline Tallinna Leivakombinaat, Põhja Puupapivabrik ja Tallinna Elektrijaam.

1945. aasta esimeses kvartalis paranes tunduvalt sotsialistliku võistluse organisatsiooniline külg. Seoses enamiku tööstustööliste üleviimisega tükitööle (1. aprilliks oli tükitöölisi 81%) avanes võimalus individuaalse võistluse organiseerimiseks.[1] 1945. aasta algusest lülitusid Eesti NSV töötajad aktiivselt ka üleliidulisse sotsialistlikku võistlusse.

Kogu Nõukogude Liidu tööliskollektiividega võisteldes saavutasid vabariigi töötajad hulga hinnatavaid töötulemusi. Tallinna Meresadama töölistele määrati aasta esimese kvartali plaani täitmise eest II üleliiduline rahaline preemia — 50 000 rubla, Eesti Maanteedevalitsuse töölisi aga autasustati punalipuga. Peale nimetatud ettevõtete auhinnati üleliiduliste preemiatega veel üheksat vabariigi tööliskollektiivi. See oli kommunistliku partei, Nõukogude valitsuse ja kõigi Nõukogude rahvaste kõrge hinnang eesti töölisklassi ennastsalgavusele töörindel.

Sotsialistlik võistlus jätkus ka vabariigi ulatuses. 4. märtsil määrasid Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu 5 punast rändlippu ja rahalised preemiad vabariigi paremate töös-

[1] EAÜN-i arhiiv, 1945. a. t. 4, l. 56.

tusettevõtete autasustamiseks. Põlevkivi- ja keemiatööstuse ettevõtete hulgas tuli esikohale Kohtla kombinaat. Parematelks kommunaalettevõteteks osutusid Tallinna ja Püssi elektrijaamad. Ehitusmaterjalide tootjaist võitis esikoha Järvakandi klaasitehas. Kohaliku tööstuse ettevõtete hulgas märgiti ära Tallinna tööstuskombinaadi, I ja II masinaehitustehaste saavutusi.

Sotsialistliku võistluse käigus kasvas tööliste aktiivsus tootmisprotsessis üleskerkivate probleemide lahendamisel. Osavõtt käitise juhtimisest oli esialgu töölistele küll võõras, kuid sellega harjuti peagi. 1945. aasta esimese kvartali jooksul toimus vabariigi käitistes ligi kolm tuhat tootmisnõupidamist, kus kiideti heaks 2512 ratsionaliseerimisettepanekut.[1]

Suurenes eesrindlike tööliste hulk. 1. aprillil 1945. aastal loetleti eesti tööstuses juba 1645 ratsionaliseerijat ja 5820 lööktöölist, kes tunduvalt ületasid plaani ja andsid eeskuju teistele töölistele.[2]

Järgides Magnitogorski Metallurgiakombinaadi initsiatiivi, pani Tallinna I Masinaehitustehase kollektiiv alguse komsomoli- ja noortebrigaadide loomisele Eesti NSV-s. Sedą üritust toetas eesti töölisnoorus laialdaselt. 1945. aasta veebruari lõpuks alustas vabariigi tehastes ja vabrikutes tööd juba 100 komsomoli- ja noortebrigaadi, kes täitsid süstemaatiliselt tööülesandeid 150—300%-liselt.[3] Üheks esimeseks noortebrigaadiks oli kommunistliku noore Viktor Leisi brigaad I Masinaehitustehases. 1944. aastal täitis brigaad kuuplaani keskmiselt 174%-liselt.

Võistluses Nõukogude armee 27. aastapäeva tähistamiseks võitsid kaks brigaadi — üks R. Kullerkupu juhtimisel I Masinaehitustehases ja teine J. Västriku juhtimisel Tallinna sadamas — esimestena vabariigis rindebrigaadi nimetuse.

Sotsialistliku võistluse laienedes kasvas pidevalt töötootlikkus. 1945. aasta juuniks kasvas tööviljakus sama aasta jaanuariga võrreldes kogu kohalikus tööstuses 19,3%, metallitööstuses — 13,9%, kergetööstuses — 46,3%.[4]

---

[1] EAÜN-i arhiiv, 1945. a. t. 15, l. 51.
[2] Samas, 1945. a. t. 4, l. 56.
[3] «Советская Эстония» № 48, 28 февраля 1945.
[4] Eesti NSV MN arhiiv, 1945. a. t. 137, l. 82.

Uute käitiste käikulaskmine, peaasjalikult aga töötootlikkuse tõus, kindlustas tööstuse kogutoodangu süstemaatilise kasvu. 1945. aasta aprillis andis vabariigi tööstus juba 11% võrra rohkem toodangut kui jaanuaris.[1]

Parteiorganisatsioonide ja tööstuse juhtkonna organiseerimistegevus ning töölismasside töösangarlus kandsid vilja. Eesti NSV tööstus täitis 1945. aasta esimese kvartali plaani 109,1%-liselt. Sõja lõpuks fašistliku Saksamaa vastu moodustas vabariigi tööstustoodang ühe kolmandiku sõjaeelsest toodangust.

Eesti töölisklassi kangelaslik võitlus purustatud tööstusettevõtete käikulaskmise ja riiklike tootmisplaanide täitmise eest oli osake kogu nõukogude töölisklassi ühisest võitlusest vaenlase purustamisel.

Töölisklassi ustavaks liitlaseks võitluses rahvamajanduse ja kultuurielu taastamise eest oli töötav talurahvas. Eesti töötava talupoja südames pesitseva patrioötilise tööinnu lõkkele puhumiseks oli vaja põhjalikult muuta ta majanduslikku olukorda. Okupatsioonivõimud olid röövinud maa kõigilt, kellele nõukogude võim seda oli andnud. Nõukogude võimu aegsed uusmaasaajad olid uuesti muudetud kulakute palgasulasteks. Oli vaja lõpetada kulaklike elementide omavoli Eesti külas ja kindlustada töötava talurahva olukorda majanduslikult. Pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist asusid kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus rea abinõude rakendamisele, mis pidid soodustama taastamistöid Eesti põllumajanduses ja kindlustama töölisklassi ning töötava talurahva liitu.

16. septembril 1944. aastal, pärast kolmeaastast vaheaega, tuli Võrus kokku Eesti NSV Ülemnõukogu III istungjärk. Nõukogude Eesti rahvaesindus arutas maaküsimust ja otsustas kõige kiiremas korras anda töötavale talurahvale tagasi maa, mille hitlerlased temalt olid röövinud. Samal päeval avaldasid Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee määruse maareformi läbiviimise kohta vabariigis.

Maareform nägi kõigepealt ette riikliku maafondi loomise. See fond pidi loodama kulaklike talumajandite, saksa kolonistide ning aktiivsete okupantide abiliste maade arvel. Riiklikust maafondist anti maad maata ja vähese maaga talupoegadele, sovhoosidele, masina-trak-

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1945. a. t. 140—3, l. 132.

torijaamadele ja hobulaenutuspunktidele. Riikliku maafondi loomine oli niihästi majanduslikult kui ka poliitiliselt tähtis kampaania. Maareform pidi põhjalikult muutma Eesti küla klassikoosseisu, õõnestama kulakluse majanduslikku võimsust ja varustama tootmisvahenditega töötavat talurahvast. See töö nõudis selle läbiviijailt kõrget poliitilist teadlikkust ja printsipiaalsust, oskust eksimatult hinnata külakodanluse ja kodanlike natsionalistide poliitilist palet, kes nüüd kõigiti oma tõelist kiskjaloomust varjata püüdsid.

Nagu kõigi tähtsate riiklike küsimuste lahendamisel, toetus nõukogude võim ka seekord laiadele rahvamassidele. Kõigis valdades loodi kohalikest külakehvikuist valla maakorralduse komisjonid, kes moodustasid riikliku maafondi ja konfiskeerisid inventari. Maakonna ulatuses koordineerisid seda tööd maakonna maakorralduse komisjonid, vabariigi ulatuses maakorralduse peakomisjon.

Talurahvale tulid maareformi teostamisel appi linnatöölised ja eesti rahvuslike väeosade võitlejad. Töölisklass ja nõukogude sõjamehed tegid laiaulatuslikku selgitustööd maareformi küsimustes, andsid kogu üritusele kõrge proletaarse printsipiaalsuse ja organiseerituse ilme.

1944/45. aasta talve jooksul vaadati Eesti külas töötava talurahva aktiivsel osavõtul ja toetusel üle maavaldused. Umbes 43 000 majandilt eraldati riiklikku maafondi ligi 900 000 ha kasutamiskõlblikku maad, mis jagati 26 000 maata talupoja ja 17 000 juurdelõikesaaja vahel.[1] Sellest fondist varustati ka sovhoose, masina-traktorijaamu, hobulaenutuspunkte ja abimajandeid.

Ühtlasi tegi nõukogude võim palju ära ka uusmaasaajate majanduslikuks kindlustamiseks. Neile anti pikaajalist ehituslaenu, eraldati raielanke, tehti soodustusi maksude tasumisel jne.

Maareform toimus ägeda klassivõitluse õhkkonnas. Kulakutel õnnestus mõnikord maakorralduse komisjonidesse pugeda ja nende tööd desorganiseerida. Ainuüksi Virumaal paljastati kulakud üheksa valla maakorralduse komisjoni koosseisus. Hirmujuttude ja terrori abil püüdsid hallparunid takistada töötavat talurahvast nõukogude võimu poole maasaamise palvega pöördumast. Hulgaliselt

---

[1] Eesti NSV Põllumajanduse Ministeeriumi Maakorralduse Peakomisjoni materjalidest.

koostasid kulakud fiktiivseid maa jagamise ja kinkimise akte. Kuid kõikidele raskustele vaatamata viidi maareform 1945. aasta kevadeks edukalt lõpule.

Millist mõju avaldas maareform eesti rahvamajandusele, poliitilisele elule?

Maareformi läbiviimine tagas parema tööjõureservide ärakasutamise, mis omakorda võimaldas kiiremini ravida sõjahaavu põllumajanduses. Maareform varustas töötava talurahva maaga, kinnitas temas usku nõukogude võimusse ja kindlustas seega tööliste ning talupoegade liitu. Reformi teostamine tõmbas aktiivsesse poliitilisse tegevusse kaasa hulga senini omaette elutsenud talurahvast. Seega kasvas nõukogude võimu aktiiv maal. Maareform likvideeris sügava majandusliku kihistumise külas, soodustas põllumajandusliku tootmise tõusu. Reformiga loodi eeltingimused Eesti põllumajanduse kollektiviseerimiseks. Lõpuks oli maareform suureks ettevalmistavaks sammuks kulakluse — viimase ekspluataatorliku klassi likvideerimiseks Eestis.

1945. aasta märtsis Tallinnas toimunud esimese eesti töötava talurahva kongressi saadikud tõid oma sõnavõttudes palju näiteid selle kohta, kuidas nõukogude võimu poliitika külas on muutnud nii talurahva majanduslikku olukorda kui ka tema ellusuhtumist. Kaarma valla esindaja Saaremaalt rääkis tublidest talunaistest — sõjaraskuste peamistest kandjatest külas.

«1944. aasta tõi meie töörahva ellu ilusa kevade. Pikad vangla-aastad olid meid tuimaks teinud. Niisugune järsk pööre meie eluõigustes lõi meid nagu rööpast välja. Toibudes haarasime töörelva, et likvideerida fašismi purustused meie palavalt armastatud sünnimaal.

1941. a. töötasin rahvamaja juures. Meie rahvamajas olid «lääne kultuuri kandjad» teinud suurt hävitustööd: dekoratsioonid ja kõik istepingid olid nad ahju toppinud. Aknad olid purustatud, uksed lõhutud. Järele oli jäänud vaid neli seina. Visa tööga suutsime koguda vahendeid, millega taastasime saali, muretsesime 200 istepinki, parandasime uksed, aknad ja lähemal ajal saame ka dekoratsioonid.

Meie rahvamaja on töörahvale armsaks saanud. Sinna tuleb tööst väsinud naine ja mees, et teritada oma meeli, õppida kõike tarvilikku ning olla rõõmus. Rahvamaja juurde on loodud kaks naisringi, kes väga aktiivselt on

Taastamistööle panid käed külge ka sõjamehed.

osa võtnud kevadkülvi kampaaniast. On peetud hulk selgituskoosolekuid, kõikjal on osavõtt elav.

Toon teile mõned näited oma naisringi tööst. Umbes nädal aega tagasi me, naised, leidsime, et on vaja talvel kogunenud hang kaevata maanteelt, sest viljapõld, kust käidi tänini läbi, muutus paljaks. Mõnetunnilise ühistööga saavutasime seda, et liiklus võib vabalt toimuda maanteel ja rukkipõld haljendab kui tänuks meile kevadpäikeses.

Järgmine üritus, mille viisid läbi meie naised, oli ühe punaarmeelase perekonna abistamine. Punaarmeelase naine nelja lapsega oli külmas toas, sest puud olid juba paar päeva enne otsa saanud, kui ta oma häda kaebas. Otsustasime: kõik naised kui üks pere saagide, kirveste ja hobustega metsa. Õhtuks oli suur kogus puid valmistatud ja kohale veetud. Laste ema tänas meid pisarsilmil. Naised olid täitnud oma aukohustuse.

Oma eluõiguse eest oleme tänulikud kõikvõimsale Punaarmeele. Tõotame likvideerida fašismi purustused oma kodumaal ja viia kultuuri enneolematule õitsengule. Viime läbi kevadkülvi, ühtki ruutmeetrit ei jäta me külvamata.»

Kui palju usku oma jõusse, nõukogude võimusse ja tööindu põleb neis tööinimese lihtsates ja südamlikes sõnades! Nõukogude võim avas uue lehekülje eesti töötava talurahva elus.

Kõrvuti maareformi teostamisega pöörasid kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus suurt tähelepanu riikliku sektori loomisele ja kindlustamisele eesti põllumajanduses. Uusmaasaajad vajasid pidevalt tõhusat abi oma majapidamise sisseseadmisel ja põlluharimisel. Seda võisid neile osutada masina-traktorijaamad ja hobulaenutuspunktid.

1944. aasta sügisel moodustati Nõukogude Eestis 67 sovhoosi 32 filiaaliga. Sovhoosid olid peaaegu eranditult loomakasvatusliku kallakuga. Seoses kariloomade arvu tunduva vähenemisega okupatsiooniaastate jooksul tuli sovhooside töötajail ületada suuri raskusi oma majandite taastamisel. Suureks toeks eesti loomakasvatusele olid 1944/45. aasta talvel teistest liiduvabariikidest saadud tõuloomad.

Vabariigi territooriumil loodi 1944. aasta sügisel 22 masina-traktorijaama. Masina-traktorijaamade tehniline baas oli esialgu nõrk. Viljandi MTJ-i töötaja iseloomustas olukorda järgmiselt: «1941. aastal tööd alustades oli meil kaunis hulk tööriistu ja muud varustust. Kui tulid saksa okupandid, rüüstati traktorijaam nii tühjaks, et ei jäänud järele midagi peale nelja tühja seina. Kui nüüd 1944. aastal hakkasime jaama taastama, olid isegi elektrijuhtmed seintelt maha kistud. Tööriistu meil enam ei olnud, ei olnud ka tagavaraosi. Hakkasime omal jõul traktorikolbe tegema. Meie omad töökojad treisid kolvirõngaid.» Analoogiline oli olukord ka teistes masina-traktorijaamades. Nõukogude traktoritööstus, mis oli seotud rindetellimuste täitmisega, ei saanud eraldada traktoreid põllumajanduse tarbeks. Masina-traktorijaamadesse tuli esialgu koondada vähesed allesjäänud traktorid, millest enamik vajas põhjalikku remonti. Kohalike võimaluste maksimaalseks ärakasutamiseks kinnitati EKP Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i määrusega igale masina-traktorijaamale šeff metallitöötlemistehaste ja suuremate remonditöökodade näol. Suuri raskusi ületades õnnestus külamehhanisaatoreil linnatööliste abiga traktorid kevadkülviks ette valmistada.

Hobuste r e k v i r e e r i m i n e hitlerlaste peremehetsemise ajal oli märgatavalt vähendanud hobuste arvu Nõukogude Eesti põllumajanduses. Suur hulk uusmaasaajaid oli hoopis ilma veoloomata. Terava veoloomade puuduse leevendamiseks moodustati vabariigis üle kolmesaja hobulaenutuspunkti. Hobulaenutuspunktid ei lahendanud muidugi täies ulatuses veojõu puudust, kuid andsid siiski talurahvale võimaluse hädavajalike põllutööde tegemiseks.

1944/45. aasta talvel toimusid eesti talurahva elus suured ümberkorraldused. Sellele vaatamata leidis töötav talurahvas siiski küllalt jõudu fašistliku Saksamaa lõplikule purustamisele kaasaaitamiseks. Joondudes vennasvabariikide eesrindlike kolhoosnikute järgi, täitis ja ületas eesti talurahvas kohustuslikke riiklikke müüginorme, raie- ja metsaveoplaane, moodustas eriliste külvipindade arvel Nõukogude armee fondi jne.

Esialgu, 1944. aasta sügisel, toimus kohustuslike müüginormide täitmine aeglaselt, mis oli tingitud põllumajandusliku inventari vähesusest. Pärast seda, kui novembris-detsembris hakati rohkem rõhku panema varumisele ja maal aktiviseeriti selgitustööd, nihkus asi paigast. 28. novembril tõid Valgamaa Kuigatsi valla talupojad esimese 50 veokist koosneva punavoori varumispunkti. See algatus leidis poolehoidu ja kõikjal hakati punavoore organiseerima. 1. jaanuariks täitis Läänemaa esimesena maakondadest vilja, liha ja kartuli varumisplaanid. Vabariigi ulatuses täideti varumisplaan siiski kaks nädalat enne tähtaega 104,6-protsendiliselt.[1]

Kohustuslikest müüginormidest Eesti NSV-s ei saanud riik küll kuigi suuri toiduainetevarusid. Normid olid väikesed, nende määramisel oli kohaliku põllumajanduse laostunud olukorda arvesse võetud. Siiski oli varumisplaanide täitmisel suur majanduslik ja poliitiline tähtsus. Müüginormide täitmises peegeldus talurahva suhtumine nõukogude võimusse, kõigi Nõukogude rahvaste ühisesse võitlusse.

Pärast kohustuslike müüginormide täitmist jätkas talurahvas riigi üleplaanilist varustamist Punaarmee fondi loomisega. Punaarmee fondi loomise algatajaks Nõuko-

[1] «Советская Эстония» № 13, 17 января 1945.

gude Eestis oli Pärnumaa Audru valla keskmiktalupoeg Aleksander Puusild. Tema kolm poega sõdisid Nõukogude armee ridades, neist kaks langes rindel. Soovides kõigest südamest Nõukogude armeed abistada, täitis seltsimees Puusild oma kohustuslikud viljamüüginormid 498%-liselt, kartulinormi 603%-liselt. Seltsimees Puusilla eeskuju ei jäänud ainukeseks. Viimaseks sõjakevadeks oli eesti töötav talurahvas andnud Punaarmee fondi üle kahe tuhande tonni teravilja ja palju muid põllumajandussaadusi.

1945. a. kevadel levis talurahva hulgas laialdaselt Punaarmee fondi eraldatud põldude külvamine. Maareformi läbiviimisel jäi osa kasutamiskõlblikku maad riiklikku maafondi ja jäeti talurahvale välja jagamata, kuna paljud uusmaasaajad võitlesid veel rindel — eesti rahvuslike väeosade ridades. Riigi ja rahva huvid nõudsid ka selle maa ärakasutamist. Järvamaa Särevere valla talupoeg Anton Mardo võttis endale kohustuseks üles harida ja külvata pool hektarit sellist maad ning anda saak Punaarmee fondi. Anton Mardo eeskujule järgnesid tuhanded töötavad talupojad, kes üksikult kui ka kollektiivselt endale samasuguseid kohustusi võtsid. Helme vallas toimus koosolek, millest võtsid osa mitme küla elanikud — kokku üle 300 inimese. Koosolijad arutasid seltsimees Mardo üleskutset ja võtsid endale kohustuse 60 ha põllumaa harimiseks Punaarmee fondi heaks. Tänu patriootlikule liikumisele eesti töötava talurahva hulgas õnnestus 1945. aasta kevadel suur osa veel väljajagamata riiklikust maafondist üles harida.

1944/45. aasta talvel töötas Nõukogude Eesti talurahvas üles ja vedas välja suure hulga metsamaterjale. Vabariigi metsatööstusel ei olnud tollal veel oma alatisi töölisi. Talupoegadest metsatöölised varustasid linnu küttepuudega. Ühtlasi läks eesti puit ka lennukivineeri tootmiseks ja Donbassi kaevanduste taastamiseks. Eriti agaralt täitsid metsatöötlejad tööstuste tellimusi. Vineeripuidu väljaveo plaan ületati poolteisekordselt. Donbassi jaoks varuti propse tunduvalt suuremal hulgal, kui esialgu oli kavatsetud. Kevadeks täideti ka küttepuude raie- ja veoplaanid.[1] Olukorras, kus Eesti külas oli suuri raskusi veoloomadega, kus enamik mehi teenis sõjaväes, nõudis tal-

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1945. a. t. 146, l. 6, 7 ja 186.

vise metsatöödeplaani täitmine töötavalt talurahvalt tõsiseid jõupingutusi.

Nii võitlesid Nõukogude Eesti töölisklass ja töötav talurahvas õlg õla kõrval vabariigi rahvamajanduse taastamise ja rindetellimuste täitmise eest.

Palju tehti viimasel sõjatalvel ära nõukogude kultuurielu taastamisel. Sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik Nõukogude Eesti kultuur mobiliseeris omakorda eesti rahvast Nõukogude rahvaste ühisele võitlusele hitlerismi vastu.

Nõukogude võimu esimeseks mureks kultuuri valdkonnas oli koolivõrgu taastamine. Vaatamata sellele, et Eesti NSV territoorium vabastati okupatsioonist alles hilissügisel, õnnestus talveks organiseerida õppetöö rohkem kui tuhandes alg- ja keskkoolis. Õpilaste üldarv nendes koolides tõusis 100 000-le.[1] Raskusi oli sellel õppeaastal väga palju. Paljud koolimajad olid purustatud, paljudel puudus sisseseade, küte oli varutud vaid vähestel. Ei olnud kerge ka õppeprotsessi organiseerimine: õpikuid polnud, sageli oli puudus ka õpetajaist. Ja siiski ei peatanud kõik need raskused rahva tungi haridusele, mida fašistid ko'me okupatsiooniaasta jooksul terroriga maha olid surunud.

Ühistöö korras taastati koolimaju ja veeti kohale kütet. 1944. aasta oktoobrist kuni 1945. aasta veebruarini trükkis Eesti Riiklik Kirjastus üle poole miljoni eksemplari õpikuid.[2] Linnades ja maakondades organiseeriti rahvahariduse osakondade juures õpetajate seminare ja kursusi.

Rõõmustavaks nähtuseks oli tehnikumide ja teiste spetsiaalsete keskõppeasutuste võrgu laienemine. Kui 1940/41. õppeaastal oli neid vabariigis 17, siis viimasel sõjatalvel suurenes nende arv 39-le.[3] Õpilaste üldarv tehnikumides kasvas kahe ja poole kordseks. Tehnikumides kasvas uus kaader laiaulatuslikuks taastamistööks, sotsialistlikuks ülesehitustööks. Noorsoo tung eriõppeasutustesse andis tunnistust ta soovist ise taastamistööde raskuste ületamisest osa võtta.

Novembris alustasid õppetegevust ka Nõukogude Eesti kõrgemad koolid. Üliõpilaste arv oli 1944/1945. aastal märksa väiksem kui 1940/41. aastal. Okupatsioonivõimude «rahvahariduse poliitikast» tingituna olid Eesti kõrgemad

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1945. a. t. 140—2, l. 283, 284.
[2] «Советская Эстония» № 54, 7 марта 1945.
[3] Eesti NSV MN arhiiv, 1945. a. t. 140, l. 176—177.

koolid vaevu hingitsenud. Selle tagajärjel oli 1944/45. õppeaastal teise ja vanema kursuste üliõpilaste arv kõigest veidi üle tuhande. Esimesele kursusele võeti vastu küll peaaegu poolteist tuhat noorukit, kuid kõrgemate koolide olukorra parandamine ei võinud toimuda nii lühikese ajaga.[1]

Taas avasid uksed teatrid. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aastapäevaks lavastas «Estonia» P. Tšaikovski ooperi «Jevgeni Onegin». Ühisesse kollektiivi kogunesid jälle nii näitlejad, kes olid kolme aasta jooksul arenenud ja kasvanud Nõukogude tagalas, kui ka need, kes olid tunda saanud elu hitlerlikus «uues Euroopas». Ooperisolistide E. Maasiku, O. Lundi, M. Rungi, V. Neeluse, M. Tarase, T. Kuusiku ja teiste näol kujunes välja elujõuline tugev kollektiiv. Töö «Tasuleekide», uue Eesti ooperi lavastamisel oli teatrile nii kunstiliseks kui ka poliitiliseks küpsuseksamiks.

Kõrvuti kutseliste teatritega tegelesid rahva kultuuriliste vajaduste rahuldamisel sajad kunstilise isetegevuse ringid. Kui oli möödunud okupatsiooniaeg, kogunesid elurõõmsad noored pärast tööaega jälle draamaringidesse, laulukooridesse ja tantsukollektiividesse.

Uue innuga asusid loovale tööle kõigi kultuurivaldkondade töötajad.

Kindlalt astus eesti töörahvas Nõukogude rahvaste ühtsesse võitlusleeri ja pühitses 9. mail 1945. aastal suurt võitu, mille saavutamisele oli kaasa aidanud ka tema.

---

[1] Eesti NSV MN arhiiv, 1945. a. t. 140—2, l. 175.

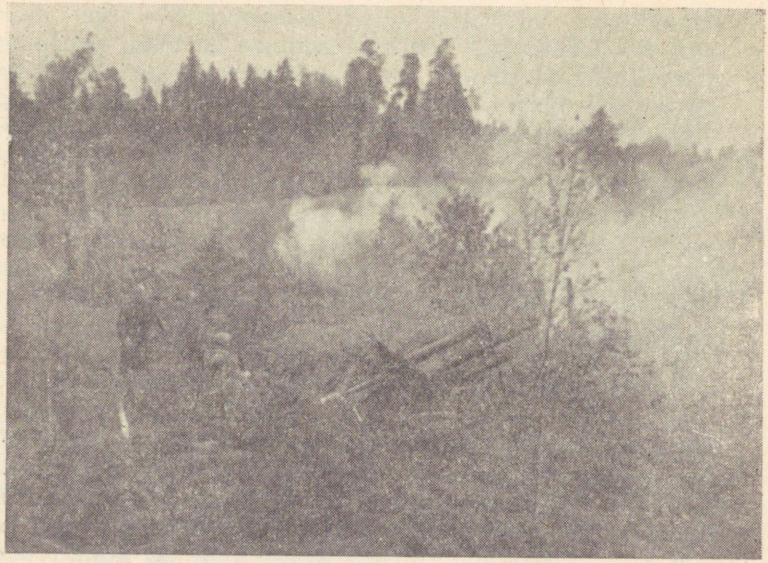
VIII. Nõukogude armee 8. Eesti Tallinna Laskurkorpuse osavõtt Isamaasõja lõpulahinguist fašistliku Saksamaa vastu

Nõukogude vägede edukas tegevus kõikides rindelõikudes ja nõukogude rahva ennastsalgav töö tagalas 1944. aastal lõid eeltingimused fašistliku Saksamaa täielikuks purustamiseks 1945. aastal. Lõpliku võidu saavutamine nõudis aga nõukogude rahvalt kõigi jõudude kokkuvõtmist.

Nagu eelmistelgi aastatel, lasus fašistliku Saksamaa vastu peetava sõja pearaskus Nõukogude rahvaste õlgadel. Kuigi Ameerika ja Inglise väed lisaks sõjategevusele Itaalias avasid 1944. aasta suvel teise rinde Prantsusmaal, seisis nende vastas ainult üks neljandik fašistlikest vägedest (Läänes tegutses 75, Idas 220 fašistlikku diviisi).

Sellepärast kerkiski 1945. aastal nõukogude vägede ja kogu nõukogude rahva ette ülesanne kiirete ja otsustavate hoopidega purustada fašism, andmata hitlerlastele aega diplomaatlikeks manöövriteks.

Nõukogude vägede aktiivne lahingutegevus algas 1945. aasta jaanuari keskpaiku ja haaras lühikese aja vältel kogu Nõukogude—Saksa rinde. 12. jaanuaril alustasid pealetungi 1. Ukraina rinde väed Visla vasakul kaldal. See pealetung võeti ette enne määratud tähtaega Inglise valitsuse palvel, et seoses Saksa vastupealetungiga Ardennides abistada täbarasse olukorda sattunud Inglise—Ameerika vägesid. Järk-järgult astusid tegevusse 3. Valgevene rinde väed Mazuri järvede rajoonis, 1. Valgevene rinde väed lõuna ja 2. Valgevene rinde väed põhja pool Varssavit. 2., 3. ja 4. Ukraina rinne tegutsesid Ungaris ja

Suurtüki tulepositsioon Kuramaal.

Tšehhoslovakkias, 2. Balti rinde väed blokeerisid fašistlikke vägesid Kuramaal.*

Lühikese aja jooksul murdis Nõukogude armee fašistide vastupanu rohkem kui tuhande kilomeetri pikkusel rindel. Jaanuaris-märtsis teostasid Nõukogude väed üheaegselt kolm Isamaasõja silmapaistvamat operatsiooni: Ida-Preisimaal, Varssavi ja Budapesti rajoonis. Ainuüksi 1945. aasta jaanuari-veebruari jooksul kihutas Nõukogude armee fašistid välja 300 linnast, vallutas rea tähtsaid tööstuskeskusi. Fašistlik Saksa armee kaotas selle aja jooksul üle ühe miljoni sõduri ja ohvitseri ning suure hulga sõjatehnikat. Nendest võidukatest lahingutest võtsid suure eduga osa NSV Liidu territooriumil formeeritud Poola ja Tšehhoslovakkia rahvuslikud väekoondised.

Märtsi lõpuks jõudsid Nõukogude väed laial rindel välja Oderile ja kinnitasid kanna jõe vasakul kaldal,

* 31. märtsist 1945. a. juhtis Nõukogude vägede pealetungi Kuramaal Leningradi rinne. — *Toim.*

luues seega eeltingimused otsustavaks Berliini operatsiooniks.

Nendest viimase sõjatalve lahingutest võttis 2. Balti ja Leningradi rinnete koosseisus osa ka 8. Eesti Tallinna Laskurkorpus. Eesti vabastamise lahingutega polnud sõjategevus eesti rahvuslike väeosade sõjameeste jaoks veel lõppenud. Tuli valmistuda uuteks lahinguteks, et kaasa lüüa fašistide lõpliku purustamiseni.

Tuleb märkida, et nii sõjaväelisel kui ka poliitilisel ettevalmistusel uuteks lahinguteks oli sel perioodil rida iseärasusi. Eesti vabastamise lahingud olid olnud suureks kooliks kogu korpuse isikulisele koosseisule. Nüüd oli vaja teha kokkuvõtteid möödunud lahingutest, mis olid õpetanud palju uut. Samas ei tohtinud unustada ka tehtud vigu, et neid edaspidi vältida. Nii võiks korpuse sõjaväelist väljaõpet sel perioodil nimetada lahinguveteranide kogemuste üldistamiseks ja vahetamiseks.

Vanade sõjameeste väljaõppel pöörati peamist tähelepanu nende sõjaväelise kvalifikatsiooni tõstmisele.

Diviisi ja polgu mastaabis korraldati sihturite, snaiperite jt. kursusi. Paremaist sportlastest ja headest laskuritest moodustati suusapataljone. Allüksuste partei- ja komsomoliorganisatsioonide suureks teeneks tuleb lugeda seda, et nad väga oskuslikult abistasid komandöre ja ülemaid äsjalõppenud lahingutes omandatud kogemuste üldistamisel ja levitamisel. Hoolitsedes sõjameeste eest kandsid poliitilised organid, partei- ja komsomoliorganisatsioonid samal ajal hoolt ka selle eest, et sõjamehed oleksid valmis igal ajal välja astuma vihatud vaenlase lõplikuks purustamiseks. Samaaegselt tuli korpuse kõikide astmete juhtkonnal lahendada teine keeruline ja vastutusrikas ülesanne uue täienduse vastuvõtmisel ja väljaõpetamisel. Eesti NSV territooriumi vabastamise esimestest päevadest peale alustasid maakondade sõjakomissarid tööd sõjaväekohuslaste arvelevõtmisega, keda hiljem koondati väljaõppe saamiseks tagavaraväeosadesse.

Siin jätkus uue täienduse lahinguline väljaõpe täie hooga. Suurt abi noorte väljaõpetamisel osutasid väeosade ja allüksuste juhtkonnale vanad sõjamehed. Uus täiendus jaotati allüksuste vahel, kusjuures igasse jakku ja suurtükimeeskonda jäeti vanu, kogenud sõjamehi.

Veelgi diferentseeritum kui lahinguline väljaõpe oli korpuse sõjameeste mitmesuguste kategooriate hulgas teostatav poliitiline kasvatustöö. Poliitiliselt küpseteks nõukogude patrioodideks olid kasvanud korpuse lahingutee läbikäinud sõjamehed. Nende veendumused ja maailmavaade olid välja kujunenud karmis elukoolis. Vankumatu oli sõjamehe usk nõukogude võimusse, parteisse, meie võidusse. Lehitsedes tolleaegseid poliittööliste aruandeid, leiame rohkesti näiteid, kus isegi parteituist reameestest said okupatsioonist vabastatud elanikkonnaga kohtudes aktiivsed, suurepärased agitaatorid. Poliitiline kasvatustöö rahvuslike väeosade põhikaadri hulgas oli sel perioodil hästi organiseeritud. Diviiside ja poliitosakondade juures tegutsesid parteiaktiivi koolid, väeosades ja allüksustes parteihariduse ringid. Vanad sõjamehed laiendasid oma poliitilist silmaringi.

Pingerikas oli poliitiline kasvatustöö uue täienduse hulgas. See töö pidi aitama teda vabaneda kodanlike igandite mõjust, kindlustama temas usku nõukogude rahva ürituse võitmatusse, kasvatama temas nõukogude sõjamehe kõrgeid moraalseid omadusi. Nagu diviiside loomispäevil, õpiti jällegi sõjameestega Nõukogude Liidu konstitutsiooni, sõjaväelist vandetõotust, küsimusi NSV Liidu ja kommunistliku partei sise- ja välispoliitikast. Noored sõjamehed, kes olid fašistliku okupatsiooni kolme aasta vältel olnud Nõukogude tagalast isoleeritud ja kelleni tõde Nõukogude Liidu kohta jõudis suurte raskustega, suhtusid nii poliitõppustesse, loengutesse kui ka vestlustesse suure huviga. Hoolsalt lugesid nad ajalehti ja jälgisid agaralt kino eeskava, et ükski nõukogude film neil kahe silma vahele ei jääks. Kõrvuti mitmesuguste kollektiivsete poliitilise töö üritustega avaldasid noorsõdurite kasvatamisel suurt mõju vanade sõjameeste lihtsad õpetussõnad rännakul, õppuse vaheajal või õhtul sõdurikoiku serval. Kuna allüksuste partei- ja komsomoliorganisatsioonid olid kasvanud tõsiseks jõuks, toimus selline individuaalne kasvatustöö kõikjal.

Mõnekuuline lahingute vaheaeg kasutati maksimaalselt ära uue täienduse väljaõppeks. Noored sõjamehed õppisid oskuslikult relva kasutama ja lahingus tegutsema. Muutus ka nende poliitilis-moraalne pale. Tänu nüüd juba kogenud komandöride, poliittööliste ja vanade lahin-

Korpuse sõjamehed koduteel pärast sõja lõppu.

gumeeste ühistele jõupingutustele suudeti noortest lühikese aja jooksul kasvatada võidutahtelised ja ustavad nõukogude sõjamehed.

Uue täienduse väljaõpe ja kasvatamine ei olnud mitte ainult keerukas, vaid ka väga ulatuslik ülesanne. Eesti vabastamise lahingutes korpuse rivist ajutiselt väljalangenud sõjamehed viibisid suurelt osalt veel haiglates. Seetõttu moodustas uus täiendus tunduva osa korpuse isikulisest koosseisust.

Korpuse uuteks lahinguteks ettevalmistamise perioodil tegid nii väeosade partei- ja komsomoliorganisatsioonid kui ka üksikud sõjamehed ära suure töö kohaliku elanikkonna hulgas. Kohalikku nõukogude ja partei kaadrit oli vähe. Korpuse sõjamehed olid oodatud külalisteks selgituskoosolekuil käitistes, asutustes ja külades. Üle 200 korpuse sõjamehe võttis osa maareformi teostamisest.

Sõjameeste tihe suhtlemine elanikkonnaga etendas suurt osa niihästi okupatsioonist vabastatute kui ka sõjameeste endi poliitilisel kasvatamisel. Rahvuslike väeosade ohvitserid, seersandid ja sõdurid, kes viisid kohapeal ellu

nõukogude võimu poliitikat, nägid oma silmaga, kuidas nende kodukohas tärkas kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse hoolitsusel täisvereline, rõõmuküllane nõukogude elu. Sõjamehed tundsid ennast nii rahva vabastajatena kui ka uue elu rajajatena.

Üheaegselt ettevalmistumisega lahinguiks täitis 8. Eesti Laskurkorpus ka väejuhatuse vastutusrikast lahinguülesannet. Vaenlane polnud Baltimaadelt veel lõplikult välja aetud, ta pesitses veel Kuramaal. Samuti võis karta fašistide võimalikku avantüüri Eesti rannikul. Korpusele tehti ülesandeks rajada kaitseehitused Haapsalu—Jägala vahelises lõigus ja valmis olla vaenlase dessantide purustamiseks ning tagasilöömiseks. Kaitseehituste rajamine polnud korpuse veteranidele uudiseks. Vanad kogemused aitasid jagu saada isegi talvisest külmunud pinnasest. Suurtükiväelased viisid läbi õppelaskmisi meremärkide pihta, laskurpolgud pidasid rannikul «õppelahinguid». Rannakaitse organiseeriti.

Kibedas õppetegevuses möödus 1944/45. aasta talv. 4. veebruaril sai korpus käsu anda Eesti ranniku kaitselõik üle naaber-väekoondisele ja valmistuda sõiduks rindele. Kuna rindele minekuks oli ettevalmistusi tehtud juba ammu, siis veeres esimene ešelon eesti sõjameestega Tallinnast Tapa poole juba 11. veebruaril — nädal aega pärast käsu saamist. Nii Tallinnas kui ka vahejaamades oli väga palju saatjaid. «Lööge fašiste kõvemini! Tulge rutem võiduga tagasi! Ärge tehke häbi eesti rahvale!» — nende soovidega saatsid Eesti NSV töötajad oma sõjamehi rindele. Omalt poolt lubasid nad käitistes ja asutustes veelgi paremini töötada, kiiremini taastada lõhutud rahvamajandust ja kõigiti abistada rinnet.

Mida kujutas endast 8. Eesti Laskurkorpus viimaste otsustavate lahingute eel? Korpus jõudis rindele täielikult komplekteeritud isikulise koosseisuga. Mis puutub relvastusse, siis raskerelvadega olid korpuse laskurüksused paremini kindlustatud kui teised väekoondised. Korpuses oli kaks diviisi, korpuse suurtükiväe koosseis oli aga isegi suurem kui ette nähtud. Korpuse vanem, keskmine ja noorem juhtiv koosseis oli varustatud sõjakogemustega. Pärast Eesti NSV vabastamise lahinguid oli neil olnud küllaldaselt aega väliõppustel, staabitreeningutel ja iseseisva õppuse teel ka oma sõjalis-teoreetilisi teadmisi täiendada.

Korpuses oli suur hulk tulest ja veest läbikäinud sõdureid, keda täie õigusega veteranideks nimetati. Suur töö oli ära tehtud ka uue täienduse väljaõpetamisega, kes oli samuti suuteline edukalt lahendama lahinguülesandeid.

Korpuse väeosade ja allüksuste kõrget lahinguvalmidust kindlustasid partei- ja komsomoliorganisatsioonid. Tõsi küll, parteilaste ja kommunistlike noorte osakaal oli, võrreldes 1944. aasta suvega, langenud umbkaudselt 40 protsendilt 33 protsendile.[1] Paljud kommunistid ja kommunistlikud noored olid lahinguis langenud, paljud ei olnud veel haiglatest tagasi pöördunud. Kuid partei- ja komsomoliorganisatsioonid koosnesid sõjameestest, kellel oli seljataga pikk sõjatee ja kes omasid rikkalikke partei- ning komsomolitöö kogemusi. Niisiis olid eesti rahvuslikud väeosad otsustavaiks lahinguiks kõigiti ette valmistatud.

Korpuse rindele jõudmise ajaks tegelesid 2. Balti rinde väed fašistlike vägede blokeerimisega Kuramaal. Hitlerlikus peakorteris peeti Kuramaad sõjaliselt ja diplomaatiliselt väga tähtsaks platsdarmiks. Kuramaa rindelõik pidas hulga Nõukogude vägesid kinni. Saksa vägede juhataja Kuramaal kirjutas ühes oma käskkirjas: «Führer käskis meie väegrupil kaitsta Kuramaad. Selle põhjused on selged. Sõja praegusel etapil käib võitlus Saksamaa kui kindluse pärast. Vanad sõjakogemused räägivad, et igal kindlusel on oma eelfordid. Nad kujutavad endast lainetemurdjat, mis nõrgestab ja killustab vaenlase vägede hoogu, enne kui need kindluse vallideni jõuavad. Kuramaa on Saksamaa idafordiks.»[2] Fašistid tegid kõik selle väärtusliku platsdarmi enda käes säilitamiseks. Kõigilt Saksa armee sõdureilt Kuramaal võeti allkiri, et nad kaitsevad oma rindelõiku viimse hingetõmbeni. Jaokomandöridele anti õigus kohapeal maha lasta igaühte, kes peaks oma positsioonilt taanduma. Kui jaokomandör seda ei teinud, kuulus ta ise mahalaskmisele.

Veel 18. aprillil kutsus Hitler enda juurde Kuramaa vägede juhataja ja andis talle kategoorilise käsu kaitsta platsdarmi viimse meheni. Alles siis, kui Nõukogude väed jõudsid Berliini alla, muutis Saksa peakorter oma

---

[1] RKMA, f. 509, nim. 127125, t. 5, l. 38.

[2] Н. Кононыхин. «Бой за Советскую Прибалтику», ЭГИЗ Политической литературы, Таллин, 1948, стр. 45.

otsuse ja pöördus abipalvega Kuramaa vägede poole. Siis oli aga hilja — Kuramaal asuvad fašistlikud väed olid ise katastroofi lävel.

Nõukogude vägede tegevus Kuramaal 1945. aasta talvel oli osakeseks fašistliku Saksamaa lõpliku purustamise üldise plaani teostamisest. Pealahing toimus Berliini all. Kõik teised Nõukogude väed pidid oma tegevusega kaasa aitama Nõukogude vägede peagrupeeringu tegevusele. 2. Balti rinne pidi blokeerima fašistlikke 16. ja 18. armeed Kuramaal, laskmata Saksa väejuhatusel kasutada neid teistel rindelõikudel. Selleks teostas 2. Balti rinne aegajalt pealetungioperatsioone. Üks niisugune operatsioon viidi läbi 1945. aasta märtsi keskpaiku Salduse järve rajoonis. Sellest võttis osa ka 8. Eesti Laskurkorpus.

Eesti korpus, kes tungis peale armee pealöögi suunas, sai ülesandeks murda läbi vaenlase kaitsevöönd Kleinas-Erini lõigus ja jätkata pealetungi Mušumuiža-Purvumuiža suunas, kindlustada armee liikuva löögigrupi lahingusse paiskamist. Pealetung toimus äärmiselt keerulistes taktikalistes tingimustes. Samuti olid rasked maastikutingimused. Vaenlase kaitse tugines hästi väljaehitatud positsioonidele. Künklik maastik, järved ja metsad soodustasid kaitsepositsioonide väljaehitamist ja takistasid pealetungival poolel tanke kasutamast ning suurtükiväega manööverdamast. Lähenev kevad muutis needki vähesed metsarajad, mida rindeväeosade varustamisel kasutati, peaaegu läbipääsmatuks.

Pealetungi algus oli määratud 17. märtsi varahommikule. Sombune ilm aga sundis suurtükiväelasi tuld avama mõni tund hiljem määratud kellaajast. Sama päeva õhtuks ületasid mõlemad korpuse diviisid vaenlase eelkindlustused ja jõudsid põhilise vastupanupositsioonini. 18. kuni 20. märtsini võtsid eesti rahvuslikud väeosad koos naaberüksustega suurtükiväe, tankide ja lennukite toetusel ette rea rünnakuid ja lõid vaenlase ta tugevasti kindlustatud positsioonidest järk-järgult välja. Korpuse paremal tiival vallutas 7. diviis Kaulaci mõisa ja Bliedene raudteejaama. Vaenlase tähtis rokaadraudtee lõigati läbi. 249. diviisi väeosad vallutasid korpuse vasakul tiival Kasinase ja Vikstrauti asulad. Vaenlase vastupanupositsiooni eelserv murti läbi 7 kilomeetri laiuselt. Meie väed tungisid 10 kilomeetrit vaenlase kaitse sügavusse.

Edasist edu selles operatsioonis aga ei saavutanud ei 8. Eesti Laskurkorpus ega ka teised väekoondised. 21. märtsiks õnnestus hitlerlastel Nõukogude vägede pealetungi peatada. Saksa väejuhatus paiskas läbimurde rajooni värskeid jõude, tugevdades neid suurtükiväega. Mõne päeva jooksul võtsid hitlerlased ette üle kümne vasturünnaku jalaväe ja tankidega, mis aga tagajärjetuks jäid.

Arvestades jõudude vahekorra muutust ja järjest halvenevaid teeolusid, andis väejuhatus 8. Eesti Laskurkorpusele käsu kaitsele asuda. Nädala jooksul rajati uus Nõukogude vägede eelserv. 1944. a. aprillikuu algul andis korpus uue kaitselõigu üle naaber-väekoondisele ja suundus armee tagalasse.

Neis lahingutes ei suutnud Eesti rahvuslikud väeosad väejuhatuselt saadud lahinguülesannet lõpuni täita. Neil ei õnnestunud vaenlase sügavalt eseloniseeritud kaitsest täies ulatuses läbi murda. Siiski tekitati vaenlase elavjõule ja tehnikale suurt kahju. 8. Eesti Laskurkorpus hävitas neis lahinguis ligi kaks ja pool tuhat hitlerlast, võttis suure hulga vange. Lahinguis purustati vaenlase 218. jalaväediviisi väeosad ja tekitati tunduvat kahju rohkem kui kümnele fašistlikule üksusele. Vaenlane oli sunnitud oma vägesid ümber grupeerima, nõrgestades sellega oma teisi rindelõikusid. Edasised vaenlase vägede ümberpaigutused selles rindelõigus katkestati Liepaja—Jelgava raudtee läbilõikamisega. Kõige ülalloetletuga aitas 8. Eesti Laskurkorpus rinde vägedel täita nendele pandud ülesannet vaenlase blokeerimisel ja hävitamisel.

Lühike, kuid äärmiselt raske lahingute periood nõudis korpuse sõjameestelt tõsiseid jõupingutusi, suurt visadust ja kangelaslikkust.

Surematuks jääb 300. laskurpolgu rühmakomandöri kommunist J. Kunderi nimi. Legendaarse kangelase Aleksander Matrossovi eeskujul ohverdas ta oma elu seltsimeeste päästmiseks ja lahinguülesande edukaks täitmiseks. Roodu pealetungi tõkestas vaenlase kuulipilduja, mis tulistas meie ahelikku tiivalt. Leitnant Kunder roomas grupi sõduritega kuulipildujani. Hoolimata saadud haavast, sundis ta paari granaadiga kuulipilduja vaikima. Rood tõusis rünnakule. Sel hetkel hakkas vastase kuulipilduja jälle meie ahelikku niitma. Kõik granaadid oli

seltsimees Kunder juba ära kasutanud, vaenlase äge tuli aga ähvardas pealetungi nurja ajada ning roodu hukutada. Võttes kokku viimse jõu, viskus Kunder kuulipilduja poole. Oma kehaga kaitses ta seltsimehi vaenlase kuulide eest. Vapper komandör hukkus, päästes oma elu hinnaga roodu ja kindlustades vastase vastupanusõlme vallutamise. Pärast surma omistati leitnant Kunderile Nõukogude Liidu kangelase nimetus.

Suurt vaprust ja leidlikkust näitasid lahinguis luurajad Nõukogude Liidu kangelase leitnant Repsoni juhtimisel. Meie pealetungivate allüksuste paremal tiival tärises lakkamatult vastase kuulipilduja. Äge tuli surus võitlejad maha, halvates pealetungi. Kolm vaprat luurajat — Malinkin, Krotov ja Susi — võtsid vabatahtlikult vaenlase tulepunkti hävitamise enda peale. Rünnakugrupi tegevust kattis oma tulega kuulipildur Ana. Hoolimata vaenlase ägedast tulest, roomasid meie sõjamehed 25—50 meetri kaugusele dzotist ja sundisid fašistliku kuulipilduri granaatidega jäädavalt vaikima.

45-millimeetrise suurtüki meeskond vanem Nahkuri juhtimisel sattus silm silma vastu võimsa suurtüki «Ferdinandiga». Hetkegi kaotamata avasid nõukogude suurtükiväelased tule. Vaatamata 200-millimeetrisele soomusele ja suurekaliibrilisele suurtükile jäi ebavõrdses kahevõitluses kaotajaks pooleks «Ferdinand». Juba esimene vanem Nahkuri saadetud mürsk süütas soomusmasina. Samal päeval hävitas tubli vanem veel kolm vaenlase tulepesa.

Esimestel lahingupäevadel Kaulaci mõisa all oli meie pealetungile tõsiseks takistuseks vastase soomusrong, mis kurseeris mõnisada meetrit vaenlase eelservast tagapool. Raskesuurtükkidega relvastatud soomusrongi hävitamiseks oleks olnud vaja appi kutsuda suurtükiväge korpuse või armee reservist, see aga oleks aega viitnud. 249. diviisi 307. üksiku tankihävitusdivisjoni suurtükiväelased astusid ise soomusrongiga kahevõitlusse. Neljasajameetriselt distantsilt avasid nad soomusega kaetud vagunite pihta kiirtule. Vaatamata tankihävitajate mürskude väikesele kaliibrile õnnestus neil üks platvorm põlema süüdata. Kahevõitlus kestis kümme minutit. Vaenlane ei pidanud vastu ja taandus. Tänutäheks vanemseersantide Mäe, Tamme, Seksti ja teiste suurtükimeeskondadele täpse tule eest oli Nõukogude sõjameeste vägev hurraa-

Suuri katsumusi tuli neis lahinguis läbi teha meie sidemeestel. Künklik metsane maastik raskendas raadiosidet, telefoniliinid ei saanud kannatada mitte ainult vaenlase tule all, vaid ka meie tankide tõttu, mis tahes-tahtmata olid sunnitud kasutama samu metsaradasid, mida mööda vedasid kaablit sidemehed. Ainult tänu tublidele sidelastele, nagu seersandid Tamm, Gutman, jefreitorid Arukallas, Spungin ja paljud teised, võis toimuda vägede juhtimine sidetehnika abil.

Kõrvuti vanade sõjameestega — korpuse veteranidega — lõid fašiste ka noored sõjamehed. Noorsõdur Leiman hävitas kahe lahingupäeva jooksul seitse fašisti, temast maha ei jäänud ka reamees Oja ja paljud teised, kellele olid Kuramaa lahingud tuleristseteks. Uue täienduse suhtumist oma lahinguülesannete täitmisse iseloomustab järgmine näide. Kui 354. laskurpolk üle viidi diviisi teise ešeloni, püüdsid noorsõdurid kõigiti selgeks teha, et neid peaks eesliinile jätma. Nemad tundvat juba hästi maastikku ja vaenlast, neil olevat antud juhul kergem vaenlasest jagu saada.

Lühikese aja jooksul said eilsetest tagasihoidlikest noorsõdureist kogenud sõjamehed, kes millegi poolest ei tahtnud maha jääda korpuse raudvarast — vanasõduritest.

Head sõjalist ettevalmistust ja sügavat nõukogude patriotismi näitasid lahinguis rahvuslike väeosade ohvitserid. Leitnant Kevvai alustas oma teenistust 354. laskurpolgus pataljoni vanemadjutandina. Õppuste ja lahingute käigus sai temast meisterlik allüksuste lahingutegevuse organisaator ja juht. Eesti NSV vabastamise lahingutest võttis ta osa juba pataljonikomandörina. Kuramaa lahingus peeti teda parimaks pataljonikomandöriks. Ka nendes lahingutes õigustas ta juhtkonna usaldust ja alluvate armastust ning austust. Otsustavus, operatiivsus ja isiklik vaprus lahinguis, lihtsus ja seltsimehelikkus alluvatega suhtlemises tegid temast kõigi lemmiku. Tema juhtimisel tungis pataljon edukalt peale Kaulaci suunas, arvukaid vaenlase vasturünnakuid tagasi lüües. Ühe ägeda vasturünnaku tagasilöömisel langes major Kevvai kangelasena, täitnud viimse hingetõmbeni oma sõjamehekohust. Komandörikohuste täitmisel paistsid neis lahinguis silma ka major Sume, major Michelson ja kapten Klassman. Enamikust nendest noortest, diviisi loomise päevil äsja

sõjakooli lõpetanud leitnantidest olid kasvanud küpsed, kogenud komandörid.

Suurt osa sõjameeste mobiliseerimisel lahinguülesannete täitmisele etendas oskuslikult organiseeritud partei-poliitiline töö, samuti ka poliittööliste isiklik eeskuju. Selliseid poliittöölisi, nagu kapten F. Sepp, kapten E. Sitin, vanemleitnant P. Larin ja paljud teised, mäletavad neist lahingupäevadest hästi nii komandörid kui ka reavõitlejad. Raskel hetkel öeldud julgustav sõna, vestlus kaevikus mõnikümmend meetrit vaenlase eesliinist, õigeaegselt kohaletoimetatud soe toit, ajalehed ja koduste kirjad — kui palju oli juhtivatel kommunistidel võimalusi rasket sõduritööd kergendada. Sageli oli aga kasvatustöö vormiks ka poliittöölise isiklik eeskuju. 7. diviisis räägiti neil päevil suure uhkusega, kuidas vanemleitnant Larin oma meestega korduvalt edukatel jalaväerünnakutel käis.

Hetkekski ei katkenud partei- ja komsomoliorganisatsioonide töö. Sõnavõtud koosolekuil olid lühikesed, veelgi lühemad resolutsioonid, seejuures olid nad aga paljutõotavad. Nagu varemgi, kasvasid lahingute päevil partei- ja komsomoliorganisatsioonide read. 1945. aasta 1. aprilliks moodustasid kommunistid ja kommunistlikud noored 40% korpuse isikulisest koosseisust.

Lahingutega Kaulaci ja Bliedene all lõppes 8. Eesti Laskurkorpuse lahingutee Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas. Pärast ümberpaiknemist Upe-Bliedene rajooni alustasid korpuse väeosad aprilli esimestest päevadest pingsat lahingulist väljaõpet.

Samal ajal toimus Saksamaa territooriumil Isamaasõja ja kogu Teise maailmasõja grandioosseim lahing — võitlus Berliini pärast. Berliini kaitseks tõmbas fašistlik väejuhatus kokku oma viimased reservid. Fašistid võitlesid hukkamõistetute visadusega. Siiski ületas suurepärastest sõjameestest koosnev eesrindliku sõjatehnikaga relvastatud Nõukogude armee kõik tõkked oma teel, murdes igasuguse vastupanu. Berliin piirati ümber ja vallutati täielikult 2. mail. Fašistlikud fanaatikud aga ei lakanud lootmast imesse ja jätkasid veel vastupanu. Sellepärast valmistusid Nõukogude väed mai alguses viimaseks üldiseks löögiks kõigi hitlerlike vägede vastu.

Ka Nõukogude armee eesti rahvuslikud väeosad tegid selleks operatsiooniks ettevalmistusi. 8. Eesti Laskurkor-

Korpuse väeosad on jõudnud Tallinna Võidu väljakule.

pus pidi läbi murdma vaenlase kaitse Mazante—Pode lõigus. Korpuse ja diviiside staapides oli koostatud tarvilik dokumentatsioon. Sapöörid olid ehitanud vaatluspunktid, sidemehed korda seadnud sideliinid. Ööl vastu 1. maid asus tulepositsioonidele osa toetusrelvadest. 7. mail suundusid eesliinile laskurväeosad. Kõige pingsamal lahingueelsel hetkel saabus aga väeosadesse teade fašistliku Saksamaa kapituleerumisest. 8. mail teatas kapitulatsioonist ka Kuramaal paiknevate Saksa vägede juhataja kindral Gilbert.

Mõni päev kulus Leningradi rinde vägedel, sealhulgas ka 8. Eesti Laskurkorpusel, vaenlase interneerimiseks ja maastiku läbikammimiseks. Seejärel lõi korpus talle antud rajoonis lahti rahuaegsed õppelaagrid. Kõikides väeosades pühitseti võidupüha. Sõjameestel oli päris imelik rahulikult pealt vaadata sapööride poolt võidupüha auks organiseeritud tulevärki. Ja jällegi algas väeosades poliitiline ning lahinguline väljaõpe.

Sõja vältel olid eesti rahvuslikud väeosad õlg õla kõrval teiste Nõukogude armee üksustega läbi käinud kuulsusrikka lahingutee. Tänu Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Nõukogude valitsuse hoolitsusele oli eesti sõjameestel küllalt aega ja võimalusi la-

hinguteks ettevalmistamiseks. Alati olid väeosad küllaldaselt varustatud suurepärase nõukogude sõjatehnikaga. Nõukogude väejuhatus kindlustas korpuse lahingutegevust võimsate toetusrelvadega. 8. Eesti Laskurkorpus hävitas koostöös teiste Nõukogude armee väeosadega rohkem kui 60 000 vaenlase sõdurit ja ohvitseri. Korpuse võitlejad läbisid lahingutega ligi 700 kilomeetrit. Oma lahinguteel vabastasid nad 5 sadamat, 9 linna, üle 4000 asustatud punkti. Saksa fašistlike vallutajate vastu peetud lahingutes ilmutatud vapruse ja kangelaslikkuse eest autasustati ligi 20 000 eesti rahvuslike väeosade sõdurit, seersanti ja ohvitseri NSV Liidu ordenite ja medalitega. Mõlema diviisi ja üheksa väeosa punaseid lahingulippe kaunistasid Nõukogude Liidu ordenid.[1]

28. juunil 1945. aastal omistas NSV Liidu Kaitse Rahvakomissariaat 8. Eesti Tallinna Laskurkorpusele ja ta koosseisu kuuluvaile väeosadele kaardiväe aunimetuse. Sellest päevast hakkas ta kandma Kaardiväe Eesti Tallinna Laskurkorpuse nimetust.

Korpuse isikuline koosseis võis julgelt silma vaadata eesti rahvale, kogu kahesajamiljonilisele nõukogude rahvale. Eesti rahvuslikud väeosad olid auga täitnud oma püha kohuse Nõukogude kodumaa ees, tema vabaduse ja sõltumatuse kaitsel.

*

Korpuse võidumarss 1945. aasta juunis läbi Riia ja Pärnu Tallinnasse, lilledemeri ja soojad sõnad, milledega sõjamehi kõikjal vastu võeti, olid selle suure armastuse väljenduseks, millega nõukogude inimesed Nõukogude armee võitlejaisse suhtusid.

Rahvuslikesse väeosadesse oli Suure Isamaasõja päevil koondatud valdav enamik eesti rahvusest Nõukogude armee võitlejaid. Osa eestlasi aga võttis sõjategevusest osa ka Nõukogude armee, Sõjalaevastiku ja Lennuväe teiste üksuste koosseisus. Võimatu on anda ammendavat ülevaadet kõigi nende eestlaste fašismivastasest võitlusest, kuid paljud faktid räägivad, et nad kõikjal koos teiste Nõukogude rahvaste poegadega täitsid auga oma patriootilist kohust sotsialistliku isamaa kaitsmisel. Väljaspool rahvuslikke väeosi omistati viiele eestlasele —

[1] RKMA, f. 509, nim. 127094, t. 10, l. 18—19.

Mälestussammas Tallinna vabastamisel 22. septembril 1944 langenud sõjameestele.

Endel Puusepale, Joosep Laarile, Arnold Pappelile, Heinrich Hindreusele ja Ludvig Kuristile Nõukogude Liidu kangelase nimetus. Paljusid eestlasi aga autasustati Nõukogude Liidu ordenite ja medalitega.

Eesti rahvas pidas Suure Isamaasõja rasketele katsumustele auga vastu. Vaatamata paljudele asjaoludele, mis raskendasid eesti rahva võitlust saksa fašistlike röövvallutajate vastu, andis ta oma võimetekohase panuse Nõukogude rahvaste ühisesse võitlusse meie suure kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest. Suure Isamaasõja päevil koondas eesti rahvas oma read veelgi tihedamalt kommunistliku partei — Nõukogude rahvaste kõigi võitude innustaja ja organiseerija ümber. Sõda oli eesti rahvale suureks elukooliks, otsustavaks perioodiks ta poliitilisel küpsemisel ja ümberkujunemisel sotsialistlikuks rahvuseks.

SISUKORD

I. Suure Isamaasõja algus. Lahingud Eesti NSV territooriumil 1941. aasta suvel ja sügisel 5

II. Nõukogude armee eesti rahvuslike väeosade formeerimine ja ettevalmistus lahingutegevuseks 29

III. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse lahinguristsed Velikije Luki linna vabastamisel 50

IV. Olukord fašistlikus okupatsiooni-ikkes vaevlevas Eestis. Eesti töörahva partisanivõitlus 71

V. Kaadri ettevalmistamine Nõukogude Eesti jaoks 94

VI. Eesti laskurkorpuse osavõtt Nõukogude Eesti vabastamise lahinguist 104

VII. Fašistlikust ikkest vabastatud eesti töörahvas rinnet abistamas 134

VIII. Nõukogude armee 8. Eesti Tallinna Laskurkorpuse osavõtt Isamaasõja lõpulahinguist fašistliku Saksamaa vastu 159

Тамм Борис Львович

О боевом пути эстонского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.

На эстонском языке

Обложка Х. Аррака

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja P. Larin

Tehniline toimetaja A. Sepp

Korrektorid H. Nassar ja V. Antje

Ladumisele antud 30. V 1959. Trükkimisele antud 10. VIII 1959. Paber 54 × 84, 1/16. Trükipoognaid 11. Formaadile 60 × 92 kohaldatud trükipoognaid 9,02. Arvutuspoognaid 9,92. Trükiarv 3000. MB-07085. Tellimise nr. 1012. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk t. 54/58.

Hind rbl. 2.80

1—18

Eesti Riikliku Kirjastuse väljaandel on Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja kohta seni ilmunud järgmised brošüürid:

P. Larin. Kuulsusrikas võitlustee. Nõukogude Liidu kangelane Ludvig Kurist.

V. Jermolajev, S. Markov. Kangelased ei sure. Jutustus Nõukogude Liidu kangelasest Jevgeni Nikonovist.

A. Bahvalov, V. Dudnik, N. Tšelokompets. Legendaarne reamees Aleksander Matrossov (vene keeles).

A. Pähklimägi. Rahvas ei unusta oma kangelasi (Mälestusi Nõukogude Liidu kangelasest leitnant Jakob Kunderist).

Rbl. 2.80

A-22830

